

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

**TANG DEVRİ'NDEKİ
DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA
YENİ BELGELER:
CEFU YUANGUI VE ZIZHI
TONGJIAN'E GÖRE
(618-745)**

ZHANG Rentang

Yayına Hazırlayan
Hayrettin İhsan ERKOÇ

ISBN: 978-605-136-907-5

Ankara Üniversitesi Basımevi
<http://basimevi.ankara.edu.tr>

Para ile Satılamaz

TANG DEVRİ'NDEKİ DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA YENİ BELGELER: CEFU YUANGUI VE ZIZHI TONGJIAN'E GÖRE (618-745)

Ankara - 2025

Ücretsizdir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

**TANG DEVRİ'NDEKİ
DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA
YENİ BELGELER:
CEFU YUANGUI
VE *ZİZHİ TONGJIAN*'E GÖRE
(618-745)**

ZHANG Rentang

Yayına Hazırlayan
Hayrettin İhsan ERKOÇ

Ankara – 2025

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 898
Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
APAM Yayınları: 42

ISBN: 978-605-136-907-5

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: (0312) 213 66 55
Basım Tarihi: 02/05/2025

SUNUŞ

Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM), bölge ülkelerinin tarihi, kültürü, sanatı, antropolijisi, iç ve dış siyaseti ve diğer alanlarda araştırmalar yaparak elde ettiği bilgi ve çıktıları yayımladığı kitaplarla tüm yurttaşlarla paylaşmaktadır. Bunun yanı sıra Asya-Pasifik ülkeleri ile ortak tarihimiz konusunda da araştırmalar yapmak ya da var olan yabancı kaynakları dilimize çevirerek okuyucuya arz etmek de amaçlarımız arasındadır. Ayrıca geçmiş yıllarda yabancı öğrenciler veya bilim insanları tarafından ortak tarihimizle ilgili ana kaynaklar kullanılarak üniversitemizde yapılmış olan akademik tezleri de kitap şeklinde yayınlamaya özen gösteriyoruz. Bu değerli fakat yayımlanmamış tezler, içerdikleri bilgiler itibarıyla önem arz etmektedir. Bu çalışmalara örnek olarak APAM tarafından yayımlanmış olan *Erken Türkler (6-8. Yüzyıl)* ve *Beş Sülale Çağı'nda Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)* başlıklı kitaplar örnek olarak gösterilebilir. Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ tarafından notlandırılarak yayına hazırlanan *Tang Devri'ndeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Cefu Yuangui ve Zizhi Tongjian'e Göre (618-745)* başlıklı bu tez de yukarda bahsettiğimiz türden bir çalışmadır. Literatürde bizce hatalı olarak Göktürk Devleti diye yerleşmiş olan Türk Kağanlığı ile ilgili birinci el bilgileri içeren bu yayının okuyuculara faydalı olmasını diliyoruz.

Bu önemli çalışmanın yayımlanmasında emeği geçen Sayın Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ'a, Ankara Üniversitesi Basımevinin Sayın çalışanlarına, merkezimizi ve faaliyetlerimizi destekleyen Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR'a şükranlarımızı sunarız.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR

APAM Müdürü

Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum. Sabimin tüketi eşidgil.

(Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit).

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	IX
YAYINA HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ	XII

1. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN KUVVETLİ ÇAĞI VE YIKILIŞI (618-630)

1.1. Göktürk-Çin İlişkileri ve Göktürk Akınları	1
1.1.1. Göktürlere Kaçan Asi Çinliler	1
1.1.2. Göktürk-Çin Elçi Mübadelesi ve Diğer Münasebetler	9
1.1.3. İl-Kağan'ın İlk Büyük Akını ve Sonuçları.....	17
1.1.4. İl-Kağan'ın İkinci Büyük Akını ve Sonuçları.....	40
1.2. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Yıkılışı	52
1.2.1. Yıkılma Sebepleri	52
1.2.2. Çin'in Göktürlere Karşı Kullandığı Siyaset.....	57
1.2.3. Göktürk-Çin Muharebesi ve İl-Kağan'ın Esir Düşmesi	62
1.2.4. Çin'e Teslim Olan Göktürklerin Yerleştirilme ve Korunmaları	70

2. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRKLERİNİN ÇİN HÂKİMİYETİ ALTINDA BULUNDUKLARI ÇAĞ (631-681)

2.1. Göktürklerin Çin'deki Hayatları ve Bunun Çinlilere Etkisi	79
2.1.1. İl-Kağan'ın Hayatı ve Ölümü	79
2.1.2. Ashina She'er'ın Biyografisi	81
2.1.3. Jiesheshuai'ın İsyanı ve Göktürklerin Çin'den Kovulmaları.....	82
2.1.4. Sir-Tarduş Tehdidi ve Ashina Simo'nun Çin'e Sadakati	84
2.1.5. Göktürklerin Sir-Tarduşlara Yenilmeleri ve Li Simo'nun Tekrar Çin'e Sığınması	88
2.1.6. Çin Veliahtı Chengqian'ın Göktürkleri Taklidi.....	90
2.2. Chebi Kağan Zamanında Göktürk-Çin İlişkileri.....	91
2.2.1. Chebi Kağan'ın Çin'e İtaat Etmesi.....	91
2.2.2. Chebi Kağan'ın Çin'e Yenilmesi ve Çin'in Göktürkler İçin İhdas Ettiği İdare	92

2.3. Ashide Wenfu ve Ashide Fengzhi'nın İsyanı	97
2.3.1. İsyanın İlk Gelişmesi	97
2.3.2. İsyanın Bastırılması	100

3. BÖLÜM: GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN YENİDEN KURULMASI VE KUVVETLENMESİ (682-734)

3.1. Kutlug Kağan Çağındaki Olaylar.....	107
3.1.1. Göktürk-Çin Harbi.....	107
3.1.2. Kutlug Kağan'ın Ölümü ve Kapgan Kağan'ın Tahta Çıkması	114
3.2. Kapgan Kağan Çağındaki Olaylar	115
3.2.1. Göktürk-Çin Harbi.....	115
3.2.2. Kapgan Kağan'ın Çin'e Karşı Güttüğü Siyaset, İstekleri ve Neticeleri.....	125
3.2.3. Göktürklerde Hükümet Teşkilatı	136
3.2.4. Çinlilerin Göktürkler Hakkındaki Görüşleri ve Onlara Karşı Aldıkları Tedbirler	137
3.2.5. Kapgan Kağan'ın Bayırkulara Karşı Seferi ve Ölümü	141
3.3. Bilge Kağan Çağındaki Olaylar	142
3.3.1. Bilge Kağan'ın Çektiği Zorluklar ve Tonyukuk'un Siyaseti	142
3.3.2. Göktürk-Çin İlişkileri	145
3.3.3. Bilge Kağan'ın Basmılları Mağlup Etmesi.....	148
3.3.4. Bilge Kağan'ın Bir Çin Prensesiyle Evlenme Arzusu	150
3.3.5. Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın Ölümleri	152

4. BÖLÜM: GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN YIKILMASI (734-745). 155

4.1. Kağanlık Mücadelesi	155
4.1.1. Mücadele Esnasında Kanlı Hadiseler	155
4.1.2. Çin'in Bu Durumdan İstifade Etmesi	156
4.2. Son Kağanlar ve Son Olaylar.....	157
4.2.1. Göktürklerin Çin'e Teslim Olmaları.....	157
4.2.2. Göktürklerin Uygarların Himayeleri Altına Girmeleri.....	158

HARİTA

BİBLİYOGRAFYA

KISALTMALAR

- CFYG : Cefu Yuangui 冊府元龜
CH : Cihai 辭海
CY : Ciyuan 辭源
JTS : Jiu Tangshu 舊唐書
LMT : Liu Mau-tsai 劉茂才
SS : Suishu 隋書
THY : Tang Huiyao 唐會要
TLD : Tang Liudian 唐六典
XTS : Xin Tangshu 新唐書
ZGGJ : Zhongguo Gujin Diming Da Cidian 中國古今地名大辭典
ZZTJ : Zizhi Tongjian 資治通鑑
ZZTJ-JZ : Zizhi Tongjian Jinzhu 資治通鑑金註

ÖNSÖZ

Göktürk Devleti'nin Türk adı ile kurulmuş ilk devlet olması bakımından, Türk tarihindeki önemi çok büyüktür. Ayrıca Türk dilinin ve kültürünün esasları bu devlet zamanında atılmıştır. Göktürkler, Çin tarihi bakımından da büyük önem taşırlar. Çünkü bu zamana kadar kurulmuş olan Orta Asya devletleri, Asya'nın doğusunda veya batısında kalmışlar ve Göktürkler gibi Orta Avrupa'dan Japon Denizi'ne kadar genişleyememişlerdir. Göktürk Devleti, Orta Asya'nın Doğu ve Batı Bölgeleri'ni birleştirerek, Çin'in karşısına bir dünya devleti gibi çıkmıştı. Göktürkler, Ruanruan [Juan-juan] İmparatorluğu gibi yalnızca iptidai kültürleri temsil etmiyorlardı. Devletin kurulduğu Tanrı Dağları Bölgeleri eskiden beri, yalnız Çin'le değil; güneybatıda İran kültürü ile Güney Rusya'dan ise Batı Türkleri ile devamlı olarak temas hâlinde idi. İctimai bakımdan daha önceki Orta Asya devletlerini kuran kavimlerden daha üstün ve geniş görüşlü idiler.

Bu sebeple 6. asrın ortasına kadar Orta Asya siyasetine önem vermeyen Çin, Göktürklerin ortaya çıkışı ile birleşmek zorunda kalmış ve Orta Asya'yı yeniden öğrenmeye başlamıştır. Çinliler, Orta Asya siyasetine yeni başlamış ve bunun acemisi olan bir millet değildiler. Milattan önceki Han Sülaleleri zamanında, Büyük Hun Devleti'ne karşı şuurlu olarak bir Orta Asya siyaseti takip etmiş ve başarı elde etmişlerdi. Göktürk atlılarının Çin sınırında görünmesi ile derhal Çin sarayında eski Han devrine ait hatıralar ve bundan alınmış olan dersler konuşmaya başlandı.

Altıncı asrın ikinci yarısında kuzey Çin'in birleşerek bir Sui Sülalesi ortaya çıkardığını görüyoruz. Sui Sülalesi Göktürlere karşı mücadelesinde pek başarılı sayılamaz. Ancak Göktürklerin içinde Töles, Tarduş ve saire gibi kabileler isyan ettikçe ve Göktürk hükümdarlarının bu müşkül anlarında bazı başarılar elde etmişlerdir. Ayrıca taht kavgasına giren prenslerden birini Çin'in kuzeyine getirerek kukla bir Göktürk devleti kurdukları da malumdur. Ancak bu kukla Göktürk devletinin kağanı Kimin'in oğlu, Shibi Kağan'ın orduları ile Sui Sülalesi'ne korkunç anlar yaşattığı da herkesçe bilinen bir şeydir. Bundan da anlaşılıyor ki, Sui Sülalesi derin ve köklü bir Göktürk siyaseti yapamamıştır. Yalnızca günlük ve kısa vadeli tedbirler almış ve bununla yetinmiştir. 615'te Shibi Kağan'ın, Sui Sülalesi'ne vurduğu darbe bunun en açık delilidir.

Bununla beraber Çinliler, Göktürkler hakkında çok şey öğrenmişler ve onların zayıf ve kuvvetli olan taraflarını iyice tanımışlardı.

618'de kurulan Tang Sülalesi, gerçek bir dünya devleti ve Çin'in de en kudretli ve uzun sülalesidir. Şimdiye kadar bu konuda bir şey söylenmemiş ise de Tang Sülalesi'nin bu kadar kudretli olarak ortaya çıkışı ve Çin'i birleştirebilmiş olmasında Göktürk tehlikesinin büyük bir önemi vardır. Tang Sülalesi'ni kuranlar Göktürkleri çok iyi tanıyan muharip Çinlilerdi. Esas itibariyle Tuoba [Tabgaç] Sülalesi'nin tecrübelerini de beraber getiren bu hanedan, kendilerini harp ananesi bakımından Türklere yakın hissediyorlardı. Aralarında akrabalık da yok değildi. Fakat tamamen Çinlileşmiş ve Çin'in birliği için hayatlarını veren insanlardı.

Bu zamana kadar Çin, iç karışıklıklardan çok çekmiş ve bıkmıştı. Bu sebeple Tang Sülalesi'nin kurucuları "Çin'de sulh" prensibi ile ortaya çıkmış ve iktidara geçmişlerdi. Sülale kurulunca, bu defa gözlerini dışarıya çevirmişler ve "dışarıda sulh" prensibini gütmeye başlamışlardı. Tang Sülalesi'nin başlangıcından beri, Göktürlere karşı dostça ve yumuşak hareket etmek siyaseti kaynaklardan açık olarak görülür. Bu da bu sülalenin kurucularının Türklere karşı olan sevgi ve hayranlıklarından ileri gelir. Fakat Göktürk tahtında oturan İl-Kağan açgözlü ve kısa görüşlü idi. Etrafını çeviren İranlı [Soğd] tüccarlar onu yağmaya teşvik ediyor ve daha fazla servet elde etmeye bakıyorlardı. Diğer yandan yıkılan Sui Sülalesi'nin adamları, Tang Sülalesi'nden intikamlarını almak için onu kışkırtıyorlardı. Tang Sülalesi'nin buna karşı aldığı cephe ise çok enteresandır. Onlar esas Türklere ve Türk ananesine önem veriyor, Türk ananesinden ayrılmış İl-Kağan'a ise acıyarak bakıyorlardı. Mesela yeni Çin İmparatoru ona karşı, "Sen artık eski Türkler gibi ölüleri yakmayıp gömüyorsun. Bu sebeple yıkılışın yakındır." gibi ifadeler kullanıyordu. Bu da Tang Sülalesi'nin eski Türk kültürünün bozulması karşısında duydukları üzüntüyü gösteriyordu.

Bir kültür devleti olarak kurulan ve askerlik sanatını iyi bilen Tang Sülalesi, Göktürlere az zamanda kesin darbeyi vurmayı başardı. Bu başarıya rağmen şunu da söylemek lazımdır ki: Tang devrinde Çin ve Türk kuvvetleri arasında bir muvazene vardı. Bu muvazene 630'dan 682'ye kadar Çinlilerin, 682'den 734'e kadar ise Türklerin lehinde olmuştur. Bu sebeple doktora tezimiz olarak Tang devrindeki Göktürkleri incelemeyi arzu ettik. Artık bu çağda Çinliler de Türkler de büyük imparatorluk hayatına alışmış ve bunun siyasetini öğrenmişlerdir. İki kuvvet bütün özellikleri ile karşımızdadır. Bundan evvelki çağlar ise hem Çin ve hem de Türkler için bir bocalama devridir. Türkler önceki mağlubiyetlerinden ders alarak daha kuvvetli, fakat

millet şuuruna sahip olarak ortaya çıkıyorlardı. Bu sebeple Çin'e karşı da belirli bir siyasetleri vardı.

Orta Asya'daki Göktürk Devleti, Avrupalı bilginlerin gözünden kaçmamış ve onlara layık oldukları önem verilmiştir. Göktürk yazıtlarının bulunması ve okunması üzerine bu önem daha da artmıştır. Büyük Fransız Sinoloğu Chavannes'ın *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux* adlı eseri daima bir ilim abidesi olarak kalacaktır. Bu eserin eski olmasına rağmen Chavannes'ın esere ilave olarak *Cefu Yuanguı*'den çıkararak verdiği bilgiler, bu eseri ebedileştirmiştir. Bu sebeple artık Batı Göktürkleri üzerinde yapacak çok şey kalmamıştır. Tezimize yalnızca Doğu Göktürklerini konu olarak almamızın sebebi de budur. 1864'te Göktürlere ait Çince vesikaları Fransızcaya tercüme eden Stanislas Julien iyi bir niyetle hareket etmiştir. 1958'de bu konuyu ele alarak işleyen Liu Mau-tsai, Stanislas Julien'e bazı yeni vesikalar ilave etmiş ve bilhassa yaptığı notlarla konuyu genişletmiştir. Nerede ise aralarında bir asırlık zaman olan bu iki çalışma arasında şüphesiz ki, fark vardır. Bu, Liu Mau-tsai'yin lehine bir ilerlemedir. Fakat tercüme tekniği ve Çince metinleri anlama bakımından Liu Mau-tsai, yüz sene evvelki Rus Sinoloğu Yakinef'i geçememiştir. Orta Asya tarihini çok iyi bilen Yakinef, Çince metinleri çok daha iyi izah edebilmiştir. Liu Mau-tsai ile Chavannes'ın kitabını mukayese edersek, durum yine Chavannes'ın lehinedir. Bu sebeple Doğu Göktürkleri üzerindeki çalışmalar, Liu Mau-tsai'yin eseri ile bitmiş değildir. Çin sülalelerinin resmî tarihleri, olayları kısaltarak bir sentez hâlinde vermişlerdir. Bu olayları daha iyi anlayabilmek için Çin tarihlerinin istifade ettikleri ana kaynakları bulmak lazımdır. Büyük Çin ansiklopedisi *Cefu Yuanguı*, resmî vesikaları içinde toplayan ana bir kaynaktır. Resmî Çin tarihlerinde kesilerek ve kısaltılarak alınan imparatorların fermanlarının çoğu, bu kaynakta tam olarak bulunur. Bu fermanlar, eserin içinde çok dağınıktır. Bunları bulmak için bin cilde yakın eseri baştan aşağıya kadar taramak lazımdır. Liu Mau-tsai maalesef bu zahmete katlanmamıştır. Hâlbuki Chavannes, bu vesikalar olmadan eserinin yarım kalacağını düşünerek, Batı Göktürkleri ile ilgili kısımları taramış veya taratmış olarak sonradan eserine ilave şeklinde vermiştir. *Cefu Yuanguı*'de Doğu Göktürklerine ait vesikalar, Batı Göktürklerinkinden daha fazladır. Bu sebeple tezimizin orijinalliğini teşkil edecek olan bu zahmeti göze aldık ve eseri taradık. Liu Mau-tsai'yin eseri de ancak bu suretle tamamlanmış oldu.

Zizhi Tongjian, Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağıdır. Bu eser, kronoloji esasına sıralanmış ve bugün kaybolmuş olan birçok vesikaları içinde toplamıştır. Eser, yalnızca Göktürlere ait değil, Çin'in iç olaylarını da içine

almıştır. Her milletin tarihinde olduğu gibi, o da Çin tarihine büyük önem vermiştir. Bu sebeple Göktürklerle ait belgeleri taramak için bütün metinleri baştan aşağıya kadar okumak lazımdır. Liu Mau-tsai maalesef bu zahmete de katlanmamıştır. Fakat bu kaynak, olayların tarihlerini tespit etmek bakımından çok gerçek bilgiler verir. Tang Sülalesi'nin resmî tarihleri olan *Jiu Tangshu* ve *Xin Tangshu*, bu kronolojik bilgileri fazla görerek kesip atmışlardır. Bu da modern bir tarihçiyi büyük hatalara düşürebilecek birçok yanlışlıklara yok açmıştır. Mesela olayların sırası, Tang Sülalesi'nin resmî tarihlerinde sık sık karışmıştır. Önce olan bir olay sonra gösterilmiş, sonra olan bir olay da önce gibi gösterilmiştir. Hâlbuki bu olayları *Zizhi Tongjian*'e göre tarihleri ile tespit edebiliyoruz. Bu sebeple de resmî tarihleri tenkit edip yanlışlıklarını düzeltebiliyoruz. İşte bütün bu sebeplerden dolayı bizim tezimiz yalnız Stanislas Julien veya Liu Mau-tsai'yin eserlerinin düzeltilmesi değil, şimdiye kadar tek kaynak olarak bilinen resmî Çin tarihlerinin de baştan aşağıya kadar bir nevi restoresidir.

Eski Çinlilerin bir torunu olarak, aramızda amansız mücadelelerin geçtiği Göktürklerin torunlarının oturduğu Türkiye'de böyle bir tezi hazırlamak da benim için hakikaten büyük bir şans ve şeref oldu. Biz, Türkleri gerçek bir şövalye millet olarak tanıyoruz. Böyle bir milletle vaktiyle başarı ile mücadele ettiğimizden dolayı büyük de bir gurur duyuyoruz. Düşünmeliyiz ki Uzak Doğu'ya büyük tehlikeli anlar yaşatmış olan Türkler, Batı'yı bir anda ele geçirmişlerdir. Göktürklerin ve Hunların büyüklüklerini iyice anladıkça kendi milletimin büyüklüğü hakkında da daha açık bir fikir edinebiliyorum.

Tezin hazırlanmasında bana bu fırsatı temin eden ve her nevi yardımlarını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e sonsuz teşekkürler ederim. Ayrıca bana yol gösteren ve aydınlatıcı fikirler veren sayın Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'e de burada derin şükranlarımı sunarım.

12 Eylül 1968

Ankara

Zhang Rentang

YAYINA HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel (1923-1989), İslam-öncesi Türk Tarihi alanında Türkiye’de yetişmiş ilk akademisyenlerden birisidir. Akademik hayatı boyunca Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’nde görev yapan Ögel, 1962-1964 yılları arasında Tayvan’da misafir öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Kendisi Türkiye’ye döndükten sonra birkaç Tayvanlı öğrenci Türkiye’ye gelmiş ve onunla İslam-öncesi Türk Tarihi alanında doktora yapmışlardır. Bu çalışmayı kaleme alan Zhang Rentang 張仁堂 (Wade-Giles transkripsiyon sistemiyle Chang Jên-t’ang) da bu öğrencilerden birisidir. Zhang, *T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts’ê-fu Yüan-kuei ve Tzû-chih T’ung-chien’e Göre (618-745)* başlıklı doktora tezini Ögel’in danışmanlığında hazırlayıp tamamladıktan sonra 1968 yılında Ankara’da birkaç nüsha şeklinde bastırmıştır. Ögel’in danışmanlığını yaptığı doktora tezleri günümüzde Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) tarafından kitaplaştırılarak yayımlanmaktadır.

Zhang, bu doktora tezinde *Cefu Yuangui* 冊府元龜 ve *Zizhi Tongjian* 資治通鑑 adlı iki Çin kaynağında Doğu Gök Türklerle ilgili 618-745 yılları arasındaki kayıtları tespit etmiş, bunları Çince’den Türkçeye çevirmiş ve notlandırarak açıklamalar eklemiştir. Kendisinin de Önsöz’de açıkladığı üzere, bu kaynaklardaki kayıtlar Doğu Gök Türkler hakkında orijinal bilgiler içermekte olup bunların önemli bir bölümü *Jiu Tangshu* 舊唐書 ve *Xin Tangshu* 新唐書 gibi resmî Çin Hanedan Tarihleri’nde bulunmamaktadır. Zhang’ın çevirdiği kayıtların Batı dillerinde de bugüne kadar herhangi bir çevirisinin yapılmamış olması, onun bu çalışmasının değerini arttırmaktadır.

Ögel’in danışmanlığında hazırlanan tezlerin bugüne kadar yayımlanmamış ve halka ulaşamamış olması, İslam-öncesi Türk Tarihi alanı için önemli bir eksiklikti. Ben de Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda 2013-2015 yılları arasında *General Li Jing’in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın Çöküşü* başlıklı doktora tezimi hazırladığım sırada bu eksikliği fark etmiş, Zhang Rentang’ın

alışmasını doktora bittikten sonra yayıma hazırlayıp kitaplaştırmaya karar vermiştim. Her ne kadar doktoraı bitirmemin ardından bu işe girişmişsem de yetiştirmem gereken başka işlerimin çıkması nedeniyle bu çalışmamı yarım bırakmak zorunda kalmıştım. Aradan geçen birkaç yıl içinde, Ögel’in danışmanlığında hazırlanan doktora tezlerinin Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) tarafından kitaplaştırılmaya başlanmasıyla birlikte merkez müdürü değerli hocam ve meslektaşım Prof. Dr. Ali Merthan Dünder’a bu çalışmamdan söz ettim. Kendisine merkezin bu faaliyetleri kapsamında Zhang’ın tezini kitaplaştırmayı teklif ettim ve kabul aldım. 2023 yılının başlarında ise yarım kalmış çalışmama kaldığı yerden devam ettim ve birkaç aylık bir çalışmanın ardından Zhang’ın tezini yayıma hazırladım. Şu anda Tayvan’da yaşayan Zhang’ın kendisinden de tezinin kitaplaştırılması izninin alınmasıyla birlikte elinizdeki bu çalışma yayımlanmıştır.

Zhang’ın doktora tezini kitaplaştırırken metnin diline ve kendisinin kelime tercihlerine pek müdahalede bulunmadım, ancak yazım kurallarını günümüzdeki kullanımlara göre güncelledim, ayrıca metindeki bazı ufak yazım yanlışlarını düzelttim, gerek gördüğüm yerlere [e.n.] yani “editörün notu” olarak notlandırmalar ekledim. Çince karakterlerin Latin harfleriyle yazılmasında ise tez metni boyunca eski Wade-Giles transkripsiyon sistemi kullanılmıştı. Günümüzde Pinyin transkripsiyon sistemi evrensel kabul görmektedir, ancak tezin hazırlandığı 1960’lı yıllarda bu sistem yeni geliştirilmişti ve doğal olarak henüz pek yaygınlık kazanmamıştı. Zhang’ın çalışmasını güncellemek adına, artık pek kullanım görmeyen Wade-Giles transkripsiyonlarının tamamını Pinyin sistemine uyarladım. Ayrıca Zhang’ın tez metninde yaptığı bazı ufak transkripsiyon hatalarını da düzelttim. Tez metninin aslında yer alan İndeks bölümünü ise metni kitaplaştırırken almadım.

Doktora tezini kitaplaştırarak literatüre kazandırmama izin veren saygıdeğer Dr. Zhang Rentang’a, bu işe vesile olan değerli hocam ve meslektaşım Prof. Dr. Ali Merthan Dünder’a, ayrıca kitabın basım iznini almak için Zhang Rentang’a ulaşmama yardımcı olan değerli meslektaşım Dr. Öğretim Üyesi Tuğba Gökçe Balcı’ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı
14 Ekim 2024, Çanakkale

1. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN KUVVETLİ ÇAĞI VE YIKILIŞI (618-630)

1.1. Göktürk-Çin İlişkileri ve Göktürk Akınları

1.1.1. Göktürlere Kaçan Asî Çinliler

618 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 185: 1777a

Wude 武德 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin (M.S. 618) nisan ayında, Wuyuan¹ Tongshou² 五原通守 rütbesini taşıyan Çinli yüksek memur Zhang Changxun 張長遜³, Çin'in iç durumunun karışık olması sebebiyle, bölgesi ile beraber Tujuelerin (Göktürk) 突厥 himayesine girdi. Göktürkler, kendisine *Geli Tele* (*Geli Tegin*) 割利特勒 ünvanını verdiler.

O sırada Hao Yuan 郝瑗 adındaki bir Çinli, asî bir derebeyi olan Xue Ju 薛舉⁴ ile Liang Shidu 梁師都⁵ ve Göktürkleri, kendisi ile beraber birleşerek Çin başkenti Chang'an 長安⁶ şehrini zapt etmeleri için ikna etmeye çalıştı. Xue Ju bu teklifi kabul etti.

¹ Wuyuan 五原, bugünkü Suiyuan 綏遠 Eyaleti'ndeki Wuyuan şehridir. Bk. ZGGJ, s.113; Routurs, *Traité des fonctionnaires...*, s.796; SS'daki *Coğrafya Sözlüğü* 1. fasıl 隋書地理志上.

² Tongshou 通守, Sui Sülalesi zamanındaki bir memuriyet, vali (Taishou 太守) muavini anlamındadır. Bk. SS'nun *Memuriyet Kısmı B* 隋書百官志下.

³ Zhang Changxun 張長遜 (XTS), varyant 張長遜 (JTS): Biyografisi için bk. JTS 57 ve XTS 88. Ayrıca krşl. ZZTJ-JZ, c.10, s.495, n.148.

⁴ Xue Ju 薛舉, biyografisi için bk. JTS 55 ve XTS 86. [e.n.: Çincece 薛 karakteri hem *xie* hem *xue* okunabilmektedir; Zhang, bu kişinin soyadı olan *Xue* 薛 karakterinin transkripsiyonunu *Xie* olarak vermiştir.]

⁵ Liang Shidu 梁師都, biyografisi için bk. JTS 56 ve XTS 87.

⁶ Chang'an 長安, Çin tarihinde en önemli eski başkentlerden birisidir. Tang Sülalesi'nin başkenti de burada idi. Bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Chang'anxian 長安縣 şehrinin kuzeybatısındadır. Ayrıca bk. ZGGJ, s.550.

Bu sırada *Moheduo She* (*Bagatur Şad*) 莫賀咄設⁷ ünvanını taşıyan ve Qimin Kehan'ın (Kimin Kağan) 啟民可汗⁸ oğlu olan Duobi 咄苾, Wuyuan Bölgesi'nin tam kuzeyinde otağını kurmuştu. Xue Ju, Göktürklerle beraber Çin sınırına tecavüz etmek için Bagatur Şad'a elçi gönderdi. Şad buna razı oldu.

Fakat aynı sırada, Tang İmparatoru Li Yuan 唐王李淵⁹, Bagatur Şad'ı bu harekettten vazgeçirmek amacıyla, *Dushuijian* 都水監¹⁰ ünvanlı mülki bir memur olan Yuwen Xin'i 宇文歆¹¹ Şad'a gönderdi. Yuwen Xin, Bagatur Şad'a rüşvet verdi ve ona Çin'le savaşmak hususunda kendisi için faydalı ve zararlı olan tarafları izah etti. Yuwen Xin ayrıca Şad'a, Zhang Changxun'ü elçi olarak Çin sarayına yollamasını ve Wuyuan Bölgesi'ni Çin'e iade etmesini tavsiye etti. Bagatur Şad her iki teklifi de kabul etti. Bu suretle, Wudu 武都¹², Dangqu 宕渠¹³, Wuyuan ve saire bölgeler Çin'e bağlanmış oldu.

Tang İmparatoru, Zhang Changxun'ü bu sebeple Wuyuan Bölgesi Valiliği'ne tayin etti. Zhang Changxun daha sonra Tang İmparatoru'nun ağzından sahte bir ferman hazırlayarak Bagatur Şad'a gönderdi. Xue Ju ve Liang Shidu ile daha önceden üzerine anlaşmış bulundukları planın kendileri tarafından bilindiğini söyledi. Bunun üzerine Şad, Xue Ju ve Liang Shidu ile bozuştı. Hatta onların gönderdikleri elçileri bile kabul etmeyi reddetti.¹⁴

⁷ Moheduo She 莫賀咄設 (yani Bagatur Şad, Bagatur Kağan), biyografisi için bk. *JTS* 194b ve *XTS* 215b.

⁸ Qimin Kehan 啟民可汗 (yani Kimin Kağan), biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215. Tang Sülalesi'nin ilk imparatorlarından Taizong zamanından itibaren *Qimin* 啟民 Kağan, *Qiren* 啟人 Kağan şeklinde söylenmeye başlandı. Bu, imparatorun özel adındaki *Min* 民 işareti ile karıştırılmamak için böyle yazılmıştı.

⁹ Li Yuan 李淵 yani İmparator Gaozu'dur 唐高祖. Dokuz sene (618-626) hüküm sürmüştür. Biyografisi için bk. *JTS* 1 ve *XTS* 1.

¹⁰ *Dushuijian* 都水監, devlet su işlerine (mesela nehir, bataklık, ırmak geçidi, köprü, baraj, hendek v.s.) bakan en yüksek memurdur. Rütbesi evvela beşinci, sonradan dördüncü derece olmuştur. Bk. *SS-Memuriyet Kısım B*; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.490-499.

¹¹ Yuwen Xin 宇文歆, biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

¹² Wudu 武都, bugünkü Gansu 甘肅 Eyaleti'ndeki Chengxian 成縣 şehrinin batısındadır. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.508 ve *SS-Coğrafya Sözlüğü* 1. fasıl.

¹³ Dangqu 宕渠, bugünkü Sichuan 四川 Eyaleti'ndeki Quxian 渠縣 şehridir. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.449; *SS-Coğrafya Sözlüğü* 1. fasıl.

¹⁴ Yukarıdaki olaylardan *JTS* ve *XTS* şunları zikretmemiştir:

2) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 185: 1778b

Bu sıralarda Çin'de henüz birlik kurulamadığı için iç savaştan kaçan Çinlilerin çoğu Göktürklerle sığınmıştı. Böylece nüfuslarını çoğaltan Göktürkler oldukça kuvvetlenmişlerdi. Doğu'da Qidan (Kitan) 契丹, Shiwei 室韋¹⁵; batıda Tuyuhun 吐谷渾¹⁶, Gaochang 高昌¹⁷ ülkeleri de Göktürklerle bağlanmıştı. Göktürk ordusunun bir milyondan fazla okçu askeri vardı.

618 Senesindeki Olaylar

1) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 185: 1778b

Bu ayda Shibi 始畢 Kağan, Çin'e Guduolu (Kutlug) Tegin'i 骨咄祿特勒¹⁸ elçi olarak gönderdi. İmparator Gaozu, Kutlug Tegin için *Taijidian* 太極殿 adlı sarayda bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında da dokuz bölümden ibaret bir müzik parçası çalındı.

İmparator Gaozu, Sui Sülalesi'ne karşı isyan ettiği zaman, Göktürklerden asker ve at gibi yardımlar istemişti. Hâlbuki daha önceleri kendisi,

-
- Hao Yuan'ın Xue Ju ile Liang Shidu ve Göktürkleri kendileriyle birleşerek Chang'an şehrini zapt etmeleri için ikna etmeye çalışması.
 - Zhang Changxun'ün, sahte bir ferman hazırlamak suretiyle Bagatur Şad'ın Xue Ju ve Liang Shidu ile bozuşmalarını başarması.
 - Bazı coğrafi isimler ve ünvanlar.

¹⁵ Shiweiler 室韋, proto-Moğol kavimler grubundandır. Bugünkü Moğolistan'ın doğu kısmında, daha doğrusu Amur Nehri'nin güney ovalarında yaşamışlardır. Sonraki Wei Sülalesi zamanında Çin ile temas etmeye başlamışlardır.

¹⁶ Tuyuhunlar 吐谷渾: Güney Tuobalardan gelen Muronglardandır. İlk önce Yinshan 陰山 Dağları'nın eteklerinde yaşamışlardı. Batı Jin 西晉 Sülalesi zamanında (M.S. 265-317) bugünkü Qinghai 青海 Eyaleti'ne göç edip Doğu Jin 東晉 Sülalesi'nin (M.S. 317-420) ilk senelerinde *Tuyuhun* adını almışlardı. Bugünkü Qinghai Eyaleti ve Sichuan 四川 Eyaleti'nin Songpanxian 松潘縣 Bölgesi, Tuyuhunların esas toprakları idi. Ayrıca bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.102-103; ZGGJ, s.296.

¹⁷ Gaochang (Turfan) 高昌, bugünkü Doğu Türkistan'ın güneydoğu kısmında ve Qinghai Eyaleti'nin kuzey kısmında bulunan bir devlet idi.

¹⁸ *Guduolu* 骨咄祿, *Kutlug*'dur. Kutlug Tegin'in 骨咄祿特勒 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a.

Göktürklerle bağış ve hediyeler vermişti. Bu son gelişmelerden sonra Göktürkler, ağır basmaya başladılar. Çin başkenti Chang'an'a gönderdikleri elçiler de artık nazik davranmıyorlar ve Çinli yöneticilere karşı kaba hareketlerde bulunuyorlardı. İmparator Gaozu, her şeye rağmen Göktürk elçilerini cezalandırmıyor ve onların kaba hareketlerini bağışlıyordu.¹⁹²⁰

2) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 185: 1781b

Bu ayda Que (Kül) 闕 Kağan²¹, Çin'e bir elçi göndererek Çin'in hâkimiyetini kabul ettiğini bildirdi. Kül Kağan önceleri, Li Gui'ye 李軌²² bağlı idi. Sonradan Ganzhou 甘州²³ Bölgesi'ni idare eden, Sui Sülalesi'nin Batı Bölgeleri'nin müfettişi Cao Qiong'un 曹瓊 teşviki ile Li Gui'yi terk etti ve Cao Qiong'a bağlandı. Kül Kağan, Cao Qiong ile iş birliği yaparak Li Gui'ye karşı koydu. Fakat Li Gui tarafından mağlup edildi. Kül Kağan, bunun üzerine, Dadoubagu 達斗拔谷²⁴ isimli vadiye kaçarak Tuyuhunlar ile iş birliği kurdu. Çin'in himayesine girmesi de bu sıralara rastlar. İmparator Gaozu, Kül Kağan'a büyük iyilik ve lütuflarda bulundu. Fakat Kül Kağan, bir süre sonra devleti ile birlikte yine Li Gui tarafından yok edilmiştir.²⁵

¹⁹ LMT bu metinden birkaç satırla bahsetmektedir. Bk. s.572, n.685.

²⁰ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Çinlilerin Göktürklerle sığınmaları.
- Göktürklerin kuvvetlenmiş durumu ve Göktürk ülkesinin sınırları.
- Göktürk elçilerinin Chang'an'da kaba hareket etmeleri ve Çin imparatorunun onları bağışlaması.

²¹ *Que* 闕, Türkçede *Kül* demektir.

²² Li Gui 李軌; biyografisi için bk. *JTS* 55 ve *XTS* 86.

²³ Ganzhou 甘州, bugünkü Gansu 甘肅 Eyaleti'ndeki Zhangyexian 張掖縣 Bölgesi'nde bulunmakta idi. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.239 ve *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 3. fasıl 舊唐書地理志 三. [e.n.: Zhang'ın metin boyunca "bölge" olarak tanımladığı *zhou* 州 karakteri aslında Çince "vilayet" anlamına gelmektedir ve idari bir terimdir.]

²⁴ Dadoubagu 達斗拔谷 Vadisi, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Shandanxian 山丹縣 Bölgesi'nin güneyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.58.

²⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

3) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 186: 1786a

(Daha evvel) İmparator Gaozu'nun emriyle, imparatorun üvey oğlu ve aynı zamanda *Xiangwu Gong* 襄武公²⁶ ünvanını taşıyan Li Chen 李琛²⁷ ile Çin devlet hiyerarşisinde *Taichangqing* 太常卿²⁸ derecesine sahip olan büyük memurlardan Zheng Yuanshou 鄭元壽²⁹, elçi olarak Göktürlere gönderilmişlerdi. Zheng Yuanshou ile Li Chen, kendi yanlarında Shibi Kağan'a Çinli kadın şarkıcıları da götürmüşlerdi.³⁰ Bu ayda Shibi Kağan, Kutlug Tegin'i Çin'e elçi olarak tekrar gönderdi.

4) Ekim Ayı Olayları

a) CFYG, 974: 10a

618 senesinin ekim ayında, Göktürk elçisine saray avlusunda bir ziyafet verildi. Bu ziyafet sırasında dokuz kısımdan ibaret olan bir müzik parçası çalındı. Kutlug Tegin'e imparator, tahtına kadar götürmek suretiyle iltifat gösterdi.

b) ZZTJ, 186: 1786b

Ekim ayında Kutlug Tegin'e bir ziyafet verildi. İmparator Gaozu tarafından Kutlug Tegin'e büyük iltifat gösterildi. O devrin önemli şahıslarına yapıldığı gibi Kutlug Tegin, imparatorun tahtına kadar götürüldü.

²⁶ *Xiangwugong* 襄武公: Bir şeref ünvanı; *Gong* 公, düklük, kontluk gibi bir şeref ünvanıdır. Bk. *CH*, s.151.

²⁷ Li Chen 李琛; biyografisi için bk. *JTS* 60 ve *XTS* 78.

²⁸ *Taichangqing* 太常卿, protokol ve mabet işlerine bakan en yüksek memurdur. Makamı Taichangsi'dir 太常寺. Ayrıca bk. *CH*, s.356; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.315 ve *JTS-Memuriyet Sözlüğü* 3. kısım; *TLD* 14. fasıl.

²⁹ Zheng Yuanshou 鄭元壽, biyografisi için bk. *JTS* 62 ve *XTS* 100.

³⁰ Bu vesikalar, *JTS* ve *XTS*'da yoktur. *JTS*'daki Li Chen'in (krşl. n.27) biyografisine göre, bu olay bu ayda hatta bu senede değil; daha önceki bir zamanda vuku bulmuştu. Ayrıca bk. *ZZTJ-JZ*, c.10, s.514-515, n.137.

619 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 187: 1798a

619 senesinin şubat ayında, Shibi Kağan, ordusu ile birlikte Sarı Nehir'i geçerek Xiazhou 夏州³¹ Bölgesi'ne geldi. Tang Sülalesi'ne karşı olan asi Çinli derebeyi Liang Shidu, kendi askerleri ile derhal Shibi'nin hareketine katıldı. Shibi Kağan, diğer bir asi Çinli derebeyi olan Liu Wuzhou'a 劉武周³² da 500 süvari verdi. Juzhu 句注³³ şehri ile Taiyuan 太原³⁴ şehri arasındaki bölgeye saldırmak niyetindeydi. Fakat bu sırada Shibi öldü. Oğlu Shibobi 什鉢苾 pek küçük olduğundan kağan olamadı, Shibi'nin yerine kendi kardeşi Silifu Şad 侯利弗設* geçti. Bu zat, Chuluo 處羅 Kağan'dır.

Chuluo Kağan, Shibobi'yi *Nibu* 尼步 Şad'lığa tayin ederek, ona Doğu Bölgeleri'nin yönetimini verdi. Youzhou 幽州³⁵ Bölgesi'nin kuzeyindeki topraklar Shibobi'nin elinde bulunuyordu.

³¹ Xiazhou 夏州; bu bölge bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Hengshanxian 橫山縣 şehrinin batısında idi. Ayrıca bk. ZGGJ, s.689.

³² Liu Wuzhou 劉武周; biyografisi için bk. JTS 55 ve XTS 86.

³³ Juzhu 句注, Juzhushan 句注山, başka adı Yanmenshan'dır 雁門山. Kuzey Çin'de bulunan bu dağ, bugünkü Shanxi 山西 Eyaleti'ndeki Daixian 代縣 şehrinin kuzeybatısındadır. Bk. ZGGJ, s.195. Bu dağ, Kuzey Çin'in en önemli geçitlerinden birisidir.

³⁴ Taiyuan 太原, eski Taiyuanfu 太原府 ile eski Taiyuanjun'un 太原君 merkezidir. Bu şehir, bugünkü Shanxi 山西 Eyaleti'ndeki Taiyuanxian 太原縣 şehrinde bulunmakta idi. Ayrıca bk. ZGGJ, s.143; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.676, 682, 755, 792-794.

* [e.n.: Zhang, *si* 侯 karakterinin transkripsiyonunu *shi* şeklinde yapmıştır.]

³⁵ Youzhou 幽州, bugünkü Hebei 河北 Eyaleti'ndeki Zhuoxian 涿縣 şehrinde merkezi bulunan bu bölge, bugünkü Hebei ve Liaoning 遼寧 eyaletlerinden ibaret idi. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.710, 712, 789, 832.

Önceleri İmparator Gaozu, *You Wuhou*³⁶ *Jiangjun*³⁷ 右武侯將軍 rütbesini taşıyan General Gao Jing'i 高靜 büyük miktarda bir para ile elçi olarak Shibi Kağan'a yollamıştı. General Gao, Fengzhou 豐州³⁸ Bölgesi'ne geldiği zaman, Shibi'nin ölüm haberini İmparator'a duyurdu. İmparatorun emriyle Göktürklerle verilecek bu parayı, Fengzhou Bölgesi'nin hazinesine yatırdı. Göktürkler bunu duyunca kızdılar ve Fengzhou Bölgesi'ne taarruz etmeye kalktılar. Bunun üzerine Fengzhou Bölgesi'ni idare eden ve aynı zamanda *Zongguan* 總管³⁹ rütbesini taşıyan Zhang Changxun, Göktürklerle Çin hükümetinin bu hediyesini vermek için General Gao'yu sözü geçen para ile onlara gönderdi. Göktürkler bunun üzerine tecavüz etmekten vazgeçtiler.⁴⁰

2) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 187: 1800a

Nisan ayında Tang Sülalesi'ne karşı isyan eden Çinli derebeyi Dou Jiande 竇建德⁴¹ tarafından Yang Zhengdao'ya 楊政道⁴² *Yun Gong* 鄭公⁴³ ünvanı verildi. Dou Jiande, Göktürklerle dayanmak suretiyle, kendi ordusunu

³⁶ *You Wuhou* 右武侯, *You Wuhoufu* 右武侯府 demektir. Sui ve Tang Sülaleleri zamanında sağ (you) ve sol (zuo 左) olmak üzere iki jandarma ordusu kurulmuştu. *You Wuhoufu*, “sağ jandarma ordusu” demektir. Bk. TLD 25.f. ve Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.508.

³⁷ *Jiangjun* 將軍, “general” anlamındadır. Türkçe “Sengün”, “Sangun” bu Çince terimden gelir. Bk. *JTS-Memuriyet Sözlüğü*, 1.f. ve Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.XIV, XVII, XXIII.

³⁸ Fengzhou 豐州, bir bölge adıdır; bugünkü İç Moğolistan'daki Ordos Bölgesi'nin batısındadır. Bu bölgenin başşehri bugünkü Suiyuan 綏遠 Eyaleti'ndeki Wuyuanxian 五原縣 şehrinde idi. Bk. ZGGJ, s.1332. Ayrıca bk. SS-Coğrafya Sözlüğü, 1. fasıl ve JTS-Coğrafya Sözlüğü 1. fasıl.

³⁹ *Zongguan* 總管, “başkumandan” demektir. Bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.453, n.48; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.708.

⁴⁰ Bu olaylar JTS ve XTS'da çok kısa olarak anlatılmıştır. JTS ve XTS şunları zikretmemiştir: - General Gao Jing'in büyük miktarda bir para ile elçi olarak Shibi Kağan'a gitmesi ve Shibi Kağan'ın ölmesi üzerine Göktürklerle verilen paranın yolda kalması. - Buna kızan Göktürklerin Çin'e tecavüz etmeye kalkmaları ve Gao Jing'in sözü geçen para ile Göktürklerle gitmesi.

⁴¹ Dou Jiande 竇建德; biyografisi için bk. JTS 54 ve XTS 85.

⁴² Yang Zhengdao 楊政道; biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215.

⁴³ *Yun Gong* 鄭公: Düklük derecesinde bir şeref ünvanıdır.

kuvvetlendiriyordu. Yang Zhengdao, Sui Sülalesi'nden gelen Prens Qi'nin 齊王⁴⁴ oğlu idi ve babasının ölümünden sonra doğmuştu.⁴⁵

619 Senesindeki Olaylar

1) Haziran Ayı Olayları

a) CFYG, 974: 10b

619 senesinin haziran ayında Göktürklerin kağanı Shibi öldü.⁴⁶ Göktürkler elçi göndererek kağanın ölümünü bildirdiler. İmparator Gaozu kağan için *Changlemen* 長樂門⁴⁷ adlı kapıda matem tutturdu ve Göktürlere 30,000 parça kumaş hediye etti.

b) ZZTJ, 187: 1801b

Haziran ayında Göktürkler, Çin'e elçi göndererek Shibi Kağan'ın ölümünü bildirdiler. İmparator Gaozu, merhum kağan için *Changlemen* 長樂門 adındaki kapıda matem tutturdu. Shibi'nin ölümü sebebi ile yas alameti olarak üç gün saraya gelmedi. İmparatorun emriyle bütün Çinli erkân, Göktürk elçisinin ikametgâhına giderek kendisine başsağlığı dilediler. Ayrıca imparator, Çin devlet hiyerarşisinde *Neishi Sheren* 內史舍人⁴⁸ derecesine sahip olan yüksek memur Zheng Deting'i 鄭德挺⁴⁹, Chuluo Kağan'a başsağlığı temennisinde bulunmak amacıyla elçi olarak gönderdi. Göktürlere, arasında ipekli kumaş da bulunan 30.000 parça kumaş hediye etti.

⁴⁴ Prens Qi 齊: Adı Yang Dong'dur 楊暉. Biyografisi için bk. *SS* 59 ve *Beishi* 北史 71.

⁴⁵ Bu olaylar *JTS* ve *XTS*'da biraz daha kısa olarak anlatılmıştır. *JTS* ve *XTS*, Yang Zhengdao'nun Göktürlere dayanmak suretiyle ordusunu kuvvetlendirmesini zikretmemiştir.

⁴⁶ *ZZTJ*'e göre Shibi Kağan 619 senesinin haziran ayında değil, Şubat ayında öldü. Krşl. s.5 *ZZTJ*, 187: 1798a.

⁴⁷ *Changlemen* 長樂門: Tang Sülalesi'nin başkenti olan Chang'an'daki Tang sarayının güney duvarında üç kapı vardı. *Changlemen*, bunlardan doğu kapısıdır. Bk. *TLD* 7. fasıl.

⁴⁸ *Neishi Sheren* 內史舍人: İmparatorun sekreteri ve sarayda kalem işlerine bakan yüksek memurdur. Bk. *CH*, s.142; *TLD* 9. fasıl; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.177, 178.

⁴⁹ Zheng Deting 鄭德挺: Biyografisi için bk. *JTS* 194a.

620 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *CFYG*, 974: 10b

620 senesinin ocak ayında Göktürlere bir ziyafet verildi. Bu ziyafet sırasında saray avlusunda dokuz kısımdan ibaret olan bir müzik parçası çalındı. Göktürlere, rütbelere göre değişen renkli ipek kumaşlar hediye edildi.⁵⁰

1.1.2. Göktürk-Çin Elçi Mübadelesi ve Diğer Münasebetler

620 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 188: 1807b

620 senesinin şubat ayında Chuluo Kağan, Yang Zhengdao'yu merasimle Göktürlere getirtti ve kendisini Sui Sülalesi'nin imparatoru olarak tahta geçirdi. Ayrıca Chuluo Kağan, o sırada kuzeyde bulunan Çinlilerin hepsini Yang'ın emrine verdi. Bu suretle Yang'ın emrindeki Çinlilerin sayısı on bin kadar olmuştu. Yang, Sui Sülalesi'nin idare sistemine göre hükümet teşkilatı kurarak, Dingxiang 定襄⁵¹ şehrini kendisine başkent olarak seçti.

2) Nisan Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 188: 1809a

Nisan ayında (Göktürlere bağlanan asi Çinli derebeyi) Song Jin'gang 宋金剛 Göktürkleri terk ederek Shanggu 上谷⁵² Bölgesi'ne kaçmaya teşebbüs etti. Göktürkler Song'u takip ederek yakaladılar ve sonunda öldürdüler.

Yine Nisan ayı içinde Göktürlere bağlanan diğer asi Çinli derebeyi Liu Wuzhou da Göktürkleri terk ederek Mayi 馬邑⁵³ şehrine kaçmaya teşebbüs etti. Fakat henüz kaçamadan planının esrarı ifşa edildiğinden, kendisi de Göktürkler tarafından öldürüldü.

⁵⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵¹ Dingxiang 定襄: Dingxiangjun 定襄君 Bölgesidir. Bu bölgenin merkezi, Dali 大利 şehridir. Bk. *SS-Coğrafya Sözlüğü* 3. fasıl.

⁵² Shanggu 上谷, eski bir yerdir. Bugünkü Chaha'er 察哈尔 Eyaleti'ndeki Huailaixian 懷來縣 şehrinin güneyinde bulunmakta idi. Bk. *CH*, s.25.

⁵³ Mayi 馬邑, eski bir şehirdir. Bugünkü Shanxi 山西 Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 şehrinin kuzeydoğusundaki Sangqianhe 桑乾河 Nehri'nin kuzey yakasında bulunmakta idi. Bk. *ZGGJ*, s.761.

Göktürkler sonradan Liu Wuzhou'un yüksek memuru olan Wan Junzhang'a 苑君璋⁵⁴ *Da Xingtai* 大行台⁵⁵ rütbesini vererek Liu'nun geri kalan adamlarını idare etmesini emrettiler. Göktürklerin emriyle Yushe Şad 郁射設, bizzat kumanda ettiği askerlerle, Wan'a yardımcı oluyordu.⁵⁶

3) Nisan Ayı Olayları

a) *CFYG*, 974: 10b

Mayıs ayında Göktürk elçilerine bir ziyafet verildi. Bu ziyafette saray avlusunda, dokuz kısımdan ibaret olan bir müzik parçası çalındı. Göktürk elçilerine rütbelerine göre ipekli kumaş Dağıtıldı.⁵⁷

b) *ZZTJ*, 188: 1809b

Mayıs ayında Göktürkler, asi Çinli derebeyi Wang Shichong'a 王世充⁵⁸, Ashina Jieduo'yu 阿史那揭多 elçi olarak gönderdiler. Ayrıca bin kadar at hediye ederek, Wang'a kendi kızını vermeye hazır olduğunu söyledi. Wang da buna karşılık kendi akrabalarından bir kızı (Chuluo Kağan'a) verdi ve Göktürklerle ticarî bir mübadele kurmaya razı oldu.⁵⁹

4) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 188: 1809b

Qin Prensi 秦王 Li Shimin'in 李世民⁶⁰ Liu Wuzhou'a savaş açtığı sırada, Chuluo Kağan'ın emriyle kağanın küçük kardeşi Buli (Böri) 步利 Şad⁶¹, iki bin süvariyle Tang ordusuna yardım ediyordu. Liu Wuzhou bu savaşta yenildi.

⁵⁴ Wan Junzhang 苑君璋: Biyografisi için bk. *JTS* 55 ve *XTS* 215a. [e.n.: Bu kişinin soyadı olan 苑 karakteri bazı araştırmacılar tarafından *Wan*, çoğu araştırmacı tarafından ise *Yuan* olarak okunmuştur.]

⁵⁵ *Da Xingtai* 大行台: Askerî ve sivil işlere bakan bir memuriyettir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.708.

⁵⁶ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵⁸ Wang Shichong 王世充: Biyografisi için bk. *JTS* 54 ve *XTS* 85. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *chong* 充 karakterinin transkripsiyonunu *cong* olarak vermiştir.]

⁵⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶⁰ Li Shimin 李世民, İmparator Taizong'dur 唐太宗; biyografisi için bk. *JTS* 2 ve *XTS* 2. İmparator Taizong, 23 sene (627-649) hüküm sürmüştür.

⁶¹ Buli (Böri) Şad 步利設; biyografisi için bk. *JTS* 194b ve *XTS* 215b.

Yine haziran ayı içinde Chuluo Kağan, Jinyang 晉陽⁶² şehrine geldi. O sıralarda Jinyang şehri, *Zongguan* 總管 rütbesindeki Li Zhongwen'ın 李仲文⁶³ idaresi altındaydı. Fakat şehrin hepsi Li'nin kontrolünde değildi. Li Zhongwen, şehrin dışına çıkarak kağanı karşıladı. Kağan, Li'nin davetinde şehirde üç gün kaldı. Fakat bu üç gün zarfında, birçok güzel yerli kadınları zorla götürdü. Buna Li Zhongwen bile müdahale edemedi.

Chuluo Kağan, Li'yi desteklemek bahanesiyle, Lun Tegin'e 倫特勒 birkaç yüz asker gönderdi ve Jinyang şehrinde bir süre daha kalmasını emretti. Kağan ayrıca *Shiling* 石嶺⁶⁴ adlı geçidin kuzeyindeki muhtelif noktalara nöbetçi askerler yerleştirerek, Çin'den ayrıldı.

5) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 188: 1810a

Temmuz ayında Göktürkler, Wang Shichong'a gizlice bir elçi gönderdiler. Bu sırada Luzhou 潞州⁶⁵ Bölgesi'nde *Zongguan* görevinde bulunan Li Xiyu 李襲譽⁶⁶, habersizce Göktürkler üzerine taarruz ederek, onları büyük bir bozguna uğrattı ve on binlerce inek ve koyunu eline geçirdi.

Yine temmuz ayı içinde Liang Shidu, Göktürk ordusu ile birlikte Çin sınırına tecavüz etti. Fakat *Xingjun Zongguan* 行軍總管⁶⁷ görevinde bulunan Duan Decao 段德操⁶⁸ tarafından mağlup edildi. Binden fazla Göktürk askeri öldürüldü.⁶⁹

⁶² Jinyang 晉陽, eski bir şehirdir. Bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Taiyuanxian 太原縣 şehrinde bulunurdu. Bk. *ZGGJ*, s.704.

⁶³ Li Zhongwen 李仲文: Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, *zhong* 仲 karakterinin transkripsiyonunu *zong* şeklinde yapmıştır.]

⁶⁴ Shiling 石嶺, Shilingguan 石嶺關 geçididir. Bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Yangquxian 陽曲縣 şehrinin kuzeydoğusundadır. Bk. *ZGGJ*, s.278; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.625, n.115.

⁶⁵ Luzhou 潞州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Changzhixian 長治縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1776.

⁶⁶ Li Xiyu 李襲譽; biyografisi için bk. *JTS* 59 ve *XTS* 91.

⁶⁷ *Xingjun Zongguan* 行軍總管, sefer ordusu başkumandanıdır. [e.n.: Zhang burada *xing* 行 karakterinin transkripsiyonunu *xin* şeklinde vermiştir.]

⁶⁸ Duan Decao 段德操; biyografisi için bk. *XTS* 215a.

⁶⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

6) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 188: 1811b

Eylül ayında Bagatur Şad, Liangzhou 涼州⁷⁰ Bölgesi'ne tecavüz etti ve kendisine mukavemet eden *Zongguan* görevindeki Yang Gongren'ı 楊恭仁 yendi. Bagatur Şad, kadın ve erkek olmak üzere birkaç bin Çinli'yi zorla götürdü.⁷¹

7) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 188: 1812b

Yunzhou 雲州⁷² Bölgesi'nde *Zongguan* görevinde bulunan Guo Zihe 郭子和⁷³, önceleri Göktürkler ve Liang Shidu ile ittifak hâlinde idi. Sonradan Ningshuo 寧朔⁷⁴ şehrinde oturan Liang Shidu üzerine hücum ederek, Ningshuo şehrini almaya muvaffak oldu. Guo Zihe, daha sonra Göktürklerin iç anlaşmazlığını da öğrendi ve bunu Çin'e bildirmek için bir elçi gönderdi. Fakat elçi, Göktürk devriye süvarileri tarafından yakalandı.

Chuluo Kağan buna çok kızdı ve Guo'nun küçük kardeşi Guo Zisheng'ı 郭子升 hapsetti. Guo Zihe, kendisinin yapayalnız ve büyük bir tehlike içinde olduğunu anlayınca, halkı ile birlikte güneye göç etmek için imparatorun ricada bulundu. İmparatorun emri üzerine, kendi halkı ile birlikte eski Yanzhou 延州⁷⁵ şehrine yerleştirildi.

⁷⁰ Liangzhou 涼(凉)州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Wuweixian 武威縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.968; *SS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.794.

⁷¹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁷² Yunzhou 雲州 bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Datongxian 大同縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.968; *SS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.794.

⁷³ Guo Zihe 郭子和. Diğer ismi Li Zihe'dır 李子和. Biyografisi *Li Zihe* adı altındadır. Bk. JTS 56 ve XTS 92.

⁷⁴ Ningshuo. Bu şehir bugünkü Ningxia 寧夏 Eyaleti'ndeki Ningxiashan 寧夏縣 şehrinin kuzeybatısındadır. Bk. CH, s.429; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1. fasıl.

⁷⁵ Yanzhou 延州, bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Fushixian 膚施縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.383; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f.

Asi Çinli Derebeyleri'nden Zhang Ju 張舉 ile Liu Min'in 劉旻 Tang Sülalesi'ne teslim olmalarından çok korkan Liang Shidu, kendi *Shangshu* 尚書⁷⁶ görevinde bulunan veziri Lu Jilan'ı 陸季覽 elçi olarak Chuluo Kağan'a gönderdi ve şöyle dedi:

“Son zamanlarda orta Çin'de vuku bulan iç savaşlar neticesinde birkaç bağımsız devlet ortaya çıkmıştı. Bu bağımsız devletler birbirlerine düşmüşler ve zayıf kalmışlardır. Sonra da kuzeye yönelip Göktürklerle bağlanmışlardır. Dingyang Kağan 定楊可汗⁷⁷ da şimdi ölmüştür. Tang ailesi bütün Çin'e sahip bulunuyor. Ben, mahvolsam bile kendimi düşünmem. Fakat kağanım başıma gelen felaketin, sizin başınıza da geleceğinden endişeliyim.

Bu durumda, Wei Sülalesi'nin imparatoru Daowudi'nin 魏道武帝⁷⁸ yaptığı gibi, siz de Tang Hanedanı'nın henüz bütün Çin'e hâkim olamayışından istifade ederek güneye doğru ilerleyip orta Çin'i alınız. Yapacağımız şey budur. Ben, işte o zaman sizin önderiniz olurum.”

Chuluo Kağan, Liang Shidu tarafından ikna edildi. (Chuluo Kağan'ın) Planı şöyle idi: Çin sınırına yapılacak harekette, Bagatur Şad Yuanzhou 原州⁷⁹ Bölgesi yolundan; Nibu Şad ile Liang Shidu Yanzhou Bölgesi yolundan; Chuluo Kağan'ın bizzat kendisi Bingzhou 并州⁸⁰ Bölgesi yolundan; Tuli 突

⁷⁶ *Shangshu* 尚書, bugünkü bakan gibidir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.32.

⁷⁷ *Dingyang Kağan* 定楊可汗, Göktürklerin Liu Wuzhou'a 劉武周 verdikleri ünvanıdır. Krşl. n.32 Liu Wuzhou.

⁷⁸ İmparator Daowudi 魏道武帝, Kuzey Wei (Tuoba Wei) Sülalesi'nin ilk hükümdarıdır (M.S. 386-409). Bu cümlemin ifade ettiği olayı anlamak için bk. *Jinshu*'nun 晉書 9. faslındaki İmparator Xiaowudi'nin 晉孝武帝 biyografisi.

⁷⁹ Yuanzhou 原州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Zhenyuanxian 鎮原縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.683; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f.

⁸⁰ Bingzhou 并州, eski zamanda Çin'in on iki Bölgesi'nden (*zhou* 州) birisidir. Tang Sülalesi zamanındaki Bingzhou Bölgesi, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Yangqu 陽曲 Bölgesi'nde idi. Bk. *ZGGJ*, s.462; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.682.

利 Kağan⁸¹ ise Xi 奚⁸², Xi 霫⁸³, Kitan ve Mohe 靺鞨⁸⁴ kavimleri ile birlikte Youzhou Bölgesi yolundan Çin'e gireceklerdi. Tuli Kağan'ın ordusu daha sonra, Dou Jiande'nin ordusuyla birleşecek ve batıya doğru ilerleyerek Fukou 滏口⁸⁵ geçidini açacak, Jin 晉⁸⁶ ve Jiang 絳⁸⁷ Bölgeleri'nde Chuluo Kağan'ın ordusuyla birleşecekti.

Bagatur Şad'ın adı *Duobi* 咄苾 idi. Bu zat, Chuluo Kağan'ın kardeşi idi. Tuli Kağan'ın adı *Shibobi* 什鉢苾 idi. Bu zat da Shibi Kağan'ın oğlu idi.

Chuluo Kağan, Bingzhou Bölgesi'ni alıp, oraya Yang Zhengdao'yu yerleştirmek istedi. Fakat hükümetin ileri gelenlerinin çoğu bunun aleyhinde bulundular. Chuluo Kağan, durumu onlara şöyle izah etti:

“Babam⁸⁸ devletini kaybettikten sonra, ancak Sui Sülalesi'nin sayesinde tekrar tahta çıkabildi. Bu lütufkârlık unutulmamalıdır!”

Chuluo Kağan ordusuyla birlikte hareket edemedi öldü. (Onun karısı) Yicheng Gongzhu (Konçuy) 義成公主⁸⁹ kendi oğlu Aoshе Şad'ın 奧射設

⁸¹ Tuli Kağan 突利可汗, biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215. [e.n.: *Tuli*'nin Eski Türkçe karşılığı *Töli*'dir.]

⁸² Xi 奚: Bugünkü Rehe 熱河 Eyaleti'nin güney kısmında yaşamış olan Hun-Moğol karışımı kavimlerden birisidir. Sonraki Wei Sülalesi zamanında *Kumoxi* 庫莫奚 adını, Sui ve Tang Sülaleleri zamanında *Xi* adını almışlardır. Bk. *ZGGJ*, s.691; *XTS*'daki *Xi Bölümü*. [e.n.: Bu halk Gök Türk ve Uygur yazıtlarında *Tatabi*, İslami kaynaklarda ise *Kay* olarak geçmektedir.]

⁸³ Xi 霫: Mohelara komşu ve Xianbi 鮮卑 ülkesinde yaşayan bir Hun kavmidir. Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.75.

⁸⁴ Mohe 靺鞨, bir Moğol kavmidir. Bk. *ZGGJ*, s.1139; *JTS*'daki *Mohe Bölümü* 北狄靺鞨傳; *SS*'daki *Mohe Bahsi* 東夷靺鞨傳; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.36; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.788. [e.n.: Mohelar aslında Moğol değil, bir Tunguz halkıydılar.]

⁸⁵ Fukou geçidi, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Cixian 磁縣 ilçesindedir. Bk. *ZGGJ*, s.1034. [e.n.: Zhang, buradaki *kou* 口 karakterinin transkripsiyonunu *gou* olarak vermiştir.]

⁸⁶ Jin 晉, yani Jinzhou 晉州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Taiyuan 太原 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.703; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2.f.

⁸⁷ Jiang 絳, yani Jiangzhou 絳州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Xinjiangxian 新絳縣 ilçesinin kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.931; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl.

⁸⁸ Chuluo Kağan'ın babası, Kimin Kağan'dır.

⁸⁹ Yicheng Gongzhu (Konçuy) 義成(城)公主, biyografisi için bk. *SS* 81; *JTS* 194a; *XTS* 215a.

çirkin ve zayıf olması sebebiyle, onun yerine Bagatur Şad'ı kağanlığa getirdi. Bu, Xieli 頡利 (İl)* Kağan'dır. İl-Kağan, Çin'e elçi göndererek, Chuluo Kağan'ın ölümünü bildirdi. İmparator Gaozu, daha evvel Shibi Kağan'ın ölümü üzerine yapılan yas merasimini Chuluo için de yaptırdı.⁹⁰

8) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 188: 1813b

Aralık ayında Lun Tegin, Bingzhou Bölgesi'ndeki yerli halkı çok rahatsız ediyordu. Bingzhou Bölgesi'nde *Zongguan* görevinde bulunan Liu Shirang 劉世讓⁹¹, entrika yapmak sureti ile Lun Tegin'i yakaladı. İmparator Gaozu bunu öğrenince, çok memnun oldu.⁹²

621 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 189: 1816a

621 senesinin mart ayında *Xingjun Zongguan* görevindeki Liu Shirang, Huangzhou 黃州⁹³ şehrinde oturan Dou Jiande'ya saldırdı ve Huangzhou şehrini aldı. Liu bundan sonra Mingzhou 洺州⁹⁴ şehrini almak için daha ilerledi, fakat şehir müdafaaya çok iyi hazırlanmış olduğundan muvaffak olamadı. Bu sırada Göktürkler, Çin sınırına tecavüz etmeye hazır durumda bulunuyorlardı ve bu sebeple İmparator Gaozu, Liu'yu geri çağırdı.⁹⁵

* [e.n.: *Xieli*'nin 頡利 Eski Türkçe karşılığı bazı araştırmacılara göre *İl*, bazı araştırmacılara göre ise *İllig*'tir.]

⁹⁰ Bu olaylar *JTS* ve *XTS*'da çok kısa olarak anlatılmıştır. *JTS* sadece Yicheng Konçuy'un, Chuluo Kağan'ın yerine Bagatur Şad'ı getirmesi olayını; *XTS* ise bu olaydan başka sadece Chuluo Kağan'ın Bingzhou Bölgesi'ni alıp oraya Yang Zhengdao'yu yerleştirmek istemesi olayını zikretmiş; diğer olaylardan bahsetmemişlerdir.

⁹¹ Liu Shirang 劉世讓: Biyografisi için bk. *JTS* 69 ve *XTS* 94.

⁹² Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁹³ Huangzhou 黃州, bugünkü Hubei 湖北 Eyaleti'ndeki Huanggangxian 黃岡縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.977.

⁹⁴ Mingzhou 洺州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Yongpingxian 永平縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.647.

⁹⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

İl-Kağan, babası Shibi Kağan ve ağabeyi Chuluo Kağan'ın bıraktıkları kuvvetli devlet sayesinde, büyük bir orduya sahip oldu ve Çin'e baskın yapmaya teşebbüs etti. İl-Kağan, Sui Sülalesi'nden gelen Yicheng Konçuy ile evlenmişti. Konçuy'un üvey erkek kardeşi (Yang) Shanjing (楊)善經, Çin'in iç savaşlarından kaçmak için Göktürklerle sığınmıştı. (Yang) Shanjing, Wang Shichong'un elçisi Wang Wensu 王文素 ile birlikte İl-Kağan'ı şöyle ikna ettiler:

“Eskiden Kimin Kağan, kardeşleri tarafından sıkıştırıldığı zaman, yakasını kurtararak Sui Sülalesi'ne sığınmış ve İmparator Wendi'nin 隋文帝⁹⁶ desteği sayesinde bu topraklara sahip olabilmmişti. Göktürkler şimdi nesillerce bu toprakların üzerinde rahatça yaşamaktadırlar. Fakat bugünkü Tang imparatoru, İmparator Wendi'nin halefi değildir. Bunun için siz, Yang Zhengdao'nun Çin'in meşru imparatoru olduğunu ilan etmelisiniz. Tang Sülalesi'ne saldırmak suretiyle de merhum İmparator Wendi'nin lütufkârlığına mukabele etmelisiniz.”

İl-Kağan onların bu kanaatine katıldı. İmparator Gaozu, Çin'in iç durumunun halen karışık olması sebebiyle, Göktürklerle pek çok ikramda bulunuyordu. Buna rağmen İl-Kağan, İmparator Gaozu'dan aşırı şu veya bu talepte bulunuyor ve ona hatta kibir dolu sözler söylüyordu.

Yine bu mart ayı içinde Göktürkler Fenyin 汾陰⁹⁷ Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Aynı anda, Göktürkler, Shizhou 石州⁹⁸ Bölgesi'ne tecavüz ettiler, fakat *Shizhou Cishi*'sı 刺史⁹⁹ olan Wang Ji 王集 tarafından püskürtüldüler.¹⁰⁰

⁹⁶ İmparator Wendi 隋文帝, yani Gaozu Wendi 隋高祖文帝: Biyografisi için bk. *SS* 1 ve *Beishi* 北史 11.

⁹⁷ Fenyin 汾陰, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Ronghexian 榮河縣 [e.n.: Zhang, bu şehir adındaki *Rong* 榮 karakterinin transkripsiyonunu *Yong* olarak vermiştir] şehrinin dokuz *li* kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.397; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.663, n.21.

⁹⁸ Shizhou 石州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Lishijian 離石縣 şehridir. Bk. *SS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl; *ZGGJ*, s.263; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.663, n.31.

⁹⁹ *Cishi* 刺史, Tang Sülalesi zamanında bir memuriyettir. Bugünkü vali gibidir. Bk. *CH*, s.182; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.721. [e.n.: Zhang, *Cishi* 刺史 ünvanının Çince karakterlerini metinde yazmamış, ancak bunu dipnotta vermiştir.]

¹⁰⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

1.1.3. İl-Kağan'ın İlk Büyük Akını ve Sonuçları

621 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 189: 1817b

Nisan ayında İl-Kağan, Yanmen 雁門¹⁰¹ Bölgesi'ne tecavüz etti. Fakat Li Da'en 李大恩¹⁰² tarafından püskürtüldü.

Bundan biraz sonra Göktürkler Bingzhou Bölgesi'ne saldırdılar.

Önceleri Chuluo Kağan, Liu Wuzhou ile iş birliği yaparak Bingzhou Bölgesi'ne saldırmıştı. İmparator Gaozu'nun emri ile *Taichangqing* 太常卿 görevinde bulunan Zheng Yuanshou 鄭元壽, Göktürlere giderek Chuluo Kağan'a meselenin kendisi için faydalı ve zararlı taraflarını izah etti. Fakat Chuluo Kağan bunlara inanmadı.

Bundan biraz sonra Chuluo Kağan hastalanarak öldü. Göktürkler, Chuluo Kağan'ın Zheng Yuanshou tarafından zehirlenmiş olduğundan şüphelendiler ve bu yüzden Zheng'in Çin'e dönmesine müddetsiz olarak mâni oldular.

Sonradan İmparator Gaozu, İl-Kağan'a rüşvet vermek gayesiyle, o zaman *Hanyang Gong* 漢陽公 ünvanını taşıyan Li Gui'i 李瓌¹⁰³ altın ve ipekli kumaşlar ile Göktürlere yolladı. İl-Kağan, kendisine saygı göstermek üzere Li Gui'in yere kapanmasını istedi, fakat Li buna itaat etmedi. Bunun üzerine onu da alıkoydu.

Daha sonra da *Zuo Xiaowei Da Jiangjun* 左驍衛大將軍¹⁰⁴ rütbeli, Büyük General Zhangsun Shunde'yı 長孫順德¹⁰⁵ alıkoydu. Bu yüzden

¹⁰¹ Yanmen 雁門 Geçidi, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Daixian 代縣 şehrinin kuzeybatısındadır. Bk. *ZGGJ*, s.964.

¹⁰² Li Da'en'in 李大恩 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

¹⁰³ Li Gui'in 李瓌 ünvanları *Hanyang Gong* 漢陽公 veya *Hanyang Wang*'dır 漢陽王. Biyografisi için bk. *JTS* 60. [e.n.: *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* 中華書局 baskısındaki metinde Li Gui'in adı yazılmamış, yalnızca ünvanı verilmiştir; bkz. *ZZTJ* 189.5912.]

¹⁰⁴ *Zuo Xiaowei Da Jiangjun* 左驍衛大將軍: Tang Sülalesi zamanında saray muhafızları başkumandanı demektir. Bk. *TLD* 24.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.XVI, XVII, 506, 521.

¹⁰⁵ Zhangsun Shunde'nin 長孫順德 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 105. [e.n.: Zhang, bu addaki *Shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *Sun* şeklinde vermiştir.]

İmparator Gaozu çok kızdı ve bunun intikamını almak için kendisi de İl-Kağan'ın elçilerini alıkoydu.¹⁰⁶

2) Mayıs Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 189: 1820b

Mayıs ayında Göktürkler, Çin sınırına tecavüz ettiler. Li Shuliang 李叔良¹⁰⁷ adı olan Changpingjing Prensi 長平靖王 beş generale (yani beş orduya) kumanda ederek, Göktürk ordusuna mukavemet etti. Savaş sırasında Changpingjing Prensi'ne ok isabet ettiğinden Çin ordusu geri çekildi. Prens, haziran ayında aldığı yaradan dolayı yolda öldü.¹⁰⁸

3) Ağustos Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 189: 1822a

Ağustos ayında Göktürkler, Daizhou 代州¹⁰⁹ Bölgesi'ne saldırdılar. O zamanda *Zongguan* görevinde bulunan Li Da'en'in emriyle, *Xingjun* *Zongguan* görevindeki Wang Xiaoji 王孝基, bu saldırıya karşı koydu. Fakat bütün orduları yok edildi. Göktürk ordusu daha da ilerleyerek Guoxian 崞縣¹¹⁰ şehrini kuşattı. Bundan az sonra Wang Xiaoji, Göktürklerden kaçarak Çin'e döndü. Li Da'en'in askerleri az olduğu için yalnız Guoxian şehrini müdafaa edebiliyordu. Buna rağmen, Göktürk ordusu Li Da'en'ı sıkıştırmaya cesaret edemedi ve iki ay geçmeden kuşatmayı bırakarak geri çekildi.¹¹¹

4) Eylül Ayı Olayları

a) *CFYG*, 985: 1a

621 senesinin Eylül ayında Göktürkler, Bingzhou 并州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler. İmparator (Gaozu'nun) emriyle, *Zuo Tunwei Da Jiangjun* 左

¹⁰⁶ *JTS* ve *XTS*'da şu olaylar anlatılmamıştır:

- Chuluo Kağan'ın Liu Wuzhou ile iş birliği yaparak Bingzhou Bölgesi'ne saldırması.
- Chuluo Kağan'ın ölmesi ve İllig Kağan'ın niçin Çin elçileri Zheng Yuanshou ve Li Gui'i alıkoyduğu.

¹⁰⁷ Li Shuliang 李叔良: Tang ailesinden gelen bir prenstir, ünvanı *Changpingching Wang*'dır 長平靖王; biyografisi için bk. *JTS* 60 ve *XTS* 78.

¹⁰⁸ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

¹⁰⁹ Daizhou 代州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Daixian şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.179.

¹¹⁰ Guoxian 崞縣, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Guoxian 崞縣 şehridir.

¹¹¹ Bu olaylardan *JTS* bahsetmemiş, *XTS* ise sadece tek bir cümle ile bahsetmiştir.

屯衛大將軍¹¹² rütbesini taşıyan Dou Cong 竇琮¹¹³ ile Zuo Wuhou Da Jiangjun 左武侯大將軍¹¹⁴ rütbesini taşıyan Sang Xianhe 桑顯和, Göktürkleri karşıladılar. Aynı ayda Göktürkler, Liangzhou 梁州¹¹⁵ Bölgesi'ne saldırdılar. İmparatorun emriyle Xingjun Zongguan 行軍總管 rütbesini taşıyan Weichi Jingde 尉遲敬德¹¹⁶ ve veliaht¹¹⁷, Shangguan Huairan 上官懷仁¹¹⁸ ile birlikte Göktürklerle karşı çıktılar. Yine bu ay içerisinde Lingzhou Zongguan'ın 靈州總管¹¹⁹ emri altında bulunan Yang Shidao 楊師道¹²⁰, Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattı. Üç yüzden fazla Göktürk öldürdü ve binden fazla at ele geçirdi.

b) ZZTJ, 189: 1823a

Eylül ayında Göktürkler, Bingzhou* Bölgesi'ne tecavüz ettiler. (İmparator Gaozu'nun emriyle) Zuo Tunwei Da Jiangjun 左屯衛大將軍 rütbeli (Büyük General) Dou Dong 竇琮 ve öbür generaller bu Göktürk

¹¹² Zuo Tunwei Da Jiangjun 左屯衛大將軍: Bölge askerî muhafızıdır. Bk. TLD 24.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.509, 752.

¹¹³ Dou Cong'un 竇琮 biyografisi için bk. JTS 61 ve XTS 95. [e.n.: Zhang, Cong 琮 karakterinin transkripsiyonunu Zong biçiminde yapmıştır.]

¹¹⁴ Zuo Wuhou Da Jiangjun 左武侯大將軍: Büyük generallik rütbelerinden biridir. Krşl. n.36 You Wuhou.

¹¹⁵ Liangzhou 梁州, bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Nanzhengxian 南鄭縣 şehrinin doğusundadır. Bk. CH, s.697.

¹¹⁶ Weichi Jingde'nin 尉遲敬德 biyografisi için bk. JTS 68 ve XTS 89.

¹¹⁷ İmparator Gaozu'nun veliahdı, Prens Li Jiancheng'dir 李建成. Biyografisi için bk. JTS 64 ve XTS 79.

¹¹⁸ Shangguan Huairan'ın 上官懷仁 biyografisi için bk. XTS 222a.

¹¹⁹ Lingzhou 靈州, bugünkü Ningxia Eyaleti'ndeki Lingwuxian 靈武縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.1397; JTS-Coğrafya Sözlüğü 1. fasıl.

¹²⁰ Yang Shidao'nun 楊師道 biyografisi için bk. JTS 62 ve XTS 100. [e.n.: Zhang bu adın Çince karakterlerini metinde yazmamış, ancak bunları dipnotta vermiştir.]

* [e.n.: ZZTJ'in Zhonghua Shuju baskısında bu yer adı Bingzhou 并州 olarak değil, Bingzhou 并州 şeklinde yazılmıştır (ZZTJ 189.5929). Zhang, CFYG'de geçen yer adını Bingzhou 并州 olarak vermiş, ancak metninde ZZTJ'de geçen karakterleri yazmamıştır.]

saldırısına karşı koydular. (Bundan az sonra) Göktürkler Yuanzhou 原州¹²¹ Bölgesi'ne saldırdılar. *Xingjun Zongguan* görevindeki Weichi Jingde 尉遲敬德 ve öbür generaller buna karşı direndiler.

(Daha sonra) Lingzhou 靈州 Bölgesi'nde *Zongguan* görevindeki Yang Shidao 楊師道, Göktürk ordusunu bozguna uğrattı.¹²²

5) Kasım Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 189: 1826a

Kasım ayında (asi Çinli derebeyi) Gao Kaidao 高開道¹²³, Göktürklerle birleşerek birçok defa Çin sınırına tecavüz etti. Heng 恆¹²⁴, Ding 定¹²⁵, You 幽 ve Yi 易¹²⁶ Bölgeleri'nin hepsine taarruz etti.¹²⁷

622 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1828a

İmparator Gaozu, İl-Kağan'a rüşvet vermek amacıyla elçi gönderdi ve kağanın bir Çinli Prenses ile evlendirilmesine razı oldu. Bunun üzerine İl-Kağan, daha önce alıkonmuş olan Çin elçileri Li Gui, Zheng Yuanshou ve Zhangsun Shunde'nin Çin'e dönmelerine müsaade etti. Buna ilaveten Çin'e bir barış elçisi de gönderdi. İmparator da buna karşılık başta Rehan 熱寒 Tegin ve Ashina De 阿史那德 olmak üzere, Çin tarafından alıkonmuş olan diğer Göktürk elçilerini de serbest bıraktı.

¹²¹ Bk. n.79.

¹²² Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

¹²³ Gao Kaidao'nun 高開道 biyografisi için bk. *JTS* 55 ve *XTS* 86.

¹²⁴ Heng 恆 yani Hengzhou 恆州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Zhengdingxian 正定縣 şehrinde. Bk. *ZGGJ*, s.622.

¹²⁵ Ding 定, yani Dingzhou'dur 定州. Bugünkü Hebei Eyaleti'nde bulunan Dingxian 定縣 şehrinde. Bk. *ZGGJ*, s.452.

¹²⁶ Yi 易, yani Yizhou'dur 易州. Bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Yixian 易縣 şehrinde. Bk. *ZGGJ*, s.475.

¹²⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

Bu sıralarda Bingzhou Bölgesi'nde garnizon komutanlığı yapan Liu Shirang, Yanmen şehrini müdafaa ediyordu. İl-Kağan, asi Çinli derebeyleri Gao Kaidao ve Wan Junzhang ile birlikte Yanmen şehrini kuşattı. Kuşatma bir aydan fazla sürdüğü halde şehri alamadılar ve geri çekildiler.¹²⁸¹²⁹

2) Nisan Ayı Olayları*

Daizhou Bölgesi'nde garnizon komutanlığı yapan Li Da'en, Göktürkler tarafından öldürüldü. Bu olay şöyle oldu:

Önceleri Li, İmparator'a sunduğu bir raporda, Göktürk ülkesinde baş göstermekte olan açlıktan dolayı Mayi şehrinin geri alınması için elverişli bir ortam doğduğunu bildirmişti. Bunun üzerine İmparator Gaozu, *Diannei Shaojian* 殿內少監¹³⁰ görevinde bulunan Dugu Cheng'a 獨孤晟¹³¹ Li Da'en ile birlikte, Wan Junzhang'a saldırmasını ve 622 senesinin şubat ayında Mayi şehrinde Li'nin ordusu ile buluşmasını emretti.

Dugu Cheng zamanında gelmeyince, Li Da'en yalnız başına ilerleyemedi ve Xincheng 新城¹³² şehrinde konakladı. İl-Kağan'ın emriyle, on binlerce Göktürk süvarisi (asi Çinli derebeyi) Liu Heida 劉黑闥¹³³ ile birlikte Li Da'en'ı kuşattılar.

¹²⁸ Aşağıdaki vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- İmparator Gaozu'nun İl-Kağan'a rüşvet vermek amacıyla Göktürklerle elçi göndermesi ve kağanın bir Çinli prenses ile evlenmesine razı olması.
- İl-Kağan'ın Gao Kaidao ve Wan Junzhang ile birlikte Yanmen şehrini kuşatması ve geri çekilmesi.

¹²⁹ Bk. LMT s.575, no.707. Ayrıca bk. Boodberg, *HJAS*, I, s.182.

* [e.n.: Zhang bu kısmı hangi kaynaktan çevirdiğini yazmamıştır. Bu metin *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* baskısında 190. Bölüm'de 5950-5951 numaralı sayfalarda bulunmaktadır. *ZZTJ*'in Zhang tarafından kullanılan, 1931'de Shanghai'da 上海 basılan Shangwuyin Shuguan 商務印書館 baskısında bu kısım, 190. Bölüm'de 1828b-1829a sayfalarında bulunuyor olabilir.]

¹³⁰ *Diannei Shaojian* 殿內少監, saray işleri ile ilgili bir memuriyettir. Saray işleri genel müdürü muavini gibidir. Bk. *TLD* 11.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s. 222.

¹³¹ Dugu Cheng'ın 獨孤晟 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

¹³² Xincheng 新城, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 şehrinin güneybatısındadır. Bk. *ZGGJ*, s.1011; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.727, n.76.

¹³³ Liu Heida'nın 劉黑闥 biyografisi için bk. *JTS* 55 ve *XTS* 86.

İmparator, Li'yi kurtarmak için *You Xiaowei Da Jiangjun* 右驍衛大將軍¹³⁴ rütbeli Li Gaoqian'i 李高遷¹³⁵ yolladı. Fakat Li Gaoqian daha yetişmeden, Li Da'en'in yiyeceği tükendiğinden geceleyin bir çıkış yapmaya çalıştı. Göktürkler, Li Da'en'in ordusunun üzerine çullandılar. Çin askerleri Dağıtıldı, Li Da'en'in kendisi de öldürüldü.

İmparator, Li Da'en'in şehit olması üzerine üzüntü duydu. Dugu Cheng'ı idam edecek kadar ileri gitmedi; fakat onu sınır Bölgesi'ne sürgün etmek suretiyle cezalandırdı.¹³⁶

3) Mayıs Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1829a

Göktürkler, Xinzhou 忻州¹³⁷ Bölgesi'ne saldırdılar. Fakat (Büyük General) Li Gaoqian tarafından mağlup edildiler.¹³⁸

4) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1829a

(Asi Çinli derebeyi) Liu Heida, Göktürklerle birlikte Shandong 山東¹³⁹ Bölgesi'ne tecavüz ettiler. İmparatorun emriyle Li Yi 李藝 ismindeki Yan Prensi 燕郡王, ordusuyla Göktürkleri karşıladı.¹⁴⁰

5) Ağustos Ayı Olayları

a) *CFYG*, 985: 2a

622 senesinin ağustos ayında Göktürkler, Çin sınırına hücum ettiler.

¹³⁴ *You Xiaowei Da Jiangjun* 右驍衛大將軍 için bk. n.104 *Zuo Xiaowei Da Jiangjun*.

¹³⁵ Li Gaoqian'in 李高遷 biyografisi için bk. *JTS* 57 ve *XTS* 88.

¹³⁶ Aşağıdaki vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:
- Li Gaoqian'in Li Da'en'ı kurtarmaya yollanması ve yetişememesi.
- Li Da'en'in yiyecek tükendiğinden çıkış yapmaya çalışması.

¹³⁷ Xinzhou 忻州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Xinxian 忻縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.385; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl.

¹³⁸ Aynı vesika *XTS*'da vardır, fakat *JTS*'da yoktur.

¹³⁹ Shandong 山東, Taihangshan 太行山 Dağları'nın doğusunda bulunan toprakların umumî adıdır. Bk. *ZGGJ*, s.95; *CH*, s.452.

¹⁴⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

(Yine bu ayda) *Bingzhou Da Zongguan* 并州大總管¹⁴¹ rütbesini ve aynı zamanda *Xiangyi Wang* 襄邑王 ünvanını taşıyan Prens (Li) Shenfu (李)神符¹⁴², Fen 汾 Nehri'nin¹⁴³ doğusunda Göktürklerle saldırdı, 500 Göktürk'ü öldürdü ve 2.000 at ele geçirdi. Buna ilaveten *Fenzhou Cishi* 汾州刺史¹⁴⁴ rütbeli Xiao Yi 蕭顗¹⁴⁵, 5.000'den fazla Göktürk öldürdü.¹⁴⁶

b) *ZZTJ*, 190: 1829b

İl-Kağan, Çin sınırına tecavüz etti. İmparatorun emriyle *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍¹⁴⁷ rütbeli General Duan Decao ve Yunzhou Bölgesi'nde garnizon komutanlığı yapan Li Zihe 李子和¹⁴⁸, askerleriyle birlikte Göktürklerle karşı çıkarıldılar. Li Zihe'nin esas soyadı *Guo* 郭 idi. Bu zat, asi Çinli derebeyi Liu Heida'ya kahramanca saldırdığından dolayı İmparator Gaozu tarafından kendisine *Li* 李 soyadı verilmişti.

İl-Kağan'ın kumanda ettiği 150.000 süvari, Yanmen Geçidi'ni geçtikten sonra, Bingzhou* Bölgesi'ne saldırdılar. Kağan ayrıca ordusunun bir kısmını Yuanzhou'ya saldırmaya yollamıştı. İmparatorun emriyle Göktürklerle

¹⁴¹ *Da Zongguan* 大總管, “büyük başkumandan” demektir. Krşl. n.39 *Zongguan*.

¹⁴² Li Shenfu'nun 李神符 ünvanı *Xiangyi Wang*'dır 襄邑王. Biyografisi için bk. *XTS* 78.

¹⁴³ Fen 汾 Nehri: Bu nehir, bugünkü Shanxi Eyaleti'nde bulunur. Başka adı *Fenshui*'dir 汾水. Bk. *CH*, s.769.

¹⁴⁴ Fenzhou 汾州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Fenyangxian 汾陽縣 şehrinde. Bk. *ZGGJ*, s.397; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl. [e.n.: Zhang bu ünvandaki *Ci* 刺 karakterinin transkripsiyonunu *Zi* şeklinde vermiştir.]

¹⁴⁵ Xiao Yi'nin 蕭顗 biyografisi için bk. *XTS* 215a.

¹⁴⁶ Bu olayların ay ve tarihi *CFYG*'de gösterilmemiştir. *ZZTJ*'e göre bu olayların ağustos ayında vuku bulması gerektir.

¹⁴⁷ *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍: Sol taraftaki muhafız birliğinin generalidir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.507.

¹⁴⁸ Li Zihe 李子和: Krşl. n.73 Guo Zihe 郭子和.

* [e.n.: *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* baskısında bu yer adı *Bingzhou* 并州 olarak değil, *Bingzhou* 并州 şeklinde yazılmıştır (*ZZTJ* 190.5954). Zhang, *CFYG*'de geçen yer adını *Bingzhou* 并州 olarak vermiş, ancak metninde *ZZTJ*'de geçen karakterleri yazmamıştır.]

karşılaşmak üzere giden Veliaht (Li) Jiancheng 太子(李)建成 Youzhou Bölgesi yolundan, Li Shimin ismindeki Qin Prensi 秦王李世民 ise Qinzhou 秦州¹⁴⁹ Bölgesi yolundan çıktılar. İl-Kağan'ın otağına taarruz etmek için Li Zihe, Yunzhong 雲中¹⁵⁰ Bölgesi'ne ilerledi. Göktürklerin dönüş yolunu kesmek için de (General) Duan Decao, Xiazhou 夏州 Bölgesi'ne koştu.

Bu ay içinde bir gün, İmparator Gaozu vezirlerine şöyle sordu:

“Şimdi Göktürkler bize saldırırlarken, bir de barış teklifi sunuyorlar. Acaba savaş ile barışın hangisi bizim için daha müsaittir?” Protokol veziri Zheng Yuanshou 鄭元壽: “Savaşsak kin daha derin olur. Bana kalırsa barış daha iyidir.” şeklinde cevap verdi.

Fakat *Zhongshu Ling* 中書令¹⁵¹ görevinde bulunan Feng Deyi 封德彝¹⁵² ise şöyle dedi:

“Göktürkler köpek ve koyun gibi milletlerine dayanarak Çin'i küçümsüyorlar. Eğer onlarla savaşmaksızın barışsaksak, zayıf olduğumuz kanaati uyanır ve gelecek sene yine bize saldırırlar. Bence ilk önce onlarla savaşalım. Zafer kazandıktan sonra onlarla barışsaksak, Göktürkler bize hem minnettar olur ve hem de bizden korkarlar.”

İmparator, Feng Deyi'nin düşüncesini daha uygun buldu.

Bu sıralarda Bingzhou Bölgesi'nin garnizon başkomutanlığını yapan (Li) Shenfu isimli Xiangyi Prensi 并州大總管襄邑王李神符*, Fen 汾 Nehri'nin

¹⁴⁹ Qinzhou 秦州: *JTS*'daki *Tujue* bölümüne göre Qinzhou'un Puzhou 蒲州 olması gerekir. Çünkü Bingzhou 并州 Bölgesi'ne tecavüz eden Göktürklerle karşılaşmak için, Çin ordusunun Puzhou Bölgesi'nden çıkması lazımdı. Puzhou, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Yongjixian 永濟縣 şehrinde. Bk. *ZGGJ*, s.1124 ve *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl.

¹⁵⁰ Yunzhong 雲中, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Datongxian 大同縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.967.

¹⁵¹ *Zhongshu Ling* 中書令: İmparatora ait özel kalem işlerine bakan genel müdürdür. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.174.

¹⁵² Feng Deyi'nin 封德彝 biyografisi için *JTS* 194b ve *XTS* 215b.

* [e.n.: Yukarıdaki örnekte olduğu gibi burada da *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* baskısında *Bingzhou* yer adı 并州 karakterleriyle yazılmışken (*ZZTJ* 190.5954) Zhang bu adı 并州 karakterleriyle yazmıştır. Ayrıca *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* baskısında Xiangyi Prensi'nin adındaki *Li* soyadı yazılmamışken (*ZZTJ* 190.5954) Zhang bunu metninde vermiştir.]

doğusunda Göktürkleri bozguna uğrattı. Yine bu sıralarda Fenzhou 汾州 Bölgesi'nin valisi Xiao Yi 汾州刺史蕭顗 de Göktürkleri yendi, 5.000'den fazla Göktürk öldürüldü. Bundan biraz sonra Göktürkler, Lianzhou 廉州¹⁵³ Bölgesi'ne tecavüz ettiler ve Dazhenguan 大震關 Geçidi'ni¹⁵⁴ ele geçirdiler.

İmparator, Zheng Yuanshou'u İl-Kağan'a elçi olarak yolladı. O sırada Jiexiu 介休¹⁵⁵ şehrinden Jinzhou 晉州¹⁵⁶ şehrine kadar, yüzlerce *li*'lik 里¹⁵⁷ mesafede uzanan vadilerde, yarım milyon kadar kuvvetli Göktürk süvarisi vardı. Elçi Zheng, İl-Kağan'ın yanına gelince kağanı** anlaşılmayı bozmakla suçlayarak onunla tartıştı. Kağan oldukça utandı. Elçi Zheng, İl-Kağan'ın utanç duymasından faydalanarak ona şöyle dedi:

“Âdet bakımından Tang (Çin) İmparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler, Tang (Çin) topraklarını ele geçirseler bile buralarda yaşayamazlar. Üstelik ele geçirdiğiniz ganimetlerin hepsi milletinize eline gitti.¹⁵⁸ Sizde ne kaldı? Sizin için en iyisi ordunuzla birlikte geri dönmek ve Tang İmparatorluğu ile barışmaktır. Çünkü böylece bir taraftan siz seferlerin yorgunluğundan kurtulursunuz, öbür taraftan da Tang İmparatorluğu'ndan gelen altın paraları ile ipekli kumaşların hepsi sizin hazinenize girer. Yoksa siz hem kardeşleriniz ile senelerce evvel başlamış samimiyeti kaybedecek hem de sizden sonrakileri sonsuz bir felakete bırakacaksınız. Hangisini tercih edersiniz, kağanım?”

İl-Kağan bundan memnun oldu ve ordusu ile birlikte geri döndü.

¹⁵³ Lianzhou 廉州, Dingzhou Bölgesi'nde idi. Bk. *ZZTJ-JZ*, c.10, s.729, n.130. Ayrıca krşl. n.125 Dingzhou.

¹⁵⁴ Dazhenguan 大震關 Geçidi, bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Longxian 隴縣 şehrinin batısında bulunan Longshan 隴山 Dağı'ndadır. Bk. *ZGGJ*, s.80; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.729, n.130.

¹⁵⁵ Jiexiu 介休, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Jiexiuxian 介休縣 şehridir. Bk. *CH*, s.84.

¹⁵⁶ Jinzhou, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Linfengxian 臨汾縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.704.

¹⁵⁷ *Li* 里, Çin uzunluk ölçüsüdür. Bir *li*, 500 metredir.

** [e.n.: Zhang'ın çevirisinde suçlayıcı kişinin İl-Kağan'ın kendisi olduğu gibi bir anlam çıkmaktaysa da *ZZTJ*'nin metninde İl-Kağan'ın suçlayıcı değil suçlanan kişi olduğu yazılmıştır (*ZZTJ* 190.5954).]

¹⁵⁸ *JTS*'daki Zheng Yuanshou'un biyografisi, “milletinizin” kelimesini “kumandan ve askerlerinizin (*jiangshi* 將士)” olarak yazmaktadır. Bk. *JTS* 62. Ayrıca krşl. n.29; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.729, n.134.

Zheng Yuanshou, Sui Sülalesi'nin Yining 義寧¹⁵⁹ saltanat devresinden beri beş defa Çin elçisi olarak Göktürk ülkesine gitmiş ve birçok kereler ölüm tehlikesi atlatmıştı.¹⁶⁰

6) Eylül Ayı Olayları

a) CFYG, 985: 1a

Eylül ayında *Jiaozhou* 交州¹⁶¹ *Cishi*'sı 刺史 görevinde bulunan Quan Zhongtong 權中通¹⁶², *Hongzhou Zongguan* 弘州總管¹⁶³ görevinde bulunan Yuwen Xin 宇文歆 ve *Lingzhou Zongguan* 靈州總管 görevinde bulunan Yang Shidao 楊師道, *Sanguanshan* 三觀山 adındaki dağda Göktürkleri yenilgiye uğratıp birkaç bin deve ve at ele geçirdiler. Aynı anda Yuwen Xin, *Chonggangzhen* 崇崗鎮 ismindeki kasabada bir kere daha Göktürkleri yenip binden fazla Göktürk öldürdü. Ayrıca *Dingzhou Sima* 定州司馬¹⁶⁴ görevinde bulunan Wen Yanbo 溫彥博¹⁶⁵ ve *Biaoqi Jiangjun* 驃騎將軍¹⁶⁶ rütbeli General Wei Daoren 魏道仁, *Hengshan* 恆山¹⁶⁷ adındaki dağda Göktürkleri yendiler, birkaç yüz Göktürk öldürdüler.¹⁶⁸

¹⁵⁹ Yining 義寧 saltanat devresi, M.S. 617-618.

¹⁶⁰ Aşağıdaki vesikalardan şunlar, *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- İl-Kağan'ın Çin sınırına tecavüz edip sonradan barış teklifi sunmasından dolayı savaş ile barışın hangisinin Çin için daha müsait olduğunu bulmak için İmparator Gaozu'nun vezirlerine sorması ve bazı vezirlerin izahatı.
- Çin elçisi Zheng Yuanshou'un İl-Kağan'a mülaki olması ve İl-Kağan'ı anlaşılmayı bozmakla suçlayarak onunla tartışması.

¹⁶¹ Jiaozhou 交州, bugünkü Sichuan 四川 Eyaleti'ndeki Songpanxian 松潘縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.281; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.729, n.144.

¹⁶² Quan Zhongtong 權中通 veya Quan Shitong 權士通, bk. *ZZTJ*, 190: 1830a.

¹⁶³ Hongzhou 弘州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Yangyuanxian 陽原縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.217; *SS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f.

¹⁶⁴ *Sima* 司馬, yüksek bir memuriyet ünvanıdır. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.634, 654, 684, 703.

¹⁶⁵ Wan Yanbo'nun 溫彥博 biyografisi için bk. *JTS* 61 ve *XTS* 91.

¹⁶⁶ *Biaoqi Jiangjun* 驃騎將軍, "süvari generali" demektir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.520.

¹⁶⁷ Hengshan 恆山 Dağı, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Hunyuanxian 渾源縣 şehrinin 10 km. güneydoğusundadır. Bk. *ZGGJ*, s.622.

¹⁶⁸ Farklı metinler ile mukayese etmek için bk. *ZZTJ*, 190: 1830a.

Yine bu ay içerisinde *Lingjun Jiangjun* 領軍將軍¹⁶⁹ rütbesini taşıyan General An Xinggui 安興貴, Ganzhou 甘州 Bölgesi'nde Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattı.

b) ZZTJ, 190: 1830a

Jiaozhou Bölgesi'nde *Cishi* görevinde bulunan Quan Shitong 權士通¹⁷⁰, *Hongzhou Zongguan* görevinde bulunan Yuwen Xin ve *Lingzhou Zongguan* görevinde bulunan Yang Shidao, Sanguanshan Dağı'nda Göktürkleri bozguna uğrattılar. Bundan sonra da daha evvel Göktürlere mukavemet etmek için yola çıkmış olan Veliaht Li Jiancheng'in ordusunu geri aldılar.

Biraz sonra Yuwen Xin, Chonggangzhen* adlı kasabada Göktürklerin üzerine çullanarak onları büyük bir bozguna uğrattı. Binden fazla Göktürk öldürüldü. Bundan az sonra *Dingzhou Zongguan* 定州總管 Shuang Shiluo 雙士洛 ve öbürleri Hengshan Dağı'nın güney eteklerinde; *Lingjun Jiangjun* rütbesini taşıyan General An Xinggui ise Ganzhou Bölgesi'nde Göktürlere saldırarak zafer kazandılar.¹⁷¹

7) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 190: 1831b

(Asi Çinli derebeyi) Liang Shidu'nun emriyle kendi kardeşi Liang Luo'er 梁洛兒¹⁷², on binlerce Göktürk askeri ile o zaman Lingzhou Bölgesi'nde garnizon komutanlığı yapan (Li) Daozong'u 李道宗¹⁷³ kuşattı. Fakat (Li) Daozong, eline geçen her fırsattan faydalanarak muhasaradan çıktı

¹⁶⁹ *Lingjun Jiangjun* 領軍將軍, ordunun sağ ve sol kılavuz muhafız birliklerindeki generallik ünvanıdır. Bk. TLD 24.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.528-530.

¹⁷⁰ Quan Shitong 權士通, yani Quan Zhongtong'dur 權中通. Krşl. n.162.

* [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Chong* 崇 karakterinin transkripsiyonunu *Cong* olarak vermiştir.]

¹⁷¹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

¹⁷² Liang Luo'er 梁洛兒: Bu zatın başka adı *Liang Luoren*'dir 梁洛仁. Krşl. *JTS*'daki Li Daozong'un biyografisi 江夏王李道宗傳. *Liang Luoren* adı altındaki biyografisi için bk. *JTS* 198 ve *XTS* 221a.

¹⁷³ Li Daozong'un 李道宗 ünvanları *Renchengjun Wang* 任城郡王 ve *Jiangxia Wang*'dır 江夏王. Biyografisi için bk. *JTS* 60 ve *XTS* 78.

ve Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattı. Bu sırada Göktürkler, Liang Shidu ile iş birliği yapıyorlardı. Yushe Şad'ı eski Wuyuan Bölgesi'ne gönderip, onu oraya yerleştirdiler.

(Li) Daozong, Yushe Şad'ı Wuyuan Bölgesi'nden çıkardı ve bir uçtan öbür uca kadar 1,000 *li* 里 olan toprakları kendisine kattı. İmparator Gaozu, (Li) Daozong'un Wei Sülalesi'nden (M.S. 535-554) gelen *Zhang* 彰 adındaki Rencheng Prensi 任城王¹⁷⁴ gibi cesur ve muktedir olması sebebiyle, kendisine *Rencheng Prensi* ünvanını verdi.¹⁷⁵

623 Senesindeki Olaylar

1) Mayıs Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1833a

(Çinli derebeyi) Liang Shidu'nun kumandanı Xin Liao'er'ın 辛獠兒¹⁷⁶ önderliğinde Göktürkler, Linzhou 林州¹⁷⁷ Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Bundan biraz sonra da diğer asi Çinli derebeyi Gao Kaidao'nun 高開道 önderliğinde Youzhou 幽州 Bölgesi'ne saldırdılar. Fakat Çin kumandanı Tu Diji 突地稽¹⁷⁸ tarafından mağlup edildiler.¹⁷⁹

2) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1833a

(Asi Çinli Derebeyi) Gao Manzheng 高滿政, Mayi 馬邑 şehrini Çin'e teslim almak için geldi. Bu olay şöyle olmuştur:

¹⁷⁴ Cao Zhang'ın 曹彰 ünvanı *Rencheng Wang*'dır 任城王. Bu zat, Wei Sülalesi'nden (M.S. 220-264) gelen bir prensdir. Biyografisi *Sanguoji*'nin 三國志魏紀 19. faslında bulunmaktadır. Ayrıca bk. *ZZTJ-JZ*, c.10, s.734, n.244.

¹⁷⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

¹⁷⁶ Xin Liao'er'ın 辛獠兒 biyografisi için bk. *XTS* 221a.

¹⁷⁷ Linzhou 林州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Qingyangxian 慶陽縣 şehridir. Ayrıca bk. *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f.

¹⁷⁸ Tu Diji'nin 突地稽 biyografisi için bk. *JTS* 199b.

¹⁷⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

Önceleri Bingzhou 并州* Bölgesi'nde Garnizon Komutanlığı yapan Liu Shirang 劉世讓, sonraları Guangzhou 廣州¹⁸⁰ Bölgesi'ndeki Garnizon Komutanlığı'na tayin edilmişti. İmparator Gaozu, Liu Shirang henüz yola çıkmadan, kendisinden sınır müdafaası hakkında fikirlerini sordu. Liu Shirang, imparatora şu şekilde cevap verdi:

“Son zamanlarda Göktürklerin defalarca bize tecavüz edebilmelerine sebep, Mayi şehrinin Göktürkler için sefer yolunun ortasında bir konak olmasıdır. Bunun için Mayi'ye yakın bulunan Guo 𡵓 şehrini korumak için oraya cesur bir kumandanın gönderilmesini, bize teslim olmaya gelenlere iyi mükâfatlar verilmesi için Guo şehrinde bol bol altın ve ipekli kumaşların bulundurulmasını ve düşmanın yaşama düzenini bozmak için sık sık Mayi şehri surlarının dibine süvariler gönderilerek düşman arazilerindeki mahsullerin ayak altında çiğnetilmesini tavsiye ederim. Bence böylelikle iki sene geçmeden Mayi şehri, yiyecek bulamayacak ve mutlaka teslim olmak mecburiyetinde kalacaktır.”

İmparator, bu planı kabul etti ve “Bu cesur kumandan sizden başka kim olabilir?” şeklinde Liu'yu övdükten sonra hemen kendisine Guo şehrini müdafa etmesini emretti.

Liu, planını yerine getirerek Mayi şehrini sıkıştırmaya başladı. Mayililer bundan korkuyorlardı.

Bu sırada Mayi halkının çoğu Göktürlere bağlanmayı istemiyorlardı. İmparator, Wan Junzhang'a 苑君璋 adam göndererek onu teslim olmaya davet etti.

Aynı zamanda Gao Manzheng, Wan Junzhang'a Mayi'de bulunan bütün Göktürk muhafızlarını öldürerek Çin'e teslim olmalarını tavsiye etti. Fakat Wan, bunu da kabul etmedi. Hâlbuki bu sırada Mayi'deki Çinliler Çin'e teslim olmaya razı idiler. Bunun için Gao, geceleyin Wan'a hücum etti. Fakat Wan daha önce bundan haberdar olarak Göktürk ülkesine sığındı. Gao, Wan'ın oğlu ve iki yüz Göktürk muhafızını öldürterek Çin'e teslim oldu.

* [e.n.: ZZZJ'in Zhonghua Shuju baskısında Bingzhou yer adı 并州 karakterleriyle yazılmışken (ZZZJ 190.5968) Zhang bu adı 并州 karakterleriyle yazmıştır.]

¹⁸⁰ Guangzhou 廣州, bugünkü Guangdong 廣東 Eyaleti'ndeki Guangzhoushi 廣州市 şehridir. Bk. ZGGJ, s.1154.

Bundan biraz sonra Liang Shidu, Göktürklerle birlikte Kuangzhou 匡州¹⁸¹ Bölgesi'ne saldırdı. Daha sonra Wan Junzhang, Tutun 吐屯 Şad ile birlikte Mayi şehrine hücum etti, fakat Gao Manzheng tarafından karşılandı ve mağlup edildi.¹⁸²

3) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 190: 1833b

Wan Junzhang, Göktürklerle birlikte Mayi'ye tekrar hücum etti fakat Lahegu 臘河谷¹⁸³ Vadisi'nde Gao Manzheng ile *You Wuhou Da Jiangjun* rütbeli Li Gaoqian 右武侯大將軍李高遷 tarafından karşılanarak mağlup edildiler.

Bundan az sonra Göktürkler, evvela Yuanzhou 原州, sonradan Shuozhou 朔州¹⁸⁴ Bölgeleri'ne saldırdılar. Li Gaoqian Göktürlere mağlup oldu. Li Gaoqian'i kurtarmak için (komutan) Weichi Jingde ordusuyla yola çıktı. Bu sıralarda Göktürklerin istilasını önlemek için imparatorun emriyle veliaht kuzeyde¹⁸⁵, Qin Prensi 秦王 ise Bingzhou 并州* Bölgesi'nde kendi ordularıyla¹⁸⁶ oturuyorlardı.¹⁸⁷

¹⁸¹ Kuangzhou 匡州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Changyuanxian 長垣縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.288; JTS-Coğrafya Sözlüğü 1.f.

¹⁸² Bu vesikalar XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

¹⁸³ Lahegu 臘(獵)河谷 vadisi, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 şehrinin kuzeyindedir. Bk. ZGGJ, s.1353.

¹⁸⁴ Shuozhou 朔州 [e.n.: Zhang, burada söz konusu yer adının transkripsiyonunu *Shouzhou* olarak yazmıştır], bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 şehrinde bulunmakta idi. Bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.111, n.133.

¹⁸⁵ Yuanzhou Bölgesi'ne saldıran Göktürklerle karşılaşmak için.

* [e.n.: ZZTJ'in Zhonghua Shuju baskısında *Bingzhou* yer adı 并州 karakterleriyle yazılmışken (ZZTJ 190.5970) Zhang bu adı 并州 karakterleriyle yazmıştır.]

¹⁸⁶ Shuozhou Bölgesi'ne saldıran Göktürklerle karşılaşmak için.

¹⁸⁷ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

4) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 190: 1834b

Göktürkler, evvela Zhenzhou 眞州¹⁸⁸ Bölgesi'ne, sonradan Mayi şehrine hücum ettiler ve daha sonra Yuanzhou 原州 Bölgesi'ne tecavüz ederek Shanhezhen 善和鎮 kasabasını düşürdüler. Göktürkler ayrıca Weizhou 渭州¹⁸⁹ Bölgesi'ne saldırdılar.¹⁹⁰

5) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 190: 1834b

Göktürkler Youzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler, daha sonra Gao Kaidao da 20.000 Göktürk süvarisiyle birlikte Youzhou Bölgesi'ne saldırdılar.

Bu sıralarda Göktürkler, kendileri için bir engel teşkil eden, *Honnong Gong* 弘農公 şeref ünvanlı (garnizon komutanı) Liu Shirang'ı ortadan kaldırmak amacıyla İmparator Gaozu'ya Göktürk liderlerinden biri olan Cao Banyi'yi 曹般陀 elçi olarak yolladılar. Aslı olmadığı hâlde elçi, İmparator'a Liu'nun İl-Kağan'la iş birliği yaptığını ve Tang İmparatorluğu'na karşı bir isyan tasavvurunda bulunduğunu bildirdi. İmparator buna inandı. Liu Shirang Ekim ayında idam edildi ve malı mülkü müsadere edildi.¹⁹¹

6) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 190: 1834b

Evvelce İmparator Gaozu, (Büyük General) Li Gaoqian'den Mayi şehrinin savunulmasında Shuozhou Bölgesi'nde *Zongguan* görevinde bulunan Gao Manzheng'a yardımcı olmasını emretmişti. Bu sırada Wan Junzhang on binden fazla Göktürk süvarisiyle birlikte Mayi şehrinin surlarının dibine kadar geldi. Fakat Gao Manzheng tarafından bozguna uğratıldı. İl-Kağan bu yenilgiye çok kızdı ve bütün ordusuyla Mayi'ye şiddetle hücum etti. Li

¹⁸⁸ Zhenzhou 眞州, bugünkü Sichuan Eyaleti'ndeki Maoxian 茂縣 şehrinin kuzeybatısındadır. Bk. ZGGJ, s.739; ZZTJ-JZ, c.10, s.748, n.69. Wuyingdian tab'ı 武英殿本 JTS'da Çince kelimesi 眞, 貞 olarak bulunmaktadır.

¹⁸⁹ Weizhou 渭州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Longxixian 隴西縣 şehrinin güneybatısındadır. Bk. ZGGJ, s.911; JTS-Coğrafya Sözlüğü 3. Fasıl.

¹⁹⁰ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

¹⁹¹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

Gaoqian korktu ve 2.000 askeriyle geceleyin bir çıkış yaparak kaçmaya teşebbüs etti. Fakat Göktürklerin baskınına uğrayarak, askerlerinin yarısını kaybetti ve ancak ondan sonra kaçabildi.

İl-Kağan, ordusuna bizzat kumanda ederek Mayi'ye taarruz ediyordu. Gao Manzheng da asker göndererek İl-Kağan'a karşı koymaya çalışıyordu. Bir günde Göktürklerle on defadan fazla çarpıştığı oluyordu. Bu sırada İmparator Gaozu, Liu Shirang'a Mayi şehrini kurtarmasını emretti. Fakat Liu, Songziling 松子嶺¹⁹² Dağları'na gelince korkudan daha fazla ilerleyemedi ve geri çekilerek Guo şehrini korumak için tedbirler aldı. Bu sırada İl-Kağan, Çin'e elçi göndererek imparatorndan kendisini bir Çinli prensesle evlendirmesini rica etti. İmparator: "Mayi şehrini kuşatmadan vazgeçerseniz, evlenme talebinizi görüşebiliriz." şeklinde cevap verdi.

İl-Kağan muhasaradan vazgeçmek istedi. Fakat karısı Yicheng Konçuy, şehre yapılan baskınlara devam edilmesinde ısrar etti. Gao Kaidao taarruz aletleri yapmakta mahir idi. Bunun için İl-Kağan onu çağırdı ve beraberce Mayi şehrine şiddetle hücum etti.

İl-Kağan ayrıca Gao Manzheng'ı teslim olmak için razı etmeye çalışıyordu. Fakat Gao bu düşüncesinden ötürü Kağan'ı azarladı.

Mayi şehrinde yiyecekler iyice azalmıştı. Fakat hâlâ yardım ordusundan bir haber yoktu. Gao bir çıkış yaparak Shuozhou Bölgesi'ne gitmeye teşebbüs etti. Bu sırada Mayi şehrindeki *You Yuhou* 右虞候¹⁹³ mevkiinde bulunan Du Shiyuan 杜士遠, şehrin dışında Göktürk askerlerinin çok sayıda olduğunu gördü. Bunun için böyle bir çıkma teşebbüsünün başarı ile yapılamadığı takdirde kendisinin de öldürüleceğinden korktu ve acele davranarak çıkma teşebbüsüne meydan vermeden Gao Manzheng'ı katlederek Göktürlere teslim oldu. (Mücadele sona erince) Göktürkler, evlenmeyi şart koşan barış tekliflerini tekrar ileri sürerek Mayi şehrini Çin'e iade ettiler.¹⁹⁴

¹⁹² Songziling 松子嶺 Dağı, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 şehrinin doğusundadır. Bk. ZGGJ, s.494.

¹⁹³ *You Yuhou* 右虞候: Sağ gözetme memuru, bu memuriyette *Zuo Yuhou* 左虞候 (*sol gözetme memurluğu*) da vardır. Bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.750, n.121; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.647.

¹⁹⁴ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

7) Aralık Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1835a

Göktürkler, Dingzhou 定州 Bölgesi'ne baskın yaptılar, fakat bölge ordusu tarafından püskürtüldüler.¹⁹⁵¹⁹⁶

624 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1836b

Göktürkler Yuanzhou Bölgesi'ne hücum ettiler.¹⁹⁷

2) Mayıs Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 190: 1836b

Göktürkler Shuozhou Bölgesi'ne baskın yaptılar.¹⁹⁸

3) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 191: 1838B

Göktürkler Daizhou Bölgesi'ndeki Wuzhoucheng 武周城¹⁹⁹ şehrine saldırdılar. Fakat bölge ordusu tarafından mağlup edildiler.²⁰⁰

4) Temmuz Ayı Olayları

a) *CFYG*, 985: 2b

624 senesinin temmuz ayında Göktürkler Yuanzhou 原州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler. İmparatorun emriyle *Ningzhou Cishi*'sı 寧州刺史 görevinde bulunan Lu Dashi 鹿大師, Yuanzhou Bölgesi'ne yardım etmeye gitti. *Lingzhou Dudu*'su 靈州都督 görevinde bulunan Yang Shidao 楊師道 ise

¹⁹⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

¹⁹⁶ Bu tarihlemeyi LMT da kabul etmiştir.

¹⁹⁷ Bu vesika *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

¹⁹⁸ Bu vesika *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

¹⁹⁹ Wuzhoucheng 武周城, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Zuoyunxian 左雲縣 şehrinin güneyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.503-504 ve *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2. fasıl.

²⁰⁰ Bu vesika *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

Göktürklerin dönüş yolunu kesmek için *Damugenshan* 大木根山²⁰¹ ismindeki dağa doğru ilerledi. Bu ay içinde Göktürkler, Longzhou 隴州²⁰² Bölgesi'ne saldırdılar. İmparatorun emriyle *Hujun* 護軍²⁰³ rütbesini taşıyan Weichi Jingde Göktürkleri karşıladı.

b) ZZTJ, 191: 1838b

Wan Junzhang, Göktürklerle birlikte Shuozhou Bölgesi'ne tecavüz etti. Fakat *Zongguan* görevinde bulunan Qin Wutong 秦武通²⁰⁴ tarafından püskürtüldüler.

Bundan biraz sonra Göktürkler Yuanzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler. İmparatorun emriyle *Ningzhou Cishi*'sı rütbesini taşıyan Lu Dashi, Yuanzhou Bölgesi'ni kurtarmaya gitti. Göktürklerin dönüş yolunu kesmek için (General) Yang Shidao ise Damugenshan Dağı'na doğru ilerledi. Göktürkler ayrıca Longzhou Bölgesi'ne de saldırdılar. İmparatorun emriyle *Hujun* rütbesini taşıyan Weiqing Jingde Göktürkleri karşıladı.

Bundan biraz sonra Göktürkler Yinpan 陰盤²⁰⁵ Bölgesi'ne hücum ettiler.

Daha sonra Tuli 吐利 Şad²⁰⁶, Wan Junzhang ile beraber Bingzhou Bölgesi'ne tecavüz etti.

Bazı Çin vezirleri İmparator Gaozu'ya şöyle söylediler:

²⁰¹ Damugenshan 大木根山: Bu dağ, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Xinxian 忻縣 ilçesinin kuzeybatısından doğan Yunzhonghe 雲中河 (başka adı Yunzhongshui 雲中水) Nehri'nin batısındadır. Bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.775, n.57; CH, s.1447 *Yunzhong* bahsi.

²⁰² Longzhou 隴州, bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti'ndeki Longxian 隴縣 şehrinde. Bk. ZGGJ, s.1358.

²⁰³ *Hujun* 護軍, “ordu hamisi” demektir. Rütbesi üçüncü derecedendir. Bk. JTS-Memuriyet Sözlüğü 1. kısım; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.51, 641.

²⁰⁴ Qin Wutong'un 秦武通 biyografisi için bk. JTS 194a.

²⁰⁵ Yinpan 陰盤, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Pingliangxian 平涼縣 şehrinin doğusundadır. Bk. ZGGJ, s.864; JTS-Coğrafya Sözlüğü 1. fasıl.

²⁰⁶ Tuli Şad 吐利設: Varyantı 突利設'dir. Biyografisi için bk. XTS 217.

“Göktürklerin sık sık Guanzhong 關中²⁰⁷ Bölgesi’ne saldırılarının nedeni, memleketimizin insan gücünün ve servetinin bu bölgedeki başkent Chang’an’da bulunmasıdır. Eğer biz Chang’an şehrini yakıp terk edersek tabii ki Göktürk istilasını da önlemiş oluruz.”

İmparator, buna inandı ve yeni başkentin yerini seçmek için *Zhongshu Shilang* 中書侍郎²⁰⁸ rütbesini taşıyan Yuwen Shiji’yi 宇文士及²⁰⁹ Nanshan 南山²¹⁰ Dağları’nın ötesindeki Fan 樊²¹¹ ile Deng 鄧²¹² Bölgeleri’ne yolladı, hatta oraya taşınmak için hazırlıklara başlanmıştı. Bu teklifi destekleyenler arasında veliaht (Li) Jiancheng, Qi Prensi (Li) Yuanji 齊王(李)元吉²¹³ ve vezir Pei Ji 裴寂²¹⁴ vardı. Vezir Xiao Yu 蕭瑀²¹⁵ ve öbür vezirler ise bu teklifin faydasız olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Fakat imparatoru tenkit etmeye cesaret edememişlerdi.

Nihayet Qin Prensi (Li Shimin) şu sözlerle İmparator Gaozu’yu tenkit etti:

²⁰⁷ Guanzhong 關中 Bölgesi, bugünkü Shaanxi 陝西 Eyaleti’nin bulunduğu topraklardır. Bk. *ZGGJ*, s.1356.

²⁰⁸ *Zhongshu Shilang* 中書侍郎, *Zhongshu Ling*’in 中書令 muavinidir. Krşl. n.151 *Zhongshu Ling*.

²⁰⁹ Yuwen Shiji’nin 宇文士及 biyografisi için bk. *JTS* 63 ve *XTS* 100, 215a.

²¹⁰ Nanshan 南山 Dağı, yani Zhongnanshan 終南山 Dağıdır. Başka adı *Qinling*’dir 秦嶺. Gansu Eyaleti’ndeki Tianshuixian 天水縣 şehri civarından başlayıp, doğuya Shaanxi 陝西 Eyaleti’nin güneyinden geçerek, Henan 河南 Eyaleti’ndeki Shaanxian 陝縣 şehri civarında biter. Bk. *ZGGJ*, s.582; *CH*, s.991 *Qinling* ve s.1039 *Zhongnanshan* bahisleri.

²¹¹ Fan 樊, yani Fancheng 樊城 şehridir. Bugünkü Hubei 湖北 Eyaleti’ndeki Xiangyangxian 襄陽縣 şehrinin kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.1170.

²¹² Deng 鄧, bugünkü Henan Eyaleti’ndeki Dengxian 鄧縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1200.

²¹³ Li Yuanji 李元吉. Bu zat, İmparator Gaozu’nun (Li Yuan) oğludur. Ünvanları *Qi Wang* 齊王 ve *Chao Wang*’dır 巢王. Biyografisi için bk. *JTS* 64 ve *XTS* 79.

²¹⁴ Pei Ji’nin 裴寂 biyografisi için bk. *JTS* 57 ve *XTS* 88.

²¹⁵ Xiao Yu’nün 蕭瑀 biyografisi için bk. *JTS* 63 ve *XTS* 101.

“Haşmetmeap, Rong 戎²¹⁶ ve Di 狄²¹⁷ problemleri yalnız bugün değil; eskiden beri mevcuttur. Siz bütün milletin sadakatine dayanarak Çin’i birleştirdiniz. Şimdi de elinizdeki bir milyon mükemmel askerden meydana gelen ordu, zaferden zafere koşuyor. Haşmetmeap, sadece Göktürk istilasını yüzünden başkentinizi dahi taşımak suretiyle, onlardan uzaklaşarak kendinizi neden milletimizin asırlarca alay konusu olmasına meydan bırakıyorsunuz..... Birkaç sene içerisinde İl-Kağan’ı esir edip sarayınıza getireyim. Eğer yakın gelecekte sözlerimi yerine getiremezsem, o zaman yeni başkente taşınalım.”

İmparator “Peki” dedi..... Qin Prensi daha sonra veliahta aynı şeyleri söyledi: “On sene içerisinde (Gobi) Çölü’nün kuzeyini (yani Göktürk ülkesini) fethedeceğim. Bunu laf olsun diye söylemiyorum.”

Bütün bu gelişmelerden sonra imparator, yeni başkente taşınmaktan vazgeçti.

5) Kebise Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1839b

İmparator Gaozu, Qin Prensi ve Qi Prensi’ne Youzhou 幽州 bölgesi yolundan Göktürklerle karşı çıkılmasını emretti. İmparator onları uğurlamak için *Lanchi* 蘭池 adını taşıyan havuzun kenarında bir ziyafet verdi. Bundan sonra Göktürklerin her saldırılarında İmparator, Qin Prensi’ne onları karşılamasını emrederdi.

Bu ayda Wan Junzhang, Göktürklerle beraber Shuozhou Bölgesi’ne tecavüz etti.²¹⁸

6) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1840a

Göktürkler Yuanzhou Bölgesi’ne tecavüz ettiler. Bundan sonra Göktürkler önce Xinzhou Bölgesi’ne, sonra da Bingzhou Bölgesi’ne saldırdılar. Bu sebepten Çin’in başkenti olan Chang’an’da sıkıyönetim ilan

²¹⁶ Rong 戎: Çin’in batısında bulunan eski kabilelerden birinin ismidir. Sonradan bu kelime, Çin’in batısında bulunan bütün yabancı milletler için umumî ad olarak kullanılmıştır.

²¹⁷ Di 狄: Çin’in kuzeyinde bulunan eski kabilelerden birinin ismidir. Sonradan bu kelime, Çin’in kuzeyinde bulunan bütün yabancı milletler için umumî ad olarak kullanılmıştır.

²¹⁸ Bu vesikalar *XTS*’da vardır; *JTS*’da yoktur.

edildi. Daha sonra Göktürkler Suizhou 綏州²¹⁹ Bölgesi'ne tecavüz ettiler; fakat *Cishi* görevinde bulunan Liu Daju 劉大俱 tarafından püskürtüldüler.

Bu sırada İl-Kağan ile Tuli Kağan bütün orduları ile Çin'e hücum ediyorlardı. Çadırlar arka arkaya güneye doğru uzanıyordu. Qin Prensi ordusuyla İl-Kağan ile Tuli Kağan'ı karşılamaya çıktı. Bu sıralarda Guanzhong Bölgesi'ne uzun zamandan beri yağmur yağdığından, normal levazımat ve hububat nakliyatı durmuştu. Çin askerleri levazımat ve hububat nakletmekle meşgul oldukları için savaş aletleri körleşerek bozuluyordu. Bu sebeple hem Çin hükümeti ve hem de Çin ordusu üzüntü içinde idi.

Qin Prensi, Youzhou Bölgesi'nde Göktürkleri karşıladı. Onlarla savaşmaya hazırды. İki kağan on binden fazla süvariyle Youzhou şehrinin batısına gelip, *Wulongban* 五隴阪²²⁰ adını taşıyan meyilli bir yerde Qin Prensi'ne karşı cephe aldılar. Qin Prensi'nin komutanları ve askerleri durumdan endişeli idiler. Bu sırada Qin Prensi, Qi Prensi'ne şöyle söyledi: “Bugün Göktürklerin bu istilasına karşısında korkaklık göstermemeliyiz. Aksine onlarla savaşmalıyız. Sen benimle beraber savaşa girebilir misin?” Qi Prensi korktu ve ona şöyle cevap verdi: “Düşman o kadar kuvvetli ki, iyice düşünmeden nasıl cepheye çıkacağız? Eğer bu teşebbüsümüzde başarı sağlayamazsak, pişman olmamız için vakit kalmayacaktır.”

Fakat Qin Prensi: “Sen karşı çıkmaktan çekiniyorsun; o halde bizzat kendim savaşa giriyorum. Siz burada kalıp seyredin.” şeklinde cevap verdi. Bazı süvarileriyle birlikte atını Göktürklerin cephesine doğru sürdü ve şu sözlerle İl-Kağan'ı itham etti:

“Biz, kız vermek suretiyle kağan ile barışmıştık. Anlaşmayı niçin bozarak topraklarımıza giriyorsunuz? Ben Qin Prensi'yim. Eğer düello istiyorsanız, çıkın sadece ikimiz düello edelim. Eğer bütün ordunuz ile gelmek istiyorsanız, ben yalnızca yanımdaki yüz kadar süvariyle size karşı koyacağım.”

İl-Kağan, bu sözlerin arkasında ne gibi bir entrika saklandığını bilemediği için Qin Prensi'ne gülüyor; fakat cevap vermiyordu.

²¹⁹ Suizhou 綏州; yani Suidezhou 綏德州, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Suidexian 綏德縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1043; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1. fasıl.

²²⁰ Wulongban 五隴阪: Yani Wulongyuan 五隴原, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Binxian 邠縣 şehrinin güneyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.117. [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *ban* 阪 karakterinin transkripsiyonunu *fan* biçiminde yapmıştır.]

Qin Prensi ayrıca, Tuli Kağan'a da bir süvari göndererek, onu da şu sözlerle ayıpladı:

“Sen önce benimle ant içtin. Aramızdaki antlaşmaya göre, lüzum hâlinde birbirimize yardım edecektik. Hâlbuki sen askerlerinle bana hücum ediyorsun. Sen kendi verdiğin söze sadakat göstermez misin?”

Tuli Kağan da cevap vermedi. Qin Prensi daha da ilerleyip Çin ordusunun önünden akan bir dereyi geçecekti. İl-Kağan, prensin hem bu kahramanca çıkışını görüp ve hem de onun Tuli Kağan'a söylediği “verilen söze sadakat” hakkındaki sözlerini işitince, Tuli'nin gizlice Qin Prensi ile anlaşmış olmasından şüphelenmeye başladı. Nihayet İl-Kağan, prene bir adam göndererek, şu sözlerle onu daha fazla ilerlemekten vazgeçirdi:

“Prensim, dereyi daha fazla geçmenize lüzum yok. Çünkü benim, aramızdaki anlaşmayı daha da kuvvetlendirmekten başka bir maksadım yok.” Bundan sonra da biraz daha geri çekildi.

Bu konuşmalardan sonra, yağın yağmur daha da şiddetlenmeye başlamıştı. Qin Prensi komutanlarına dedi ki: “Göktürkler harpte oklarına güvenirlere. Fakat bu yağmurda yayların üzerindeki zamk eriyeyeceği için oklarını iyi kullanamazlar. Göktürk ordusunun bu hâli kanatları kırılmış kuşa benzer. Bizim durumumuz ise elinde keskin bir kılıcı bulunan ve evinde oturup sıcak yemek yiyen (yani kuru hava altında) bir avcıya benziyor. Bir atasözümüz diyor ki: ‘Düşmanın yorgunsa rahatını unut.’. Kaçırmayalım bu fırsatı. Daha iyisi elimize geçmez.”

Qin Prensi geceleyin ordusuyla gizlice dışarı çıkarak yağmur altında Göktürkler üzerine çullanıyordu. Göktürkler çok şaşırdılar. Prens ayrıca, Tuli Kağan'a adam göndererek ona meselelerin kendisi için faydalı ve zararlı taraflarını bildirdi.

Tuli Kağan, prensin emirlerine memnuniyetle itaat etti. Ancak İl-Kağan bundan sonra da savaşmak istiyordu; fakat Tuli Kağan buna razı olmadı. Bunun için İl-Kağan bir Çinli Prensesle evlenerek, akrabalık ve barış tesis etmek için Qin Prensi'ne Tuli Kağan ile Jiabi 夾畢 Tegin Ashina Simo'yu 阿史那思摩²²¹ yolladı. Prens buna razı oldu.

²²¹ Ashina Simo 阿史那思摩: Bu zatın diğer isimleri *Li Simo* 李思摩 ve *Silibi*’dir 侯利苾 [e.n.: Zhang, sonuncu addaki 侯 karakterinin transkripsiyonunu *Shi* şeklinde yapmıştır, ancak bu karakter Çince *Si* ve *Qi* olarak okunmaktadır.]. Biyografisi için bk. *XTS* 217b.

Ashina Simo, İl-Kağan'ın üvey amcası idi. Tuli Kağan, Qin Prensi'ne hayran olduğu için kendisiyle kan kardeşi olmasını rica etti. Prens de Tuli'ye lütuf gösterdi ve onunla kan kardeşi olarak ant içti ve geriye döndü.

Bu sıralarda *Qizhou Cishi*'sı 岐州刺史 Chai Shao 柴紹²²² *Duyanggu* 杜陽谷 ismindeki vadide Göktürkleri mağlup etti.

Bundan biraz sonra Ashina Simo, Çin sarayına geldi ve İmparator Gaozu ile karşılaşınca, kendisini imparatorun yatağına kadar götürmek suretiyle iltifat gösterildi. Ashina Simo, Hulara 胡²²³ benzer, fakat Göktürklerle pek benzemezdi. Bunun üzerine Chuluo Kağan, Ashina Simo'nun Ashina soyundan geldiğinden şüphelenmişti. Bunun için Ashina Simo, Chuluo Kağan zamanından İl-Kağan zamanına kadar daima *Jiabi Tegin* olarak kaldı. Bir orduya kumanda eden *Şad* rütbesine hiçbir zaman yükseltilmedi. Ashina Simo, Çin sarayına geldikten sonra kendisine *Heshun Wang* 和順王* isimli kraliyet ünvanı verildi.

Ağustos ayı içinde İmparator Gaozu, *Zuo Puye* 左僕射²²⁴ rütbesini taşıyan vezir Pei Ji'yi 裴寂 Göktürklerle elçi olarak gönderdi.²²⁵

²²² Chai Shao'nun 柴紹 biyografisi için bk. *JTS* 58 ve *XTS* 90. Ayrıca bk. *Tang Huiyao* 唐會要 6. f., s.63.

²²³ Hu 胡: Çin'in kuzeyinde bulunan kabilelerin umumî bir adıdır. [e.n.: Burada kastedilen Hular, günümüzdeki Özbekistan'da yaşamış İranî bir halk olan Soğdlardır. Tüccar bir halk olan Soğdlar, o dönemde Gök Türkler arasında kalabalık gruplar hâlinde yaşıyorlar ve devlet yönetiminde yer alıyorlardı.]

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *sun* şeklinde vermiştir.]

²²⁴ *Zuo Puye* 左僕射: Yani *Shangshu Zuo Puye* 尚書左僕射, sol baş vezirdir. Tang Sülalesi'nin başlangıcında, baş vezirin ünvanı *Shangshu Ling* 尚書令 idi. İmparator Taizong tahta çıkmadan önce bu vazife ile görevlendirilmişti. Bu sebeple ondan sonra bu ünvanı hiç kimse taşımaya cesaret edemedi ve ünvan ortadan kaldırıldı. Yerine *Shangshu Zuo (Sol)* 左 *Puye* ve *You (Sağ)* 右 *Puye* ünvanları kondu. Bk. *CH*, s.125; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.4, 27, 32.

²²⁵ Yukarıdaki vesikalardan şunlar, *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Göktürklerin Xinzhou, Bingzhou, Suizhou Bölgelerine tecavüz etmesi ve Liu Daju tarafından püskürtülmesi.
- Li Yuanji'nin Göktürklerden korkması ve cepheye çıkmaya cesaret edememesi.
- Li Shimin'in nasıl yağmurlu havadan faydalanarak geceleyin ordusuyla Göktürkler üzerine çullanması ve muvaffak olması.
- Göktürklerin Duyanggu vadisinde Chai Shao tarafından mağlup edilmesi.

1.1.4. İl-Kağan'ın İkinci Büyük Akını ve Sonuçları

624 Senesindeki Olaylar

7) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1840b

Göktürkler, Suizhou Bölgesi'ne hücum ettiler; fakat *Dudu* 都督²²⁶ ünvanını taşıyan kumandan Liu Daju tarafından mağlup edildiler. Üç Tegin esir düştü.²²⁷

8) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1840b

Göktürkler Ganzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler.²²⁸

625 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841a

Göktürkler ve Tuyuhunlar Çin İmparatoru'ndan, Çin'le ticarî münasebet kurmalarına müsaade etmesini rica ettiler. İmparator buna müsaade etti.²²⁹

2) Mart Ayı Olayları

a) CFYG, 998: 7a

Tang Sülalesi'nin ilk senelerinde, Göktürkler kuvvetlendiler ve 625 senesinin mart ayında Çin sınırına tecavüz edeceklerini söylediler. Bundan dolayı (İmparator Gaozu) Qin Prensi'ne 秦王, ordusu ile Luzhou 潞州 Bölgesi'nden hareket ederek kağanın otağını basmasını emretti. Fakat sonradan, tecavüz vuku bulmayınca bundan vazgeçildi. İl-Kağan'ın yenilgisi esnasında, *Chebi* 車鼻²³⁰ adında bir Göktürk kağanı, kuzey çöldeki ordu

- Çin veziri Pei Ji'nin elçi olarak Göktürlere gönderilmesi.

²²⁶ *Dudu* 都督, yani *Tudun*'dur [e.n.: *Dudu*'nun Eski Türkçe karşılığı *Tudun* değil *Tutuk*'tur.].

Eskiden Çin'de bir memuriyet ünvanı idi. Tang Sülalesi zamanında her *zhou*'da 州 bir *Dudufu* 都督附 (*Tudunluk*) kuruldu. Tudunlar *üst*, *orta* ve *aşağı* diye üç rütbeye ayrılırlardı. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.668, 684, 703, 707, 820.

²²⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

²²⁸ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

²²⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

²³⁰ Chebi Kağan 車鼻可汗, yani Hubo'dur 斛勃. Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 217.

kumandanları tarafından *Büyük Kağan* olarak seçilmişti. Hâlbuki bu sırada orada, Xieyantuo 薛延陀 (Sir-Tarduş)²³¹ reisi *kağan* olarak bulunuyordu. Chebi bu zattan korktuğundan, kabilesiyle birlikte Xieyantululara (Sir-Tarduş) tabi oldu. Chebi cesur ve aynı zamanda kurnaz olduğundan, adamları tarafından oldukça sevilen bir şahıstı. Bu sebeple Xieyantular (Sir-Tarduş), Chebi'yi kıskanarak onu öldürtmeye karar verdiler. Chebi bu planı gizlice öğrenince eski yurduna kaçtı.²³²

3) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841a

Daha önce İmparator Gaozu, Çin'de sulhu tamamıyla sağladığı için 12 esas orduyu kaldırmıştı. Fakat sonradan Göktürklerin sık sık Çin'e hücum etmesinden dolayı, bu ayda 12 ordunun yeniden ihdas edilmesini emretti.²³³ Bundan başka Göktürkler üzerine büyük bir taarruz yapmak için *Taichangqing* 太常卿 mevkiinde bulunan protokol veziri Dou Dan'a 竇誕²³⁴ ve öbür vezirlere *general* rütbesi vererek onlara orduları talim ettirmesini emretti.²³⁵

Bundan az sonra Göktürkler Liangzhou Bölgesi'nde Çinli olmayan Muqieduo'nun 涼州胡睦伽陀 önderliğinde Liangzhou Dudufu'ya 涼州都督府²³⁶ baskın yaparak Liangzhou şehrinin dış surlarını dahi aştılar. Fakat *Zhangshi* 長史²³⁷ rütbesini taşıyan Vali Liu Junjie 劉君傑 tarafından mağlup edildiler.²³⁸

²³¹ Xieyantuo 薛延陀, Sir-Tarduş kabilesidir. Bu kabile, bugünkü Dış Moğolistan ve Sibirya Ovası'nda yaşamışlardır. Bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.209; ZGGJ, s.1296. [e.n.: 薛 karakteri Çince'de hem *xie* hem *xue* olarak okunabilmektedir. O yüzden araştırmacıların çoğu bu adın transkripsiyonunu *Xueyantuo* biçiminde yapmaktadırlar.]

²³² Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

²³³ On iki ordu 十二軍: Bk. XTS-Ordu Sözlüğü 兵志. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.552, 756, 760.

²³⁴ Dou Dan'ın 竇誕 biyografisi için bk. JTS 61 ve XTS 95.

²³⁵ Bu vesikalar XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

²³⁶ *Dudufu* 都督府 yani *Tudunluk*, bir bölge hükümetidir. Krşl. n.226 *Dudu*.

²³⁷ *Zhangshi* 長史, *Zhong* 中 (Orta) *Dudufu*'nun varisidir. Bk. JTS-Memuriyet Sözlüğü 3.f.; ayrıca krşl. n.236 *Dudufu*.

²³⁸ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

4) Haziran Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841a

Göktürk istilasından korunmak için İmparator Gaozu'nun emriyle bir taraftan Li Yi 李藝 adındaki Yan Prensi 燕郡王 Huating 華亭²³⁹ şehrini ve Tanzhengxia 彈箏硤²⁴⁰ mntikasını müdafaa ediyordu. Öbür taraftan Shuibu Langzhong 水部郎中²⁴¹ görevinde bulunan Jiang Xingben 姜行本²⁴² Shiling 石嶺 yolunu kesmişti. Bundan biraz sonra İl-Kağan, Lingzhou Bölgesi'ne tecavüz etti. İmparator Gaozu, *You Wei Da Jiangjun* 右衛大將軍²⁴³ rütbeli Büyük General Zhang Jin'i 張瑾²⁴⁴ ordu komutanlığına tayin ederek, ona Göktürlere karşı koymasını emretti.²⁴⁵

5) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841a

Önceleri İmparator Gaozu, Göktürk kağanlarına mektup yazardı. Fakat bu ayda imparator, maiyet erkânına şöyle dedi:

“Göktürkler açgözlüdürler ve bizden daima şunu bunu istiyorlar. Ben onlara savaş açacağım. Bunun için bugünden itibaren kendilerine mektup değil, ferman yazın.”

²³⁹ Huating 華亭, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Huatingxian şehridir. Bk. ZGGJ, s.936; JTS-Coğrafya Sözlüğü 1.f.

²⁴⁰ Tanzhengxia 彈箏硤(峽), bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Pingliangxian 平涼縣 şehrinin elli km. batısında bulunan Jingshui 涇水 Nehri'nin üzerindedir. Bk. ZGGJ, s.1160. [e.n.: ZZTJ'in Zhonghua Shuju baskısında bu yer adı 彈箏峽 olarak yazılmıştır (ZZTJ 191.5995), ancak Zhang'ın da işaret ettiği üzere bu adın sonundaki karakter, 硤 karakteriyle de yazılabilmektedir.]

²⁴¹ Shuibu Langzhong 水部郎中 : Shuibu [e.n.: Zhang bu ünvanın ilk hecesinin transkripsiyonunu burada *Sui* biçiminde yapmıştır], “devlet su işleri genel müdürlüğü” anlamına; langzhong ise “yüksek kâtip” anlamına kullanılmıştır. Bk. TLD 7.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.123, 129.

²⁴² Jiang Xingben'in 姜行本 biyografisi için bk. JTS 57 ve XTS 91.

²⁴³ *You Wei Da Jiangjun* 右衛大將軍, “sağ muhafız alayı büyük generali” anlamındadır. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s. XVI, XVII.

²⁴⁴ Zhang Jin'in 張瑾 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a.

²⁴⁵ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

Göktürklerin kağanı İl, Xiangzhou 相州²⁴⁶ Bölgesi'ne tecavüz etti.

Bu ayda Daizhou bölgesi kumandanı Lin Mo 蘭謨²⁴⁷, Xincheng 新城 mintıkasında Göktürklerle savaştı, fakat mağlup oldu. Bu sebeple imparatorun emriyle ordu komutanı Zhang Jin, Shiling 石嶺 mintıkasında karargâhını kurdu. General Li Gaoqian 李高遷 ise Dagu 大谷²⁴⁸ mintıkasında ilerleyerek Göktürklerle karşılaştı.²⁴⁹

6) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841b

Göktürkler Shiling Dağı'nı aşarak Bingzhou'a saldırdılar. Bundan biraz sonra Lingzhou'a, daha sonrada Luzhou 潞州, Qinzhou 沁州²⁵⁰ ve Hanzhou 韓州²⁵¹ Bölgeleri'ne saldırdılar. İmparatorun emriyle bir taraftan Anzhou Bölgesi Büyük Kumandanı Li Jing 李靖²⁵², Luzhou Bölgesi yolundan ilerledi. Öbür taraftan da ordu komutanı Ren Gui 任瑰²⁵³, Taihang 太行²⁵⁴ Dağların'da karargâhını kurarak Göktürlere karşı koydu.

²⁴⁶ Burada Xiangzhou 相州 yerine Huanzhou 桓州 konması gerekir. Çünkü bu zamanlarda Göktürkler, Xiangzhou Bölgesi'ne kadar gelememişlerdi. Xiangzhou, bugünkü Henan Eyaleti'ndeki Anyangxian 安陽縣 şehridir; Huanzhou ise bugünkü Chaha'er 察哈尔 Eyaleti'ndeki Duolunxian 多倫縣 şehrinde.

²⁴⁷ Lin Mo'nun 蘭謨(謨) biyografisi için bk. *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Lin*'in 蘭 transkripsiyonunu *Ling* olarak vermiştir.]

²⁴⁸ Dagu 大谷: Doğrusu *Taigu*'dur 太谷. Bugünkü Shanxi 山西 Eyaleti'ndeki Taiguxian şehridir. *Dagu* adının yerine *XTS*'da *Taigu*; *JTS*'da ise *Taiyuan* 太原 yazılıdır. *JTS* burada yanlış.

²⁴⁹ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

²⁵⁰ Qinzhou 沁州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Qinyuanxian 沁源縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.397; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2.f.

²⁵¹ Hanzhou 韓州, belki bugünkü Liaobei 遼北 [e.n.: Zhang bu yer adının transkripsiyonunu *Liaobo* biçiminde yapmıştır] Eyaleti'ndeki Changtuxian 昌圖縣 şehrinde.

²⁵² Li Jing'in 李靖 biyografisi için bk. *JTS* 67 ve *XTS* 93.

²⁵³ Ren Gui'in 任瑰 biyografisi için bk. *JTS* 59 ve *XTS* 90.

²⁵⁴ Taihang 太行, yani Taihangshan 太行山 dağlarıdır. Bu dağların en çoğu Shanxi ve Hebei eyaletlerinde bulunur. Bk. *ZGGJ*, s.141.

Bu sıralarda İl-Kağan 100.000 askeriyle Shuo Zhou Bölgesi'ni yağma etti.

Bundan az sonra ordu komutanı Zhang Jin, Taigu'da 太谷²⁵⁵ Göktürklerle savaştı, fakat mağlup oldu ve bütün ordusu yok edildi. Zhang Jin yakasını kurtararak General Li Jing'e sığındı.

Bu mağlubiyet sırasında Ordu Kurmay Başkanı Wen Yanbo 溫彦博 da Göktürlere esir düştü. Göktürkler, Wen Yanbo'nun Çin hükümetinde önemli mevkiiler işgal ettiğini²⁵⁶ bildikleri için kendisine Çin'in askerî ve malî durumları hakkında sorular sordular. Fakat Wen hiç cevap vermedi. Bundan sonra Göktürkler, Wen'ı Yinshan 陰山²⁵⁷ Dağları'na götürdüler.

Bundan biraz sonra Göktürkler Lingwu 靈武²⁵⁸ mntikasına tecavüz ettiler. Fakat Lingwu Bölgesi Kumandanı (Li) Daozong tarafından mağlup edildiler. Daha sonra Göktürkler Suizhou Bölgesi'ne saldırdılar. Bundan biraz sonra İl-Kağan barış için Çin'e elçi göndererek istiladan vazgeçti.²⁵⁹

7) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841b

Göktürklerden Moheduo (Bagatur) Şad 沒賀咄設 Bingzhou Bölgesi'ndeki bir şehri zapt etti. Fakat çok geçmeden Daizhou Bölgesi

²⁵⁵ Taigu 太谷, krşl. n.248 Dagu.

²⁵⁶ Bu sıralarda Wen Yanbo'nun esas rütbesi *Zhongshu Shilang* 中書侍郎 idi. Krşl. n.208 *Zhongshu Shilang*.

²⁵⁷ Yinshan 陰山 Dağları, Karanlık Dağlar'ın kuzey koludur. Aşağı yukarı İç Moğolistan ile asıl Çin arasında bulunmaktadır. Bu dağlar, batıda Helanshan 賀蘭山 Dağı'ndan başlar, kuzeydoğu yönünde uzanır ve en sonunda İç Hingan Dağı ile birleşir. Yinshan Dağları, Çin'in kuzey komşularına karşı olan müdafaası için çok mühimdir. Hunlar, eski zamanlarda bu dağları aşarak Çin'e saldırmışlardır. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.862.

²⁵⁸ Lingwu 靈武, bugünkü Ningxia Eyaleti'ndeki Lingwuxian şehrinin kuzeybatısındadır. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.1398.

²⁵⁹ Bu olaylar *JTS* ve *XTS*'de kısa olarak anlatılmıştır. *JTS* şunlardan bahsetmemiştir:

- Göktürklerin Shiling Dağı'nı aşarak Bingzhou, Lingzhou, Luzhou, Qinzhou, Hanzhou Bölgeleri'ne saldırması.
- Li Jing ve Ren Gui'in Göktürlere karşı koymaları.
- Wen Yanbo'nun Göktürlere esir düşmesi.
- Göktürklerin Lingwu şehrine ve Suizhou Bölgesi'ne saldırması.

XTS ise şunlardan bahsetmemiştir:

- Göktürklerin Hanzhou Bölgesi'ne tecavüz etmesi.
- İl-Kağan'ın ordusundaki askerlerin sayısı.

Kumandanı Lin Mo tarafından mağlup edildi. Bundan biraz sonra *You Lingjun Jiangjun* 右領軍將軍²⁶⁰ rütbesini taşıyan General Wang Junguo 王君廓, Youzhou Bölgesi'nde Göktürkleri bozguna uğrattı. İki binden fazla Göktürk esir düştü veya öldürüldü. Daha sonra Göktürkler Linzhou 蘭州²⁶¹ Bölgesi'ne ve bundan az sonra da Shanzhou 鄯州²⁶² Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Bölgeyi kurtarmak için *Huo Gong* 霍公 ünvanını taşıyan Chai Shao 柴紹 gönderildi.

8) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1841b

Göktürkler Pengzhou 彭州²⁶³ Bölgesi'ne saldırdılar.²⁶⁴

626 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) CFYG, 985: 2b

626 senesinin şubat ayında Göktürkler Yuanzhou Bölgesi'ne baskın yaptılar. İmparatorun emriyle *Zhewei Jiangjun* 折威將軍²⁶⁵ rütbesini taşıyan General Yang Mao 楊毛 Göktürlere hücum etti.

²⁶⁰ *You Lingjun Jiangjun* 右領軍將軍, “sağ ordularının muhafız alayı generali” anlamındadır. Krşl. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.XVI.

²⁶¹ Linzhou 蘭州, bugünkü Sichuan Eyaleti'ndeki Gulingxian 古蘭縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1368. [e.n.: Zhang bu yer adındaki *Lin* 蘭 karakterinin transkripsiyonunu tıpkı Lin Mo'daki gibi *Ling* biçiminde yapmıştır.]

²⁶² Shanzhou 鄯州, bugünkü Qinghai Eyaleti'nin Leduxian 樂都縣 [e.n.: Zhang bu yer adının transkripsiyonunu *Yoduxian* şeklinde vermiştir; Çincece 樂 karakteri *le*, *luo*, *yao* ve *yue* biçimlerinde okunabilmektedir, ancak söz konusu şehrin adı *Ledu*'dur] şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1203.

²⁶³ Pengzhou 彭州, bugünkü Sichuan Eyaleti'ndeki Pengxian şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.893-894; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f.

²⁶⁴ Bu olaylardan *JTS* bahsetmemiş; *XTS* ise ancak tek bir cümle ile çok kısa olarak bahsetmiştir.

²⁶⁵ *Zhewei Jiangjun* 折威將軍: Orduya kumanda eden generaldır. Tang Sülalesi'nin ilk zamanlarında on iki ordu kuruldu; Zhewei Ordusu, bu on iki ordudan birisidir. Zhewei Ordusu, Ningzhoudao 寧州道 Bölgesi'nde bulunuyordu.

b) ZZTJ, 191: 1842a

Göktürkler Yuanzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler, imparatorun emriyle *Zhewei Jiangjun* 折威將軍 rütbesini taşıyan General Yang Mao 楊毛 onları karşıladı.²⁶⁶

2) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1842a

Göktürkler Lingzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Bu sıralarda *Nanhai Gong* 南海公 ünvanını taşıyan Ouyang Yin 歐陽胤 Çin elçisi olarak Göktürk ülkesinde bulunuyordu. Bir gün bu zat, elli adamıyla İl-Kağan'ın otağına baskın yapmaya teşebbüs etti. Fakat daha harekete geçmeden planları ifşa edilince, yakalanarak Göktürkler tarafından hapsedildi. Bundan biraz sonra Göktürkler Liangzhou Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Fakat *Tudun* ve aynı zamanda *Changle Wang* 長樂王 ünvanını taşıyan (Li) Youliang (李)幼良²⁶⁷ tarafından püskürtüldüler.²⁶⁸

3) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 191: 1842a

Göktürkler Shuozhou, Yuanzhou ve Jingzhou 涇州²⁶⁹ Bölgelerine saldırdılar. Bundan biraz sonra Anzhou Bölgesi Büyük Kumandanı Li Jing, Lingzhou Bölgesi'ndeki Xiashi 硤石 mıntıkasında İl-Kağan'la öğleden sonra saat üçten saat dörde kadar savaştı, sonunda Göktürkler çekildiler. Bundan az sonra Göktürkler Xihuizhou 西會州²⁷⁰ Bölgesi'ne tecavüz ettiler.²⁷¹

²⁶⁶ Bu vesika XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

²⁶⁷ Li Youliang'ın 李幼良 biyografisi için bk. JTS 60 ve XTS 78.

²⁶⁸ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

²⁶⁹ Jingzhou 涇州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Jingchuanxian 涇川縣 şehrinin kuzeyindedir.

²⁷⁰ Xihuizhou 西會州, Huizhou'dur 會州. Bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Jingyuanxian 靖遠縣 şehrinin kuzeydoğusundadır. Bk. ZGGJ, s.1019. Ayrıca krşl. n.611, Huizhou.

²⁷¹ Bu vesikalar XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

4) Mayıs Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 191: 1843a

Göktürkler Qinzhou 秦州²⁷² Bölgesi'ne, sonradan da Lanzhou 蘭州²⁷³ Bölgesi'ne hücum ettiler.²⁷⁴

5) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 191: 1844a

Göktürklerden Yushe Şad, on binlerce süvariyle Çin Seddi'nin dışındaki Sarı Nehir'in güneyinde karargâhını kurdu. Sonradan Çin Seddi'ni aşarak Wucheng 烏城²⁷⁵ şehrini kuşattı.

Bundan az sonra Göktürkler Longzhou ve Weizhou Bölgeleri'ne saldırdılar. İmparatorun emriyle *You Wei Da Jiangjun* rütbeli Büyük General Chai Shao onları karşıladı.²⁷⁶

6) Temmuz Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 191: 1847a

Büyük General Chai Shao, Qinzhou 秦州 Bölgesi'nde Göktürkleri mağlup etti. Bir Tegin ve binden fazla Göktürk öldürüldü.²⁷⁷

7) Ağustos Ayı Olayları

a) *CFYG*, 985: 2b

İmparator Taizong 太宗²⁷⁸, 626 senesinin ağustos ayında tahta çıktı. Bu ay içinde Göktürk İl-Kağan, Gaoling 高陵²⁷⁹ adındaki şehre saldırdı. Fakat

²⁷² Qinzhou 秦州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Tianshuixian 天水縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.744.

²⁷³ Lanzhou 蘭州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Gaolanxian 皋蘭縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1378.

²⁷⁴ Bu vesika *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

²⁷⁵ Wucheng 烏城, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Gulangxian 古浪縣 şehrinin güneyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.731; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.802 n.205.

²⁷⁶ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

²⁷⁷ Bu vesika *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

²⁷⁸ İmparator Taizong 唐太宗, krşl. n.60, Li Shimin.

²⁷⁹ Gaoling 高陵 Bölgesi, Chang'an şehrinin 35 km. kuzeydoğusundadır. Bk. *ZZTJ-JZ*, c.10, s.820, n.187.

Xingjun Zongguan 行軍總管 rütbesini taşıyan Weichi Jingde, Jing 涇²⁸⁰ Nehri'nin kuzeyinde onları büyük bir bozguna uğrattı.

b) ZZTJ, 191: 1847b

Göktürkler Çin'e barış elçisi gönderdiler. Bu sıralarda (asi Çinli Derebeyi) Liang Shidu kuvvetten düşünce Göktürklerle tabi oldu ve Göktürkler için plan çizerek onların Çin'i istila etmelerini tavsiye etti. Bunun üzerine İl-Kağan ile Tuli Kağan birleşerek yüz binden fazla süvariyle Jingzhou 涇州 Bölgesi'ne hücum ettiler. Hatta Wugong 武功²⁸¹ Bölgesi'ne kadar ilerlediler.²⁸² Bu sebeple Çin başkenti Chang'an'da sıkıyönetim ilan edildi.

Bundan biraz sonra Göktürkler Gaoling 高陵 mntıkasına saldırdılar, fakat Jingyang 涇陽²⁸³ mntıkasında Jingzhou Bölgesi Ordu Komutanı Weichi Jingde tarafından büyük bir bozguna uğratıldılar. Bu muharebede *Sijin* (İrkin) 侯斤²⁸⁴ ünvanını taşıyan Ashide Wumo Chuo 阿史德烏沒啜²⁸⁵ Çin'e esir düştü ve binden fazla Göktürk öldürüldü. Daha sonra İl-Kağan, Weishui 渭水²⁸⁶ Nehri'nin üzerindeki geçici bir köprüye kadar geldi ve Çin'in o zamanki kudretini tespit etmek maksadıyla kendisinin candan adamı Zhishi Sili'yi 執失思力²⁸⁷ İmparator Taizong'a yolladı.^{288 289}

²⁸⁰ Jing 涇 Nehri, diğer adları Jingshui 涇水 ve Jinghe'dır 涇水河. Bugünkü Gansu Eyaleti'ndedir. Bk. CH, s.1726.

²⁸¹ Wugong 武功, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Wugongxian 武功縣 şehridir.

²⁸² XTS'ya göre, Göktürkler ağustos ayında değil, temmuz ayında Wugong Bölgesi'ne saldırdılar.

²⁸³ Jingyang 涇陽, yani Jingyangxian şehridir. Bu şehir, Chang'an şehrinin 35 km. kuzeyindedir.

²⁸⁴ *Sijin* 侯斤: Göktürk ünvanıdır, *Tutun*'dan 吐屯 daha aşağıdadır. Türkçedeki *İrkin* veya *Erkin* ünvanının karşılığıdır. [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *Si* 侯 karakterinin transkripsiyonunu *Shi* biçiminde yapmıştır.]

²⁸⁵ Ashide Wumo Chuo (Chu?)'nun 阿史德烏沒啜 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a. [e.n.: Bu ünvandaki *Chuo* 啜 karakteri, Eski Türkçe *Çor* ünvanının transkripsiyonudur.]

²⁸⁶ Weishui 渭水, Weihe'dır 渭河. Bu nehir, Gansu Eyaleti'nde meydana gelip, Shaanxi Eyaleti'nden geçerek Sarı Nehir'e dökülür.

²⁸⁷ Zhishi Sili'nin 執失思力 biyografisi için bk. JTS 194 ve XTS 215a. Ayrıca bk. XTS 110. [e.n.: Bu ünvandaki *Zhishi* 執失 karakterleri bir Gök Türk boyunun adını, *Sili* 思力 karakterleri ise Eski Türkçe *Silig* ünvanını karşılamaktadır.]

²⁸⁸ Bu ağustos ayında İmparator Taizong tahta çıkmıştı.

²⁸⁹ Bk. LMT s.576, n.722.

Bu zat, İmparator Taizong’la karşılaşınca İl-Kağan ile Tuli Kağan’ın bir milyona yakın askeriyle Çin’e gelmiş bulunduğunu böbürlenerek bildirdi. Fakat İmparator Taizong onu şu sözlerle ayıpladı:

“Ben bizzat kağanlara kız vermeye müsaade etmek sureti ile barışmıştım. O zamandan bu yana sayısız altın, ipekli kumaş gibi hediyeler verdim. Şimdi onlar sözleşmeyi bozup ülkeme tecavüz ediyorlar. Bu işte, benim utanacağım hiçbir şey yoktur. Sen, barbar bir kavim içinden geldin ama, yine de içinde bir insanlık tarafın vardır herhalde. Neden benim büyük lütuflarımı unutup ‘kuvvetli bir ordumuz var’ diye iftihar ediyorsun? Şimdi senin başını kestireceğim.”

Zhishi Sili korkarak imparatora yalvardı.

Bu sırada vezirlerden Xiao Yu 蕭瑀 ve Feng Deyi 封德彝, İmparator Taizong’a Zhishi Sili’nin protokola göre geri gönderilmesini tavsiye ettiler. İmparator, onlara: “Eğer bu zatı geri gönderirsem, Göktürkler kendilerinden korktuğumu zannederek bize daha şiddetle baskın yaparlar.” şeklinde cevap verdikten sonra Zhishi Sili’yi Menxiasheng 門下省²⁹⁰ binasına hapsedtirdi.

Sonradan İmparator Taizong, (vezir) Gao Shilian 高士廉²⁹¹, (vezir) Fang Xuanling 房玄齡²⁹² ve öbür altı vezir ile ata binerek şehrin *Xuanwumen* 玄武門 adlı kapısından çıktı ve doğrudan doğruya Weishui Nehri’ne geldiler. İmparator, nehrin öbür kenarında bulunan İl-Kağan’la konuşarak onu sözleşmesini bozmakla suçladı.

Göktürkler, Çin İmparatoru’nu görünce çok şaşırdılar. Hepsi atlarından inerek imparatoru diz çökmek suretiyle selamladılar. Biraz sonra çok büyük bir Çin ordusu görüldü. Tarlalar, yollar, her taraf adeta mızrak ve bayraktan bir şey görülmez hâle gelmişti. İl-Kağan, Zhishi Sili’nin dönmediğini, peşinden de böyle muazzam bir Çin ordusunun geldiğini görünce korkmaya başladı. İmparator ordulara geri çekilerek muharebeye hazır olmalarını emretti. Fakat kendisi yalnız kalarak İl-Kağan’la konuşmaya devam etti.

²⁹⁰ Menxiasheng 門下省: “İmparatorluk kançelaryası dairesi” demektir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.83.

²⁹¹ Gao Shilian’in 高士廉 başka adı Gao Jian’dır 高儉. Biyografisi için bk. *JTS* 95 ve *XTS* 95.

²⁹² Fang Xuanling’in 房玄齡 biyografisi için bk. *JTS* 66 ve *XTS* 96.

Vezir Xiao Yu, imparatorun düşmanı ciddiye almayışını, onun atını kamçılarla suretiyle ısrarla protesto ediyordu. İmparator Taizong, ona düşüncesini şöyle izah etti:

“Ben iyice düşündüm, sen bilemezsin. Göktürklerin bütün halkıyla birlikte başkentimizin civarlarına kadar gelmeye cesaret etmelerine sebep, memleketimizde hadise çıktığını²⁹³ zannetmeleri ve tahta yeni çıkmış olmam sebebiyle onlarla rekabet edemeyeceğim kanaatinde olmalarıdır. Bunun için eğer ben başkentimiz Chang’an şehrinin kapılarını kapayarak müdafaaya çekilmek suretiyle kendimi zayıf gösterirsem, düşmanlar aşırı bir yağmaya girişeceklerdir. Bütün hareketleri kontrolümüzden çıkacak. İşte! Onları ciddiye almadığımı göstermek için böyle tek başıma çıktım. Ayrıca kesinlikle savaşa hazır olduğumu belirtmek için de ordularımızı son derece azametli olarak gösterdim. Böylelikle düşmanlarımızı umulmadık bir durumda karşı karşıya bırakarak, onları şaşkınlığa düşürebiliriz.

Dahası var: Düşmanlar topraklarımıza bu kadar içeri girdikleri takdirde gerideki mesafeden herhalde ürkerler. Bu sebeple düşmanla savaşırsak zafer, barışırsak güvenilir bir barış kazanacağız. Bugün Göktürkleri mağlup etmek için tek çare budur. Sen biraz bekle göreceksin.”

İl-Kağan o gün barış teklifi sundu ve bu teklif İmparator Taizong tarafından kabul edildi. Aynı günde İmparator Taizong sarayına döndü. Bundan birkaç gün sonra imparator, başkent Chang’an’ın batısında bulunan Weishui Nehri üzerindeki geçici köprüye geldi. Orada beyaz atı kestirerek İl-Kağan ile ant içti; Göktürkler de böylece geri çekildiler.

Bu sırada vezir Xiao Yu, İmparator Taizong’a şöyle bir soru sordu:

“Göktürkler henüz barışmadan kumandanlarımızın hepsi onlara savaş açmak istiyorlardı. Fakat Haşmetmeabınız buna müsaade etmediniz. Neden müsaade etmediğinizi biz de merak ettik. Hâlbuki sonradan düşmanlar kendiliklerinden çekildiler. Bu olup bitenler nasıl izah edilebilir?”

İmparator bu soruya şöyle bir cevap verdi:

“O sırada ben gördüm ki Göktürk ordusu sayıca üstün olmasına rağmen, düzenli bir vaziyette değildi. Kağanlardan ileri gelen adamları sadece rüşvet

²⁹³ 626 senesinin 4 Haziranı’nda, tahtı ele geçirmek için İmparator Taizong, kendi ağabeyi veliaht Jiancheng 建成 ve küçük kardeşi Yuanji’yi 元吉 öldürdü. Olay, sarayın Xuanwumen 玄武門 kapısının civarında cereyan ettiği için, buna *Xuanwumen Hadisesi* 玄武門之變 denilmektedir.

istediler. Mesela İl-Kağan, barışmak için müracaat ettiği zaman, tek başına Weishui Nehri'nin batısında oturuyordu. Onun Daguaneları'nın 達官 (Tarkan?)²⁹⁴ hepsi ise bana mülâkî oldular. Eğer o zaman ben onları sarhoş edip tevkiften sonra da baskın yapsaydım onları çürük tahta gibi yıkardım. Bundan başka ben Zhangsun Wuji 長孫無忌²⁹⁵ ile Li Jing'e Youzhou Bölgesi'nde pusu kurarak Göktürkleri beklemelerini emretmişim. Düşmanlar geri dönselerdi, pusu birliklerimizle önden ana ordumuz da arkadan sıkıştırarak onları el ayası ile sarar gibi kolaylıkla çevirebilirdik.

Ben tahta henüz yeni çıkmışım. İç durumumuz sağlam değildi. Milletimizi uzun zamandır hasretini çektikleri sulhe kavuşturmamız lazımdı. Üstelik eğer savaş açsaydık ve zafer bizde kalsaydı dahi çok kayıp verecektik. Göktürkler ise bir taraftan mağlubiyetten bize karşı daha ciddi bir şekilde kin besleyecek, öbür taraftan da korkudan kendilerini daha iyi müdafa edeceklerdi. Böyle bir durumun bizim için ne faydası var? İşte bu sebeplerden dolayı savaş açmadım, aksine Göktürlere istedikleri altın ve ipekli kumaşları verdim. Çünkü onlar, arzuları tatmin edilince her zamanki gibi çekilirler; dolayısıyla zafer sarhoşluğu içinde kalarak müdafaaya önem vermezler. Böyle olursa biz esaslı kudretimizi sağlamlaştırıp bir savaş bahanesini bekleriz. Böylelikle bir gün Göktürlere hücum edersek, onları mutlaka yok edebiliriz. Bizim bir atalar sözü vardır: 'Bir kimseden bir şey almak isterseniz, önce kendisine birşeyler vermek gerektir.' Bu atasözünün manası işte budur. Şimdi anlatabildim mi?"

Vezir Xiao Yu tekrar İmparator Taizong'un önünde diz çöküp onu selamlayarak: "Biz, Haşmetmeap kadar uzak görüşlü gerçekten olamayız." dedi.²⁹⁶

8) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1849a

İl-Kağan, İmparator Taizong'a üç bin at ile on bin koyun hediye etti. Fakat imparator bunları kabul etmedi. Yalnızca İl-Kağan'dan Göktürkler tarafından zorla götürülmüş olan Çinlilerin iadesini istedi.²⁹⁷

²⁹⁴ *Daguan* 達官, yüksek memur demektir. [e.n.: Burada *Daguan* ünvanı Eski Türkçedeki *Toygun* ünvanını karşılamaktadır.]

²⁹⁵ Zhangsun Wuji'nin 長孫無忌 biyografisi için bk. *JTS* 65 ve *XTS* 105.

²⁹⁶ Yukarıdaki vesikalardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Göktürklerin Çin'e barış elçisi göndermesi.

²⁹⁷ Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*'da belirtilmemiştir.

1.2. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Yıkılışı

1.2.1. Yıkılma Sebepleri

627 Senesindeki Olaylar

1) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1853a

(Asi Çinli Derebeyi) Wan Junzhang, adamlarıyla birlikte Çin'e teslim olmaya geldiler. Wan Junzhang önce Göktürklerle Mayi şehrini düşürerek o zaman bu şehri müdafa eden Çin Garnizon Komutanı Gao Manzheng'i öldürdü.²⁹⁸ Sonradan Heng'an'a 恆安²⁹⁹ çekilerek bu şehri muhafaza etmeye başladı. Fakat Wan'ın adamlarının hepsi Çinli idiler. Çoğu onu yavaş yavaş terk ederek Çin'e teslim olmaya geldi. Wan Junzhang da bundan korkarak Çin'e teslim oldu ve cezasını ödemek için İmparator Taizong'dan kuzey sınırının müdafaası ile kendisinin görevlendirilmesini rica etti. İmparator bunu kabul etti.

Wan Junzhang ayrıca imparatorlardan bir af fermanı talep etti. Bunun üzerine imparator, Yanmenli 雁門 Yuan Pu'yu 元普 Altın Ferman 金券³⁰⁰ ile ona gönderdi. Fakat bu sıralarda İl-Kağan da Wan Junzhang'a adam göndererek, onu çağırıyordu. Wan bu çağrıya icabet edip etmeme hususunda tereddüt ediyordu. Bu sırada Guo Ziwei 郭子威 adında Heng'anlı bir zat, Wan Junzhang'ı şu şekilde ikna etmeye çalışıyordu: “Heng'an şehri hem sarp hem de sağlam surla çevrilidir. Bugün çok kuvvetli olan Göktürlere bağlanıp, durumun gelişmesine göre hareket etmeniz uygun olur. Çin'e teslim olmanıza lüzum yok.”

Bunun üzerine Wan Junzhang, Yuan Pu'yu tevkif ederek onu Göktürlere yolladı. Böylece Wan tekrar Göktürklerle birleşti ve onlarla birlikte Çin'e tecavüz etmeye başladı. Daha sonra Wan, İl-Kağan'ın idaresinin kötü olduğunu, ona daha fazla dayanamayacağını anlayınca, adamlarıyla

²⁹⁸ Gao Manzheng, Wan Junzhang tarafından değil, Du Shiyuan 杜士遠 tarafından öldürülmüştü. Bk. s.28 ZZTJ, 190: 1834b Ekim ayı olayları.

²⁹⁹ Heng'an 恆安, Hengzhou'dur 恆州. Krşl. n.124. Ayrıca bk. CH, s.528; JTS-Coğrafya Sözlüğü 2.fasıl.

³⁰⁰ Altın Ferman (Çincesi *Jinquan* 金券) veya Demir Ferman (Çincesi *Tiequan* 鐵券), ölüm cezalarını affeden imparatorun bir emirnamesidir. Bu çeşit emirnameler, özellikle Sui ve Tang Süلالeleri zamanında çok sayıda kullanılmıştır.

birlikte Çin'e teslim olmaya geldi. Kendisine *Xizhou Bölgesi Kumandanlığı* 隰州都督 vafizesi ile *Ruiguo Gong* 芮國公 düklük ünvanı verildi.³⁰¹

2) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1853b

Göktürk âdetleri aslında saf ve namuslu, idarî kaideleri ve kanunları ise basit idi. Sonradan İl-Kağan, Çinli Zhao Deyan'ı 趙德言³⁰² önemli bir vazifeye getirdi. Bu zat, kendi keyfince idare ederek, eski âdetlerin çoğunu değiştirdi. Böylece onun idaresi zamanında kanun ve idarî kaidelerin hem sayısı arttı hem de sıkıntılı bir hâle geldi. Bu yüzden Göktürk milleti İl-Kağan'ın yönetiminden şikâyet etmeye başladı. Bundan başa İl-Kağan, Çinli olmayan Hulara 胡* güvenip kendi vatandaşlarından uzaklaşıyordu. Fakat güvendiği yabancılar açgözlü ve maceraya düşkün insanlardı. Kendilerine güvenilemezdi. Onların kışkırtmaları neticesinde İl-Kağan her sene sefere çıkıyordu.

Geçen son senelerdeki kışlarda Göktürk ülkesinde çok fazla kar yağdı. Soğuktan çok sayıda hayvan öldü. Açlık senelerden beri devam ediyordu. İl-Kağan, ağır masraflar için kâfi gelir olmayınca kavminden çeşitli vergiler toplamaya başladı. Bu sebeplerle bütün Göktürk milleti ve Göktürlere bağlanan kavimler İl-Kağan'dan şikâyetçi oldular. Hatta kavimlerin çoğu İl-Kağan'a karşı ayaklandılar, nihayet Göktürk ordusu da gittikçe zayıflamaya başlamıştı.

Bu sırada Çinli siyasî gözlemciler, İmparator Taizong'a Göktürlere baskın yapmasını tavsiye ettiler. İmparator bu hususta vezir Xiao Yu ve vezir Zhangsun Wuji ile görüştü, onlara şöyle söyledi: “İl-Kağan ve adamları gittikçe kötüleşiyorlar. Devletleri er geç tahrip olacaktır. Şimdi onlara hücum edersem, geçenlerde İl-Kağan ile ant içtiğim sözleşme bozulur. Hücum etmezsem, belki fırsatı kaçıırım. Bu durumda nasıl hareket etmek uygun olur?”

Xiao Yu hücum edilmesinin uygun olacağı düşüncesini savundu. Zhangsun Wuji ise şöyle cevap verdi: “Göktürkler, Çin sınırına saldırıda bulunmadıkları hâlde biz saldırıya geçsek hem milletimizin huzurunu hem de Göktürklerle aramızdaki sözleşmeyi bozmuş olacağız. Böyle bir sefer

³⁰¹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

³⁰² Zhao Deyan'ın 趙德言 biyografisi için bk. *XTS* 215a.

* [e.n.: Burada Soğdlar kastedilmektedir.]

hiçbir bakımdan insafli bir hareket olarak gösterilemez.” İmparator bu izah üzerine seferden vazgeçti.³⁰³

3) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1856b

Tong Yehu (Tong Yabgu) Kağan 統葉護可汗³⁰⁴ kuvvetten düşünce (Xieyantuo Kağanı) Yishibo’nun 乙失鉢 (ünvanı *Yexi Küçük Kağan* 也咥小可汗)³⁰⁵ torunu Yi’nan 夷男³⁰⁶, yetmiş binden fazla aileden ibaret olan kabilesiyle birlikte İl-Kağan’a bağlandı.

Fakat İl-Kağan’ın idaresi kötüye gidince Xieyantular, Huiheler 回紇 (Uygur)³⁰⁷, Bayegular 拔野古 (Bayırku)³⁰⁸ ve saire kavimler İl-Kağan’a karşı isyan ettiler. Bunun üzerine İl-Kağan, kendi ağabeyinin oğlu Yugu Şad’a 欲

³⁰³ Yukarıdaki vesikalardan şunlar *JTS* ve *XTS*’da yoktur:

- Göktürkler felaketler içinde bulunurken Çinli gözlemcilerin İmparator Taizong’a Göktürlere baskın yapmasını tavsiye etmeleri.
- İmparator Taizong’un bu hususta vezir Xiao Yu ve vezir Zhangsun Wuji ile görüşmesi.
- İmparator Taizong’un Zhangsun Wuji’nin izahı üzerine Göktürlere sefer yapmaktan vazgeçmesi.

³⁰⁴ Tong Yehu (Tong Yabgu) Kağan 統葉護可汗; biyografisi için bk. *JTS* 194b ve *XTS* 215b.

³⁰⁵ Yishibo 乙失鉢, yani Yexi Küçük Kağan’dır 也咥小可汗. Biyografisi için bk. *JTS* 199b ve *XTS* 217b.

³⁰⁶ Yi’nan 夷男, yani Zhenzhu Piqie Kağan 真珠毗伽可汗, varyantı Yiliduo Yi’nan 一利咄夷南 (*CFYG*, 964: 1b). Biyografisi için bk. *JTS* 199b ve *XTS* 217b. [e.n.: *Yi’nan* adının Eski Türkçe karşılığı *Inan*’dır. Ayrıca 伽 karakteri Çince hem *qie* hem *jia* olarak okunabilmektedir, o yüzden Eski Türkçe *Bilge* ünvanının karşılığı olan 毗伽 karakterleri bazı araştırmacılar tarafından *Piqie* okunurken bazı araştırmacılar tarafından *Pijia* okunmaktadır. *Zhenzhu*’nun 真珠 Eski Türkçe karşılığı ise “İnci” anlamına gelen *Yinçü*’dür.]

³⁰⁷ Huihe 回紇, Huihu 回鶻, Uygurlardır. Krşl. Tsai Wên-shên, *Uygurlar*, s.12, n.1. [e.n.: Çince *紇* karakteri hem *he* hem *ge*, *鶻* karakteri de benzer şekilde hem *hu* hem *gu* okunabilmektedir. Her ne kadar araştırmacıların çoğu, *Uygur* adının Çince karşılıkları olan 回紇 ile 回鶻 karakterlerinin transkripsiyonlarını *Huihe* ve *Huihu* biçiminde yapsalar da bunların doğru transkripsiyonları *Huige* ile *Huigu*’dur.]

³⁰⁸ Bayegu 拔野古: yani Bayırku, Tölöslerin bir kabilesidir. Bk. W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s.60; *ZGGJ*, s.468.

谷設³⁰⁹ yüz bin süvariyle asi kavimleri bastırmasını emretti. Fakat Yugu Şad, Malieshan 馬鬣山³¹⁰ Dağı'nda elinde beş bin süvari bulunan Uygur kavminin lideri Pusa 菩薩³¹¹ tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Yugu Şad kaçtı; Pusa, Tanrı Dağları'na kadar onun peşine takıldı. Bu suretle Uygurlar çok kuvvetlendi.

Bu sıralarda İl-Kağan'ın dört Şad'ı, Xieyantuolar tarafından mağlup edildiler. Buna rağmen İl-Kağan intikam almak için Xieyantuolara herhangi bir şekilde karşı çıkamadı.

Bundan dolayı İl-Kağan kuvvetten daha da düştü. Nihayet Göktürk milleti şuraya buraya göç etmeye başladı. Bu senenin kışında şiddetli bir yağ yağdı. O kadar çok yağdı ki düz yerleri bile bir metreden fazla yüksek kar kapladı. Soğuk havadan, çok sayıda hayvan öldü. Korkunç bir açlık baş gösteriyordu. İl-Kağan, Çin İmparatorluğu'nun bu felaketlerden istifade etmesinden korktuğu için ordusuyla Çin'in Shuozhou Bölgesi'nin sınırına geldi. İl-Kağan her ne kadar bu harekettten maksadının avlanmaktan ibaret olduğunu söylüyor idiyse de gerçekte hudutlarını müdafaa için gelmişti. Bu sırada Çin elçisi olarak Göktürk ülkesine giden *Hongluqing* 鴻臚卿³¹² görevinde bulunan Zheng Yuanshou, Çin'e geri döndü ve İmparator Taizong'a şöyle bir tavsiyede bulundu: "Sınırdaki yabancı kavimlerin kuvvetli veya zayıf olmaları, koyun veya atlarının durumuna göre öğrenilebilir. Şimdi Göktürklerde hayvanlar zayıf, halk ise açlık içinde bulunuyor. Bu, devletlerinin yıkılacağını gösteren bir alamettir. Bence üç sene içerisinde Göktürk devleti yıkılacaktır."³¹³ İmparator bunu kabul etti.

Bu sırada Çin vezirlerinin çoğu, İmparator Taizong'a bu durumdan faydalanarak Göktürlere baskın yapmasını tavsiye ediyorlardı. Fakat imparator onlara şöyle izah etti:

³⁰⁹ Yugu Şad'ın 欲谷設 biyografisi için bk. *JTS* 195b ve *XTS* 216b. [e.n.: Yugu'nun 欲谷 Eski Türkçe karşılığı *Yukuk*'tur.]

³¹⁰ Malieshan 馬鬣山 Dağı, yani Mamaoshan 馬髦山 Dağıdır. Bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Guyuanxian 固原縣 şehrinin 20 km. güneybatısındadır. Bk. *ZGGJ*, s.766.

³¹¹ Pusa'nın 菩薩 biyografisi için bk. *JTS* 195 ve *XTS* 217a. [e.n.: Pusa'nın Eski Türkçe karşılığı, "Bodhisattva" anlamına gelen *Pusar*'dır.]

³¹² *Hongluqing* 鴻臚卿: Bugünkü "dışişleri bakanı" gibidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.408.

³¹³ Zheng Yuanshou'un tahmin ettiği gibi, Göktürk Kağanlığı 630 senesinde yıkılmıştır.

“Başkasıyla ant içip çok geçmeden sözleşme bozan kimse, güvenilir bir insan değildir. Başkasının başına gelen felaketten faydalanan kimse hayırhah bir adam sayılmaz. Başkasının tehlikede bulunmasından istifade etmekle zafer kazanan kimse de cesur bir kahraman kabul edilemez. Bu sebeple Göktürklerin bütün kavimleri İl-Kağan’a karşı ayaklanacak, bütün hayvanları ölecek olsa dahi ben onlara baskın yapmam. Yalnız Göktürkler suçlu olurlarsa, o zaman onları baskın yapmakla cezalandırırım.³¹⁴

628 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1857b

Tuli Kağan, Youzhou Bölgesi’nin kuzeyinde otağını kurarak, Doğu Göktürk Kağanlığı’nın doğu kısmını idare ediyordu. Sonradan Xi 奚, Xi 霫 ve diğer birçok kavimler de Göktürlere karşı koyarak, Çin’e teslim olmaya geldiler. Bu kavimlerin memleketin doğusunda bulunmaları ve bu bölgenin de Tuli’nin sorumluluğunda bulunması sebebiyle, İl-Kağan Tuli’yi, kavimlerini kaybettiği için azarladı. Daha sonra Xieyantuo ve Uygurlar Yugu Şad’ı mağlup edince³¹⁵ İl-Kağan Tuli’ye Xieyantuo ve Uygurlara karşı harekete geçerek onları bastırmasını emretti. Fakat Tuli de yenildi ve hafif teçhizatlı bir ata binerek döndü. Bunun üzerine İl-Kağan, Tuli’ye çok kızdı. Onu on günden fazla hapsederek, kırbaça dövdürdü. Bu yüzden Tuli, İl-Kağan’dan nefret ediyor ve gizlice ayaklanmaya teşebbüs ediyordu. İl-Kağan birkaç defa Tuli’dan asker istedi; fakat Tuli vermedi. Aksine Çin İmparatoru’na muhtıra sunarak imparatorun kendisinin saraya gelmesine müsaade etmesini rica etti.³¹⁶

İmparator Taizong bu olay hakkında maiyetindekilere şunları söyledi:

“Eskiden ellerinde milyonlarca okçu bulunan Göktürkler, Çin’e baskın yapabilecek kadar kuvvetli idiler. Göktürk kağanları baskı yaptıkları için milletlerini kaybettiler. Şimdi Tuli Kağan, sarayımıza gelmeyi teklif etti. Eğer çok zorluk ve ümitsizlik içinde kalmasaydı, Tuli böyle bir ricada bulunmazdı. Tuli’nin böyle bir ricada bulunduğunu öğrenmek bir taraftan beni memnun etti, öbür taraftan da düşündürdü.

³¹⁴ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*’da yoktur:

- Yi’nan’ın, kabilesiyle birlikte İl-Kağan’a bağlanması.
- Yugu Şad’ın Uygur kavminin lideri Pusa tarafından bozguna uğratılması.

³¹⁵ 627 senesinin Aralık ayındadır. Bk. *ZZTJ*, 192: 1856b.

³¹⁶ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

Memnun oluşumun sebebi şu: Göktürkler kuvvetten düştükçe hudutlarımız tehlikesiz kalıyor. Beni düşündüren şey de şu oldu: Eğer ben de devletimi iyi idare etmezsem bir gün tıpkı Tuli gibi olacağım. Siz benim zayıf taraflarımı ve hatalarımı şiddetle tenkit etmek suretiyle devlet işlerinde bana yardımcı olun.”³¹⁷

Bundan biraz sonra İl-Kağan, askerle Tuli’ye hücum etti. Tuli, Çin İmparatoru’na elçi göndererek askerî yardım talep etti. İmparator Taizong, vezirleriyle bu hususta görüşerek şöyle söyledi:

“Ben, Tuli ile kan kardeşlik münasebeti kurduğum için tehlikede bulunduğu göre onu kurtarmalıyım. Fakat ben, İl-Kağan ile de ant içtim. Bu durumda ne yapayım acaba?”

Bingbu Shangshu 兵部尚書³¹⁸ görevinde bulunan Du Ruhui 杜如晦³¹⁹ şöyle bir cevap verdi:

“Sınırdaki yabancı kavimler zaten güvenilemez insanlardır. Sonunda sözleşmeyi bozacaklardır. Biz bugün Göktürklerin karışık durumlarından faydalanmayıp onları zapt etmezsek pişman olacağız. Üstelik bilindiği gibi karışık memleketleri zapt etmek eski zamandan beri kabul edilen umumi bir usuldür.”

1.2.2. Çin’in Göktürlere Karşı Kullandığı Siyaset

628 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 192: 1858a

Kitanların lideri kabileleriyle birlikte Çin’e teslim olmaya geldiler. Bu sırada İl-Kağan, İmparator Taizong’a elçi göndererek, Çin’e asi Çinli derebeyi Liang Shidu’yu iade etmeye hazır olduğunu; bunun mukabilinde de kendisinin Kitanları istediğini bildirdi. İmparator, Göktürk elçisine şöyle söyledi:

“Kitanlar, Göktürklerle aynı kavimden değillerdir. Onlar bize bağlanmış olduklarına göre, bizden nasıl oluyor da bu kavimleri geri istiyorsunuz? Ayrıca Liang Shidu Çinlidir. Bu zat Çin topraklarına elini uzatıyor, Çin halkını bastırıyor; fakat Göktürkler onu himaye ediyorlar. Üstelik ben bu zatı her bastırımda Göktürkler onu kurtarmaya geliyorlar. Fakat şimdi ‘tavadaki

³¹⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

³¹⁸ *Bingbu Shangshu* 兵部尚書, bugünkü millî savunma bakanı gibidir.

³¹⁹ Du Ruhui’in 杜如晦 biyografisi için bk. *JTS* 66 ve *XTS* 96.

balık' durumunda bulunan bu zat er geç elime esir düşecektir. Eğer bu zatı yakalamadığım takdirde, hiçbir zaman bana teslim olan kabileleri onunla değiştirmem." Bu olay şöyle izah edilebilir:

Önceleri Göktürklerin iç durumları karışık olduğundan, Liang Shidu'yu himaye edemediklerini bilen İmparator Taizong, Liang'a mektup göndererek onu Çin'e teslim olmaya davet etti. Fakat Liang itaat etmedi. Bundan sonra imparator, Xiazhou Bölgesi Valisi Liu Min 劉旻 ve *Sima* 司馬 rütbesini taşıyan yüksek memur Liu Lancheng'a 劉蘭成³²⁰ Liang'ı yakalamasını emretti. Liu Min ile Liu Lancheng sık sık Liang'ın işgal ettiği topraklara hafif teçhizatlı süvariler göndererek arazilerindeki mahsulleri ayak altında çiğniyorlardı. Bundan başka Liular, Liang ile kendi adamları arasında anlaşmazlık yaratmaya muvaffak oldular. Bu yüzden Liang'ın derebeyliği gittikçe zayıflıyor; halkı da yavaş yavaş gruplar hâlinde, birbiri ardınca Çin'e teslim olmaya geliyorlardı.

Bu suretle Liang'ın meşhur kumandanı Li Zhengbao 李正寶 ve öbürleri kendisini yakalamaya teşebbüs ettiler. Fakat planları ortaya çıkınca Çin'e teslim olmaya geldiler. Bu hadiseden sonra Liang ve adamları birbirlerinden daha da fazla şüphelenmeye başladılar. Hareket zamanının geldiğini anlayan Liu Min ve arkadaşları İmparator Taizong'a rapor göndererek ilave kuvvetler talep ettiler. Bunun üzerine İmparator Taizong, Büyük General Chai Shao 柴紹 ile *Dianzhong Shaojian* 殿中少監³²¹ görevinde bulunan Xue Wanjun'e 薛萬均³²² Liang Shidu'ya hücum etmelerini emretti. Bundan başka İmparator, Liu Min ile arkadaşlarına doğudaki Shuofang 朔方³²³ şehrinde yerleşerek Liang'ı sıkıştırmalarını emretti.

³²⁰ Liu Lancheng 劉蘭成 veya Liu Lan (*JTS*'daki Liang Shidu'nun 梁師都 biyografisi, krşl. n.5).

³²¹ *Dianzhong Shaojian* 殿中少監, saray işleri ile ilgili bir memuriyettir. Saray işleri genel müdürü muavini gibidir. Bk. *TLD* 11. fasıl.

³²² Xue Wanjun'ün 薛萬均(鈞) biyografisi için bk. *SS* 65 隋書六十五, 薛萬鈞 ve *XTS* 94. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Xue* 薛 karakterinin transkripsiyonunu *Xie* biçiminde yapmıştır.]

³²³ Shuofang 朔方, Han Sülalesi zamanındaki Shuofangjun [e.n.: Zhang bu yer adının ilk karakterinin transkripsiyonunu *Shui* olarak yapmıştır] 朔方郡, bugünkü İç Moğolistan'daki Ordos Bölgesidir. Fakat Tang Sülalesi zamanındaki Shuofangxian 朔方縣 şehri, Xiazhou

Liang Shidu, Göktürk askerleriyle Shuofang şehrinin dışına geldi; fakat Liu Lancheng bayrakları saklayıp davulları susturdu ve şehre kapandı. Bir sonunca ulaşamayacağını anlayınca Liang Shidu karanlıktan faydalanarak çekilmeye karar verdi. Fakat Liu Lancheng onun peşini bırakmadı ve onu bozguna uğrattı. Bu sırada Göktürkler çok sayıda asker göndererek Liang Shidu'yu kurtarmaya geliyorlardı. Chai Shao ve diğer Çin kumandanları Liang Shidu'nun oturduğu Shuofang şehri yakınlarında bir yerde Göktürklerle karşılaştılar ve onları büyük bir bozguna uğrattıktan sonra Shuofang şehrini kuşattılar.

Göktürkler bu sırada Liang Shidu'yu kurtarmaya cesaret edemiyorlardı. Nihayet şehirde yiyecek stoku tükendi, Liang Shidu'nun üvey kardeşi Liang Luoren 梁洛仁³²⁴ Liang Shidu'yu öldürerek Shuofang şehriyle beraber Çin'e teslim oldu. İmparator Taizong'un emriyle Liang Shidu'dan ele geçirilen topraklarda Xiazhou 夏州 bölgesi ihdas edildi.³²⁵

2) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1860a

Göktürkler Çin sınırına tecavüz ettiler. Bu sırada Çin sarayında bazı vezirler, Çin Seddi'ni tamir ettirerek set boyunca halka nöbet tutturmak tavsiyesinde bulunuyorlardı. İmparator Taizong bunun üzerine şöyle söyledi:

“Göktürklerde felaketlerin birbirini takip etmesine rağmen İl-Kağan, hâlâ bu durumdan ders almıyor ve iyi bir idareye dönmeyi tasarlamıyor; aksine daha zalimce davranıyor. Şimdi de İl-Kağan, kardeşleri ile birbirlerine giriyor. Göktürk devleti bu durumda uzun zaman ayakta kalamaz. Ben şimdi sizin için Büyük Çöl'ü (yani Göktürk ülkesini) temizlerken, halka Çin Seddi'ni tamir ettirmenin artık ne faydası vardır?”³²⁶

3) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1861b

Göktürklerin kuzeydeki kavimlerinin çoğu İl-Kağan'a karşı isyan ederek Xieyantuoların himayesine girdiler ve Xieyantuolarla *İrkin* ünvanını taşıyan

夏州 Bölgesi'nin merkezi olup bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Hengshanxian 橫山縣 şehrinin batısındadır. Bk. ZGGJ, s.706. Ayrıca krşl. n.31 Xiazhou.

³²⁴ Liang Luoren 梁洛仁, krşl. n.172 Liang Luo'er 梁洛兒.

³²⁵ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

³²⁶ Bu vesikalar XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

Yi'nan'ı 夷男 *Kağan* olarak seçtiler. Fakat Yi'nan, *Kağan* ünvanını kabul etmeye cesaret edemedi. Bu sırada İmparator Taizong, İl-Kağan'ı yıkmaya çalışıyordu. İmparatorun emriyle *Youji Jiangjun* 游擊將軍³²⁷ rütbesini taşıyan General Qiao Shiwang 喬師望³²⁸ gizli yoldan imparatorun tayin fermanıyla Yi'nan'a gelerek ona *Zhenzhu Piqie** *Kağan* 真珠毗伽可汗 (*Çencu Bilge Kağan*) ünvanını ve bu ünvanı sembolize eden çeşit çeşit renkli tüylerden yapılan bayrakla davulu verdi.

Yi'nan bundan çok memnun oldu ve Çin sarayına elçi göndererek imparatora hediyelerini sundu. Yi'nan, Büyük Çöl'deki Yudujunshan 鬱督軍山³²⁹ Dağı'nın eteğinde otağını kurdu. Toprakları doğuda Mohelar 靺鞨, batıda Batı Göktürkleri, güneyde çöl, kuzeyde Julunshui 俱倫水³³⁰ Nehri ile birleşiyordu; kendisine Uygurlar, Bayırkular, Adielar 阿跌³³¹, Tongluolar 同羅³³², Pugular 僕骨³³³, Xiler 靺 gibi kavimler bağlandılar.³³⁴

³²⁷ *Youji Jiangjun* 游擊將軍: "Her yerde taarruza geçen orduya kumanda eden general" demektir. Bk. *TLD* 5.f.; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.101, 894.

³²⁸ Qiao Shiwang 喬師望, İmparator Gaozu'nun 9. kızı olan Lujiang Konçuy'un 廬江公主 kocasıdır. Bk. *THY* 6.f., s.63.

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *pi* 毗 karakterinin transkripsiyonunu *bi* olarak vermiştir.]

³²⁹ Yudujunshan 鬱督軍山 Dağı'nın başka adları *Wudejianshan* 烏德健(韃)山 ve *Dujinshan*'dır 都斤山. Bugünkü Dış Moğolistan'daki Hang'aishan 杭爱山, yani Hangay Dağı'nın kuzeyinde bulunan bu dağa Türkler, *Ötüken Dağı* derlerdi. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.734, 1409.

³³⁰ Julunshui 俱倫水, Julunchi 俱倫池 gölüdür. Bugünkü Xing'an 興安 Eyaleti'ndeki Lubinxian 肅濱縣 şehrinin güneyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.680. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.435 Hulunchi 呼倫池.

³³¹ Adie 阿跌 (Ediz): 5.-9. asırlarda Türklere bağlı bir boydur. Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.152.

³³² Tongluo 同羅 (Tongra): Tölös boylarından biridir. Bk. *ZGGJ*, s.295; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.154.

³³³ Pugu 僕骨 (Bugu): Tölös boylarından biridir. Bk. *CH*, s.125; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.154.

³³⁴ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

629 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) CFYG, 964: 1b

629 senesinin ağustos ayında Xieyantuo Kağanı Yiliduo Yi'nan 一利咄夷南³³⁵ (Çin'e) elçilerle hediyeler gönderdi. (İmparator Taizong'un emriyle) *Youji Jiangjun* 游擊將軍 rütbesinde bulunan General Qiao Shiwang 喬師望, bir tayin fermanıyla Yi'nan'a *Bilge Kağan* 毗伽可汗 ünvanını verdi. (Yi'nan), Büyük Çöl'ün kuzeyindeki Julunshui 俱倫水 Nehri'nin güneyinde otağını kurarak yerleşti. Bu yer, Chang'an'dan 長安 4.000 *li* 里 uzaklıktadır.

b) ZZTJ, 193: 1862b

Xieyantuo (Sir-Tarduş) Kağanı Bilge Kağan 薛延陀毗伽可汗, Çin İmparatoru Taizong'a hediyelerini sunmak için kendi kardeşi Tong Tegin'i 統特勒³³⁶ Çin sarayına elçi olarak gönderdi. İmparator, Bilge'ye kıymetli kılıç ile kırbaç hediye ederek şunları söyledi: “Siz memleketinizde büyük suçlu olanları bu kılıçla, küçük suçlu olanları ise bu kırbaçla cezalandırabilirsiniz.” Yi'nan (yani Bilge) bu lütuftan çok memnun oldu.

İl-Kağan bu gelişmelerden çok endişe duydu ve Çin İmparatorluğu'na bağlanmayı kabul ettiğini bildirdi. İl-Kağan ayrıca İmparator Taizong'a, kendisinin bir Çinli Prensesle evlenmesine müsaade etmesini rica etti.

O sırada Daizhou Bölgesi Kumandanı Zhang Gongjin 張公謹³³⁷ Göktürklerin yıkılma sebepleri hususunda İmparator Taizong'a bazı açıklamalarda bulundu. Verdiği bilgiler şunlardı:

1. İl-Kağan zalim bir idare yürütüyordu. Sadık ve iffetli insanları öldürüyor, ikiyüzlü ve aldatıcı olanlara ise yakınlık gösteriyordu.

2. Xieyantuolar (Sir-Tarduş) gibi kavimler İl-Kağan'a karşı ayaklanmaya başlamışlardı.

³³⁵ Yiliduo Yi'nan 一利咄夷南, krşl. n.306 Yi'nan.

³³⁶ Tong Tegin'in 統特勒 biyografisi için bk. *JTS* 199b.

³³⁷ Zhang Gongjin'in 張公謹 biyografisi için bk. *JTS* 194a.

3. Tuli Kağan, Tuo Şad 拓設³³⁸ ile Yugu Şad'ın hepsi suçlandırılmışlar ve bundan dolayı da kendi ülkelerinde kalamamışlardı.

4. Bu sene Kuzey Bölgeler'de ayazın erken başlaması sebebiyle mahsuller çok zarar görmüştü. Bu yüzden Göktürklerin elinde kâfi derecede kuru hububat yoktur.

5. İl-Kağan kendi vatandaşlarından uzaklamış ve Çinli olmayan yabancılara daha fazla yakınlık göstermeye başlamıştı. Hatta birçok önemli görevleri bu yabancılara veriyordu. Fakat bunlar güvenilmez kimseler oldukları için Çin orduları gelince onların İl-Kağan'a yüz çevirecekleri tabiidir.

6. Kuzeyde gitmiş olan Çinlilerin sayısı hayli kabarıktı. Dağlarda gruplar hâlinde oturdukları bilinmekteydi. Dağların sağladığı imkândan faydalanarak bu Çinliler kendilerini Göktürlere karşı koruyabilirler ve Çin ordusu Çin Seddi'nin dışına çıkınca da Çin'i açıkça destekleyebilirlerdi.

İl-Kağan bir taraftan barış istemiş; öbür taraftan da Liang Shidu'ya yardım etmiş olduğu için İmparator Taizong savunma veziri Li Jing'i 李靖 seferî ordu kumandanlığına, Daizhou Bölgesi kumandanı Zhang Gongjin'i 張公謹 ise onun yardımcılığına tayin ederek Göktürlere baskın yapmalarını emretti.³³⁹

1.2.3. Göktürk-Çin Muharebesi ve İl-Kağan'ın Esir Düşmesi

629 Senesindeki Olaylar

2) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1862b

Çin'in harp hareketi dolayısıyla, dokuz Göktürk Sijin'i* 俟斤 (İrkin) 3.000 süvariyle birlikte, Çin'e teslim olmaya geldiler. Bundan biraz sonra Bayırkular, Pugular, Tongluolar ve Xiler 奚 gibi kavimlerin reisleri de kendi kabileleriyle birlikte Çin'e teslim olmaya geldiler.³⁴⁰

³³⁸ Tuo Şad 拓設: Yani Ashina She'er 阿史那社爾(尔); Dabu Kağan 答布可汗. Biyografisi için bk. JTS 109 阿史那社尔, 198 阿史那社爾 ve XTS 110 阿史那社尔, 221a 阿史那社爾. Ayrıca bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.897, n.71.

³³⁹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki Si 俟 karakterinin transkripsiyonunu Shi biçiminde yapmıştır.]

³⁴⁰ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

3) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1826b

Göktürkler Hexi 河西³⁴¹ Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Fakat Suzhou 肅州³⁴² Bölgesi'nin valisi Gongsun Wuda 公孫武達³⁴³ ile Ganzhou 甘州 Bölgesi'nin valisi Cheng Renzhong 成仁重 tarafından karşılanarak bozguna uğratıldılar. Çin ordusuna binden fazla Göktürk esir düştü.

Bundan az sonra imparator, Bingzhou Bölge Kumandanlığı'nın vazifesini gören Li Shiji'yi 李世勣³⁴⁴ *Tonghandao Bölgesi'nin Komutanlığı*'na 通漢道行軍總管³⁴⁵; Savunma Veziri Li Jing'i 李靖 *Dingxiangdao Bölgesi'nin Komutanlığı*'na 定襄道行軍總管; Huazhou 華州³⁴⁶ Bölge Valisi Chai Shao'yu 柴紹 *Jinhedao Bölgesi'nin Komutanlığı*'na 金河道行軍總管; Lingzhou 靈州 Bölgesi'nin Başkumandanı olan Xue Wanhe'yi 薛萬徹³⁴⁷ *Changwudao Bölgesi'nin Komutanlığı*'na 暢武道行軍總管 tayin ederek, onların kendi bölgelerinden çıkıp Göktürlere baskın yapmalarını emretti. Bütün komutanlar, Başkomutan Li Jing tarafından kumanda ediliyorlardı. Bu Çin ordusunda, yekûn olarak yüz binden fazla asker vardı.

³⁴¹ Hexi 河西: Manası "(Sarı) Nehri'n batısı" anlamındadır. Bu bölge, bugünkü Shaanxi Eyaleti'nin kuzey kısmı, Gansu Eyaleti'nin doğu kısmı, Suiyuan Eyaleti'nin güneybatı kısmı ve Ningxia Eyaleti'nin doğu kısmından ibarettir. Bk. ZGGJ, s.514.

³⁴² Suzhou 肅州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Jiuquanxian'dir 酒泉縣 [e.n.: Zhang bu yer adının ikinci hecesinin transkripsiyonunu *juan* biçiminde yapmıştır]. Bk. ZGGJ, s.1119; JTS-Coğrafya Sözlüğü 3.fasıl.

³⁴³ Gongsun Wuda'nın 公孫武達 biyografisi için bk. JTS 57 ve XTS 88.

³⁴⁴ Li Shiji'nin 李世勣 başka adı Li Ji'dir 李勣. Biyografisi için bk. JTS 67 ve XTS 93.

³⁴⁵ *Tonghandao* 通漢道 yerine *Tongmodao* 通漠道 yazılması gerekir. Bk. ZZTJ-JZ, c.10, s.898, n.88.

³⁴⁶ Huazhou 華州, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Huaxian'dir 華縣. Bk. CH, s.2465 *Huazhou* bahsi.

³⁴⁷ Xue Wanhe'nin 薛萬徹(澈) biyografisi için bk. JTS 69 ve XTS 94. Fakat ZZTJ-JZ., c.10, s.898, n.89'daki izaha göre, *Wanhe*'nin *Wanshu* 萬淑 olması lazımdır. Yine bu izaha göre, onun ünvanı olan *Lingzhou Büyük Tudunu*'nun 靈州大都督 da *Yingzhou Büyük Tudunu* 營州大都督 şeklinde düzeltilmesi gerektir. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Xue* 薛 karakterinin transkripsiyonunu *Xie* şeklinde vermiştir.]

Bundan biraz sonra Prens Rencheng (yani Li Daozong) 任城王(李)道宗, Lingzhou Bölgesi'nde Göktürkleri mağlup etti.³⁴⁸

4) Aralık Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 193: 1863a

Tuli Kağan Çin sarayına geldi. İmparator Taizong maiyetindeki Vezirlere Tuli'nin gelişinden şöyle bahsetti: “Eskiden babam İmparator Gaozu, Çin milleti için Göktürklerin hâkimiyetini kabul etmek zorunda idi. Ben bunun için daima utanıyordum. Şimdi de Göktürkler bize tabi oldular. Aşağı yukarı intikamımı almış oldum.”³⁴⁹

Bundan biraz sonra Mohelar, İmparator Taizong'a elçi göndererek hediyealarını sundular. Bunun üzerine İmparator şöyle söyledi:

“Göktürkler bize bağlanmış oldukları için Mohelar uzaktan gelerek bize tabi olurlar. Eski zamanlardaki Çinliler Çin'in komşu milletlerini yatıştırmanın hiçbir çaresi bulunmadığını söylerlerdi. Fakat ben Çin'i sulha ve güvenliğe kavuşturduktan sonra, bugün komşu milletlerimiz de kendileri gelerek hâkimiyetimiz altına girdiler. İşte ‘mükemmel çare’ budur, öyle değil mi?”³⁵⁰

Bundan sonra Göktürk Yugu Şad, kabileleriyle birlikte Çin'e teslim olmaya geldi.³⁵¹

630 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 193: 1863b

General Li Jing 李靖, üç bin mahir süvariyle Mayi 馬邑 şehrinden Eyangling 惡陽嶺³⁵² Dağı'na kadar ilerledikten sonra gece karanlığından

³⁴⁸ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

³⁴⁹ İmparator Gaozu'nun Göktürklerin hâkimiyetini kabul etmesi 617 senesinin (隋恭帝義寧元年) mayıs ayında olmuştur.

³⁵⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

³⁵¹ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *XTS*'da yoktur.

³⁵² Eyangling 惡陽嶺 Dağı, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Datongxian 大同縣 şehrinin kuzeybatısında (yani eski Dingxiang 古定襄城 şehrinin güneyinde) bulunmaktadır. Bk. *ZGGJ*, s.454 *Dingxiang* bahsi; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.915, n.1.

faydalananak Dingxiang 定襄 şehrinin üzerine baskın yaparak şehri ele geçirdi. İl-Kağan Li Jing'in bu umulmadık gelişine çok şaşıtı ve şöyle dedi: "Çin İmparatorluğu bütün milletiyle bizi bastırmaya gelmeseydi, Li Jing sadece kendi ordusuyla buraya gelmeye cesaret edemezdi." İl-Kağan bu sırada adamlarının günde birkaç defa yanıldıklarını görerek, otağını Büyük Çöl'ün giriş-çıkış yerine taşıdı.

Bu sıralarda Li Jing, İl-Kağan ile yakın çalışma arkadaşlarının arasını açmak ve onları birbirine düşürmek için casuslar gönderdi. Neticede İl-Kağan'ın candan adamı Kangsu 康蘇³⁵³, müteveffa Sui İmparatoru Yangdi'nin 煬帝 karısı İmparatoriçe Xiao 蕭后 ve torunu Yang Zhengdao 煬政道 ile birlikte gizlice Çin'e teslim olmaya geldiler.

Bundan sonra Li Shiji 李世勣, Yunzhong 雲中 bölgesi yolundan ilerleyerek Baidao 白道³⁵⁴ mntıkasında Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattı.³⁵⁵

2) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1864a

General Li Jing, Yinshan 陰山 Dağları'nda İl-Kağan'ı mağlup etti. Bu olay şöyle izah edilebilir:

(Bir ay önce) mağlup olan İl-Kağan, Tieshan 鐵山³⁵⁶ Dağı'na kaçtı. Bu sırada elinde on binlerce askeri daha vardı. İl-Kağan, Çin sarayına Zhishi Sili'yi elçi olarak göndererek imparatoradan özür diledi. İl-Kağan ayrıca imparatora bütün Göktürk milletinin Çin'e tabi olacağına, kendisinin de Çin sarayına geleceğine dair söz verdi.

³⁵³ Kangsu 康蘇: Varyantı Kangsumi 康蘇密. Biyografisi için bk. *JTS* 194a. [e.n.: *ZZTJ*'in *Zhonghua Shuju* baskısında bu kişinin adı *Kang Sumi* 康蘇密 biçiminde yazılıdır (*ZZTJ* 193.6071). Her ne kadar Zhang bu kişinin adını birleşik vermişse de *Kang* 康 karakteri onun soyadıdır ve Semerkandlı bir Soğd olduğuna işaret etmektedir.]

³⁵⁴ Baidao 白道: Bu mntıka, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Guisuijian 歸綏縣 şehrinin kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.258; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.915, n.2.

³⁵⁵ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Li Shiji'nin Baidao mntıkasında Göktürkleri büyük bir bozguna uğratması.

³⁵⁶ Tieshan 鐵山 Dağı, Yinshan Dağı'nın kuzeyinde ve Gansu Eyaleti'ndeki Huixian 徽縣 şehrinin 15 km. güneyinde bulunmaktadır. Bk. *ZGGJ*, s.1381; *ZZTJ-JZ*, c.10, s.916, n.13.

Bunun üzerine İmparator Taizong, İl-Kağan'ı tatmin ve teşvik etmek maksadıyla Dışişleri Veziri Tang Jian'i 唐儉³⁵⁷ ve saire vezirleri elçi olarak gönderdi. Bundan başka imparator, Li Jing'e İl-Kağan'ı kendi ordusu ile karşılamasını emretti. Fakat İl-Kağan, böyle bir itaat etme işinde hakikaten tereddüt ediyor ve otlar yeşillenip atlar iyice beslendikten sonra kuzey çölüne kaçmaya niyetleniyordu.

General Li Jing, ordusu ile Baidao mıntıkasında General Li Shiji ile buluştuktan sonra, onunla görüşerek şunları kararlaştırdılar:

“İl-Kağan'ın mağlup olmasına rağmen, yine de çok sayıda askeri vardı. Eğer İl-Kağan çölün kuzeyine kaçarak, Dokuz Kabile'ye 九姓³⁵⁸ sığınabilirse; mesafenin uzun olması sebebiyle onu takip etmek imkânsızdır. Şimdi imparatorun elçileri İl-Kağan'a gidiyorlar. Bu zat, elçilerimizi gördükten sonra herhalde kendisi için tehlike olmadığını sanarak tedbirsiz hareket edecektir. Eğer biz on bin mahir süvari ve yirmi günlük yiyecek ile İl-Kağan'ın üzerine çullanırsak, muharebe etmeksizin onu esir düşürebiliriz.”

Böylelikle önce Li Jing geceleyin ordusuyla yola çıktı. Li Shiji de onu takip ediyordu. Çin ordusu, Yinshan Dağları'na geldiği zaman karşılaştıkları binden fazla çadırılık Göktürkleri yakaladılar ve onları yanlarına alarak yola devam ettiler.

İl-Kağan, Çin elçilerini görünce çok memnun oldu. Bundan dolayı kendisini çok rahat hissediyordu. Bu sırada General Li Jing, Wuyili 武邑³⁵⁹ General Su Dingfang'a 蘇定方³⁶⁰ sisten faydalanan iki yüz süvariyle öncü olarak ilerlemesini emretti. Göktürkler, General Su Dingfang'ın farkına ancak İl-Kağan'ın otağından yedi *li* 里 (yani 3.5 km.) uzaklıkta bulunduğu vardılar. Bu sırada İl-Kağan günde bin *li* (yani 500 km.) koşabilen bir ata binerek herkesten önce kaçtı. Li Jing'in ordusu İl-Kağan'ın otağına geldikten sonra Göktürkler tamamen dağıldılar. Çin Baş Elçisi Tang Jian, karışıklıktan faydalanan Göktürklerin elinden kaçmaya muvaffak oldu.

³⁵⁷ Tang Jian'in 唐儉 biyografisi için bk. *JTS* 58 ve *XTS* 89.

³⁵⁸ Dokuz Kabile 九姓, Dokuz-Oğuzlardır. [e.n.: *Dokuz Kabile* yani *Dokuz Oğuz* adı Çin kaynaklarında ilk kez bu olay vesilesiyle geçmektedir.]

³⁵⁹ Wuyi 武邑, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Wuyixian'dir 武邑縣. Bk. *ZZTJ-JZ*, c.10, s.916, n.27.

³⁶⁰ Su Dingfang'ın 蘇定方 biyografisi için bk. *JTS* 83 ve *XTS* 111.

General Li Jing'in bu baskınında on binden fazla Göktürk öldürüldü, yüz binden fazla Göktürk esir edildi ve yüz binlerce hayvan Çin ordusunun eline geçti. Bunlardan başka Li Jing, Sui Sülalesi'nden gelen Yicheng Konçuy'u (İl-Kağan'ın karısı) da öldürdü. Konçuy'un oğlu Dieluoshi'yı 疊羅施³⁶¹ ise yakaladı.

İl-Kağan, on binden fazla adamı ile Büyük Çöl'ü aşmak istedi. Fakat General Li Shiji'nin ordusu çölün giriş-çıkış yerinde bekliyordu. İl-Kağan, buraya kadar gelmesine rağmen çölü geçemedi. Bu sırada Göktürk kabile liderlerinin hepsi General Li Shiji'ye teslim oldular.

General Li Shiji elli binden fazla Göktürk esiriyle döndü; kazandığı topraklar, Yinshan Dağları'nın kuzeyinden Büyük Çöl'e kadar uzanıyordu. İmparator Taizong bu zaferi bütün memlekete duyurdu. Bu şubat ayında, Göktürklerin yıkılması münasebetiyle Çin'de umumî af ilan edildi.³⁶²

3) Mart Ayı Olayları

a) CFYG, 964: 1b

630 senesinin mart ayında, Göktürk Jiabi 夾畢 Tegin'i yani *Heshunjun Gong* 和順郡公* düklük ünvanına sahip olan Ashina Simo'ya 阿史那思摩 *You Wuhou Da Jiangjun* 右武侯大將軍 generallik rütbesi ve *Huazhou Tudunluğu* (yani valiliği) verildi.

Aynı anda *Tuli* 突利 Kağan ünvanını taşıyan Ashina Shibobi'ye 阿史那什鉢苾** bir ferman getirildi. Bu fermanda şöyle deniyordu:

“(Kağan) kararlı, cesur ve anlayışlı olup, meselelerin iç yüzünü kavrayan ve kararlarını zamanında veren bir adamdır. Ayrıca şu da kayda değer ki,

³⁶¹ Dieluoshi'nın 疊羅施 babası İl-Kağan'dır.

³⁶² Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'de yoktur:

- İl-Kağan'ın Çin'e sözde itaatli olması fakat hakikatte kuzey çölüne kaçmaya niyet etmesi.
- Li Jing'in, İl-Kağan'ı nasıl mağlup ettiği; Yicheng Konçuy'un öldürülmesi ve oğlunun Çinlilere esir düşmesi.
- İl-Kağan'ın çölü geçememesi ve Göktürk kabilelerinin Çin'e teslim olmaları.
- Li Jing'in elli binden fazla Göktürk esiriyle dönmesi ve kazandığı topraklar.
- İmparator Taizong'un bu zaferi bütün Çin'e duyurması.
- Göktürklerin yıkılması münasebetiyle Çin'de umumî af ilan edilmesi.

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *sun* biçiminde yapmıştır.]

** [e.n.: Çincece 什 karakteri hem *shi* hem *shen* okunabilmektedir, Zhang ise söz konusu adda geçen bu karakterin transkripsiyonunu *Sha* şeklinde yapmıştır.]

imparatorluğa gösterdiği derin sevgi ve eski düşmanlığından dolayı duyduğu pişmanlık, onu uzak görüşlü bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için hakikaten kâfidir. Önceleri, Kuzey Bölgeleri’nde bulunduğu sıralarda gerek ülkesindeki mevkii ve gerekse ülkesinin coğrafi durumu çok mühim idi. Kağan o zamanlarda dahi Çin uygarlığına karşı içten gelen bir hayranlık ve ubudiyet ifade ederdi. Böylece kağan, kuzey çölde felaketler ve karışıklıklar vuku bulunca, gizlice karar verip sözü geçen bütün zorluklara rağmen, imparatorluğumuza bağlanmıştır. Bundan sonra, ciğer ve safra kesesini bile bizim için feda edecek kadar bir sadakat göstermiştir. Bu suretle felaketleri saadete çevirmekte o derece başarı göstermiştir ki onun vatanseverce davranışı övülmeye şayandır. İmparatorun lütufkâr davranışı, kağanın liyakatine uygundur. Şimdi kağana hem bu toprak verilmiş hem de saray muhafızları kıtasına katılmasına da müsaade edilmiştir. Kendisine şu iki ünvan verilmiştir: *You Wei Da Jiangjun* 右衛大將軍 ve *Beipingjun Wang* 北平郡王; tımarı ise 1.000 ailedir.”³⁶³

b) ZZTJ, 193: 1864b

İmparator Taizong, Göktürk Jiabi Tegin’i Ashina Simo’ya *You Wuhou Da Jiangjun* 右武侯大將軍 büyük generallik rütbesini verdi. Bu sırada Çin’in bütün komşu milletlerinin liderleri Çin sarayına gelerek İmparator Taizong’a onun *Tanrı Kağan* 天可汗³⁶⁴ olmasını rica ettiler. İmparator onlara şöyle söyledi: “Ben Çin topraklarının hükümdarıyım. Aynı zamanda bir kağana dair işleri de yapayım mı?” Sarayda hazır bulunan Çinli vezirler ile yabancı kavim liderleri ısrar ederek “Yaşasın Haşmetmeap” diye bağırdılar. Bundan itibaren Çin’in kuzeybatısındaki yabancı kavim liderlerine verilen Çin İmparatoru’nun fermanlarında “İmparator” kelimesinin yerine “Tanrı Kağan” ünvanı kullanılmaktaydı.

Bu sıralarda Göktürk Sijie Sijin’i 思結俟斤 (Sikel İrkin)* kırk bin adamıyla birlikte Çin’e teslim olmaya geldiler. Bundan biraz sonra da Tuli Kağan’a *You Wei Da Jiangjun* 右衛大將軍 büyük generallik rütbesi ile *Beipingjun Wang* 北平郡王 adlı kraliyet ünvanı verildi.

³⁶³ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

³⁶⁴ *Tanrı Kağan* 天可汗, “en büyük kağan” demektir.

* [e.n.: Çin kaynaklarında geçen *Sijie* 思結 adı, Dokuz Oğuz boylarından İzgil’in adının transkripsiyonudur.]

Bu sırada şöyle bir olay da vuku buldu:

Önceleri Kimin Kağan'ın üvey kardeşi Sunishi 蘇尼失³⁶⁵, Shibi Kağan tarafından *Shaboluo (Işbara)** Şad* 沙鉢羅設 olarak tayin edilmiştir. Bu zat Lingzhou Bölgesi'nin kuzeybatısında otağını kurarak, 50.000 aileden ibaret olan kabilesini idare etmekteydi. İl-Kağan'ın sonunun geldiğinin belli olmasına rağmen yalnızca Sunishi ve kabilesi ona sadakat göstermeye devam ediyordu. Tuli Kağan'ın Çin'e tabi oluşundan sonra İl-Kağan, Işbara Şad'ı (yani Sunishi) *Küçük Kağan* olarak tayin etmişti.

İl-Kağan mağlup olduktan sonra Işbara Şad'a sığındı. Oradan Tuyuhunlara 吐谷渾 kaçacaktı. Fakat o zaman *Datongdao Bölgesi'nin Ordu Komutanı* 大同道行軍總管 Prens Rencheng (yani Li Daozong), ordusu ile birlikte Sunishi'yı İl-Kağan'ı Çin'e teslim etmeye zorluyordu. Bunun için İl-Kağan birkaç süvariyle geceleyin kaçarak تنها bir vadide saklandı. Bundan korkan Sunishi derhal vadiye gelerek kağanı geri götürdü.

Sonradan ordu komutanı muavini General Zhang Baoxiang 張寶相³⁶⁶, ordusu ile Işbara Şad'ın otağını aniden bastı ve İl-Kağan'ı yakalayarak onu Çin başkenti Chang'an'a gönderdi.

Bu sırada Sunishi da kabilesiyle birlikte Çin'e teslim olmaya geldi. Bu suretle Büyük Çöl'ün güney kısmı tam manası ile Çin'e tabi oldu. Bu mart ayında İl-Kağan, Çin başkenti Chang'an'a getirildi.³⁶⁷

³⁶⁵ Sunishi 蘇尼失, yani Ashina Sunishi (Işbara Şad). Biyografisi için bk. *JTS* 109.

^{**} [e.n.: Zhang, bu ünvanın Eski Türkçesini *Işbara* olarak yazmıştır, ancak Türkçedeki büyük ünlü uyumu kuralına göre *Işbara* olması gerekmektedir.]

³⁶⁶ Zhang Baoxiang'ın 張寶相 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

³⁶⁷ Bu olaylardan sadece Zhang Baoxiang'ın İl-Kağan'ı yakalaması ve Sunishi'nın kabilesiyle birlikte Çin'e teslim olmaya gelmesi gibi olaylar, *JTS* ve *XTS*'de da anlatılmış; fakat diğer olaylar *JTS* ve *XTS*'de anlatılmamıştır.

1.2.4. Çin'e Teslim Olan Göktürklerin Yerleştirilme ve Korunmaları

630 Senesindeki Olaylar

4) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1864b

İmparator Taizong, içinde birçok Çin sanat eserlerinin teşhir edildiği *Shuntianlou* 順天樓³⁶⁸ adını taşıyan kapı kulesine geldi. Orada İl-Kağan'ı kabul ederek onu şu sözlerle suçladı:

“Birincisi: Sen baban ve ağabeyinin sana bıraktığı kuvvetli orduya dayanarak milletini, canının istediği gibi baskı altında tuttun. Devletini ve iktidarını işte bu sebeple kaybettin.

- İkincisi: Birkaç defa benimle ant içtin, fakat buna rağmen sözleşmemizi bozdun.
- Üçüncüsü: Kuvvete dayanan harp tarafılsı olduğun için sayısız insanın savaş meydanlarında ölmesine sebep oldun.
- Dördüncüsü: Arazilerimizdeki mahsulleri ayaklarının altında çiğniyor, kadın ve erkeklerimizi zorla götürüyordun.
- Beşincisi: Seni affetmeme ve memleketini sana bırakmama rağmen, sen erteleye erteleye sarayıma gelmeyi reddettin.

Fakat Weishui Nehri'nin geçici köprüsünde sözleşme yapılmasından³⁶⁹ bu yana, Çin'e sık sık tecavüz etmediğin için seni idamdan affediyorum.”

İl-Kağan, İmparator Taizong'a ağlaya ağlaya teşekkür edip kuleden çekildi. İmparatorun emriyle İl-Kağan, Taipu 太僕³⁷⁰ binasında kalıyor ve orada çok iyi maaşla geçiniyordu.

Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra kabilelerinin bazıları kuzeye giderek Xieyantuların (Sir-Tarduş) himayesine girdiler. Bazıları ise batıya doğru Xiyu 西域³⁷¹ Bölgesi'ne kaçtılar. Buna rağmen Çin'e teslim olan

³⁶⁸ *Shuntianlou* 順天樓: Bu kapı kulesi için bk. *TLD* 7.f. [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *Sun* biçiminde yapmıştır.]

³⁶⁹ 626 senesinin Ağustos ayındadır. Bk. *ZZTJ*, 191: 1848b.

³⁷⁰ Taipu 太僕: Yani Taipusi'dir 太僕寺. İmparatorun tahta çıkma merasimi ve devlet ahırını ile vasıta işleri ile meşgul olan makamdır. Bu makamın başına *Taipuqing* 太僕卿 denir. Bk. *TLD* 17.f. ve Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.390-404.

³⁷¹ Xiyu 西域: Coğrafi bir tabirdir. Bu tabir Han Sülalesi (M.Ö. 206-23) zamanında ilk defa olarak meydana çıkmıştır. Evvela Dunhuang 敦煌 şehrinin batısında bulunan ülkeleri ifade

Göktürklerin sayısı yüz bin kişiyi buldu. İmparator Taizong onları yerleştirmek için sarayda bir toplantı yaptı. Vezirlerin çoğu bu hususta şu iddiada bulunuyorlardı:

“Eski zamanlardan beri Göktürkler Kuzey Bölgeleri’nde Çin’in önemli bir düşmanı olmuşlardır. Hamdolsun şimdi yıkıldılar. Bugün onların hepsini Henan 河南³⁷² Bölgesi ve Yan 兗³⁷³ ile Yu 豫³⁷⁴ Bölgeleri arasındaki topraklara yerleştirmelidir. Ondan sonra Göktürk kabilelerini muhtelif vilayetlerin şehirlerine dağıtmak suretiyle Çinlilerle karıştırarak, çiftçilik ve dokumacılık hayatına alıştıralım. Göktürkler artık çiftçiliğe başladıkları için zamanla Çin Seddi’nin kuzeyindeki göçebe ülkesini (yani Göktürk ülkesini) ebedî olarak boşaltmış oluruz.”

Zhongshu Shilang 中書侍郎³⁷⁵ görevinde bulunan Yan Shigu 顏師古³⁷⁶ şöyle iddia ediyordu: “Göktürkler ve Tielelar 鐵勒 (Tölös)³⁷⁷, eski zamandan beri Çin İmparatoru’nun itaat altına alamadığı kavimlerdir. Fakat bugün artık onları itaat altına aldığınıza göre, Haşmetmeap’ın onları (Sarı) Nehir’in kuzeyindeki topraklara yerleştirmesini tavsiye ederim. Ondan sonra Göktürk kabilelerini idare etmek üzere ayrı ayrı kabile reisleri tayin ederek, Göktürk problemini kökünden halledersiniz.”

eden bu tabir, sonraları manası genişleyerek Çin’in batısında bulunan bütün ülkeleri ifade etmiştir.

³⁷² Henan 河南: Manası “nehirin (yani Sarı Nehir’in) güneyi” demektir. Bu tabir burada bugünkü Henan Eyaleti değil; bugünkü Suiyuan Eyaleti’ndeki Ordos Bölgesi demektir.

³⁷³ Yan 兗: Bu bölge, çok eskiden kurulup, bugünkü Hebei Eyaleti’nin güneybatısı ve Shandong Eyaleti’nin kuzeybatısından ibaret idi. Bk. *ZGGJ*, s.579.

³⁷⁴ Yu 豫: Bu bölge, çok eskiden kurulup, bugünkü Henan Eyaleti’nin bir kısmından ibaret idi. Bk. *ZGGJ*, s.1242.

³⁷⁵ *Zhongshu Shilang* 中書侍郎, *Zhongshu Ling*’in 中書令 muavinidir. Krşl. n.151 *Zhongshu Ling*.

³⁷⁶ Yan Shigu’nun 顏師古 biyografisi için bk. *JTS* 73 ve *XTS* 198.

³⁷⁷ Tiele 鐵勒: Tölös kabilesidir. Bk. B. Ögel, “İlk Tölös Boyları”, *Belleten*, 1949; *Türk Kültür Tarihi*, s.91, 348. [e.n.: Çin kaynaklarında geçen *Tiele* adının Eski Türkçe karşılığının ne olduğu konusunda uzun süredir araştırmacılar arasında tartışmalar vardır. Daha eski bir görüşe göre bu adın karşılığı *Tölös* veya *Töles*’tir. Ancak günümüzde araştırmacıların önemli bir kısmı, bu adın karşılığının *Tegrek* olduğunu düşünmektedirler. Konuyla ilgili başka görüşler de bulunmaktadır.]

Libu Shilang 禮部侍郎³⁷⁸ görevinde bulunan Li Baiyao 李百藥³⁷⁹ ise şu tavsiyede bulunuyordu:

“Göktürkler görünüşte tek bir devlet ise de çeşitli kavimlerden ibarettirler. Her kavim kendi lideri tarafından yönetilir. Bu sebeple şimdi onların dağınıklık hâlinde olmalarından istifade ederek kavimlere ayırılım. Kavim liderleri yalnız Çin İmparatoru’na bağlansınlar ve birbirlerinden bağımsız kalsınlar. Eğer Ashina ailesini muhafaza etmek istiyorsak, onların da sadece kendi kavimlerini idare etmelerine müsaade edelim. Bu suretle bir taraftan Göktürlere karşı kullandığımız “ayır ve hükmet” siyasetini sağlayacağız; öbür taraftan da Göktürk kavimleri birbirine rakip vaziyette olacaklardır. Bunun için birbirlerini hâkimiyet altına alamayacaklar ve yalnızca kendilerini müdafaa etmekle meşgul olacaklarından, Çin’e karşı koyamayacaklardır.

Bunun için Göktürk kavimlerini idare etmek maksadıyla Dingxiang 定襄 Bölgesi’nde bir garnizon makamının (Çince *Duhufu* 都護府³⁸⁰ denir) kurulmasını tavsiye ederim. Çünkü bu çare, sınırlarımızı emniyete almak için en iyi çaredir.”

³⁷⁸ *Libu Shilang* 禮部侍郎: *Libu*, “merasim ve protokol işleri bakanlığı” anlamındadır; *Shilang* ise “bakan muavini” anlamındadır. *Libu Shilang*, merasim ve protokol işleri bakan muavini gibidir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.80-87.

³⁷⁹ Li Baiyao’nun 李百藥 biyografisi için bk. *JTS* 72 ve *XTS* 102.

³⁸⁰ *Duhufu* 都護府, yani Duhu’nun 都護 makamıdır. *Duhu*, İmparator Han Xuandi 漢宣帝 (M.Ö. 73-48) zamanında Xiyu 西域 (krşl. n.371) Bölgesi’ndeki yabancı milletleri himaye etmek maksadıyla ilk defa kurulan askerî vali gibi yüksek bir memuriyettir. Tang Sülalesi de bu memuriyetin faydasını görerek Çin Sınır Bölgeleri’ndeki yabancı kabileleri himaye ve idare etmek için Andong 安東, Anxi 安西, Annan 安南, Anbei 安北, Chanyu 單于 ve Beiting 北庭 olmak üzere altı tane *Duhufu* ihdas etmiştir. Bk. *CH*, s.1343 *Duhu* bahsi; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.718-720. [e.n.: Zhang, *Anbei* ve *Beiting* adlarında geçmekte olup Çince “kuzey” anlamına gelen *bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *bo* olarak vermiştir. Her ne kadar bu karakter Çince hem *bei* hem *bo* biçiminde okunuyorsa da bu adlardaki okunuşu *bei* şeklindedir. Ayrıca adını Asya Hun hükümdarlık ünvanından alan Chanyu *Duhufu*’nun 單于都護府 adındaki *Chanyu* 單于 ünvanının transkripsiyonunu Zhang *Shanyu* şeklinde yazmıştır. Bu ünvandaki 單 karakteri Çince hem *chan* hem *shan* olarak okunabilmektedir, ancak Hun hükümdarlık ünvanı söz konusu olduğunda doğru okunuşu *chan*’dır.]

Xiazhou Bölgesi Kumandanı Dou Jing 竇靜³⁸¹ de şöyle bir teklifte bulunuyordu: “Göktürkler, diğer komşu milletler gibi, hayvan karakterini andıracak bir davranışa sahiptirler. Kanun ve cezalar onları doğru yola getirmez. Sevgi ve doğruluk onlara bir şey öğretmez. Bugün Çin’e teslim olmalarına rağmen kendi vatanlarını kolaylıkla unutmayacaklardır. Bu sebeple onların Çin’de yerleştirilmeleri bizim için zararlı görünüyor. Çünkü bir gün isyan ettikleri takdirde başkentimiz Chang’an’a baskın yapabilirler. Bundan dolayı onların yıkılışından şöyle faydalanalım: Bir taraftan olağanüstü lütf göstermek için Göktürk kağanlarına krallık ünvanlarını verelim ve onları Çinli prenseslerle evlendirelim, öbür taraftan ‘ayır ve hükmet’ siyasetimizi yerine getirmek için topraklarını bölerek kabilelerini ayıralım. Böylece Göktürkler daima vassalımız olur. Dolayısıyla sınırdaki bölgelerimiz için gerçek bir emniyet temin edebiliriz. Benim görüşüm ve telkinim budur.”

O zamanda önemli vezirlerden biri olan Wen Yanbo 溫彦博 ise şöyle iddia ediyordu: “Göktürkleri Yan 亮 ve Yu 豫 Bölgeleri’ne getirerek oralarda yerleştirmek, kendi âdetlerine aykırı olduğundan, onları yaşatıp büyütme için münasip bir çare olamaz. Han Sülalesi İmparatoru Guangwudi 漢光武帝³⁸², Jianwu 建武 saltanat devresi zamanında (M.S. 25-56) Hunları nasıl yerleştirdi ise biz de Göktürkleri öyle yerleştirelim. Böyle olursa Göktürkler, kabileleri oldukları gibi âdetleri değiştirilmeksizin Çin’in kuzey hudut mıntıkasında kalırlar. Bu suretle Göktürkler hem Çin’in boş topraklarını dolduracaklar ve hem de Çin hesabına Kuzey Bölgeleri’ni müdafaa edeceklerdir. Bütün çarelerden en iyisi budur.”

Fakat diğer önemli bir vezir Wei Zheng 魏徵³⁸³ şu sözlerle Wen Yanbo’nun aleyhinde bulunuyordu: “Göktürkler asırlarca Çin’e tecavüzlerde bulunmuş ve Çin halkının düşmanı olmuşlardır. Hamdolsun onlar bugün mağlubiyete uğradılar. Eğer haşmetmeap, onlar teslim oldular diye onları kılıçtan geçirmeye acıyorsanız, kendi vatanlarına gitsinler, Çin’de kalmasınlar. Çünkü onlar insan yüzlü hayvandırlar. Zayıf zamanda Çin’e itaat ederler, kuvvetlendiklerinde isyan ederler. Bu, onların karakteridir. Şimdi teslim olan

³⁸¹ Dou Jing’in 竇靜 biyografisi için bk. *JTS* 61 ve *XTS* 95.

³⁸² İmparator Guangwudi’nin 漢光武帝 biyografisi için bk. *Hanshu* 漢書 Ia.

³⁸³ Wei Zheng’in 魏徵 biyografisi için bk. *Beishi* 北史 56, *JTS* 71 ve *XTS* 97. [e.n.: Zhang, bu kişinin adı olan Zheng’in 徵 transkripsiyonunu Zhen biçiminde yapmıştır.]

Göktürkler yüz bine yakındır. Birkaç sene sonra iki misli çoğalacaklardır. İnsan sıhhatine iç hastalıklar ne kadar tehlikeli ise Göktürkler de Çin'in varlığına o kadar tehlikelidirler.....”

Wen Yanbo, sözüne şöyle devam ederek Wei Zheng ile tartışıyordu: “Liyakatli imparatorlar, yeryüzündeki bütün varlıkları gök gibi barındırır, yeryüzü gibi taşırlar. Bugün Göktürkler ümitsizlik içinde kalarak bize tabi oluyorlar. Onları niçin kabul etmeyip terk ediyoruz? Konfüçyüs dedi ki: ‘Bütün insanları eğitin’. Biz de ölümden kurtardığımız Göktürlere geçimlerini sağlayacak imkânları verip edep ve terbiyeyi öğretirsek, birkaç sene sonra onlar da Çinlileşeceklerdir. Ondan sonra Çin sarayına imparatorun muhafızı olmak üzere, biz bazı Göktürk kabile reislerini seçerek çağırırız. Böylelikle Göktürkler hem bize minnettar olur; hem de bizden o kadar korkarlar ki bizim için hiçbir zaman zararlı olamazlar.”

Sonunda İmparator Taizong, Wen Yanbo’nun teklifini kabul etti. Onun emriyle teslim olan Göktürkler doğuda Youzhou Bölgesi’nden, batıda Lingzhou Bölgesi’ne kadar uzanan mıntıkaya yerleştirildiler. Eskiden Tuli Kağan’a ait topraklar, Shunzhou 順州³⁸⁴, Youzhou 祐州³⁸⁵, Huazhou 化州³⁸⁶ ve Changzhou 長州³⁸⁷ olarak dört bölgeye bölündü. Her bölge için birer garnizon kumandanlığı (Çince *Dudufu* 都督府) ihdas edildi. İl-Kağan’a ait topraklar ise altı bölgeye ayrıldı ve soldaki üç bölgeyi idare etmek için Dingxiang Garnizon Kumandanlığı (Çince *Dingxiang Dudufu* 定襄都督府³⁸⁸), sağdaki üç bölgeyi de idare etmek için Yunzhong Garnizon Kumandanlığı (Çince *Yunzhong Dudufu* 雲中都督府³⁸⁹) kuruldu.³⁹⁰

³⁸⁴ Shunzhou 順州, bugünkü Hebei Eyaleti’nin Shunyixian 順義縣 şehridir. [e.n.: Zhang, bu addaki *Shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *Sun* biçiminde vermiştir.]

³⁸⁵ Youzhou 祐州, bugünkü Ningxia Eyaleti’ndeki Yinchuan 銀川市 [e.n.: Zhang, bu addaki *chuan* 川 karakterinin transkripsiyonunu *quan* olarak yapmıştır] şehridir.

³⁸⁶ Huazhou 化州, belki bugünkü Suiyuan 綏遠 Eyaleti’nin batısında bulunuyordu.

³⁸⁷ Changzhou 長州, bugünkü Gansu Eyaleti’ndeki Qingyang 慶陽縣 şehridir.

³⁸⁸ Dingxiang Dudufu için bk. *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f. ve ayrıca krşl. n.51 Dingxiang.

³⁸⁹ Yunzhong Dudufu: Bu sınır valiliği bugünkü Suiyuan Eyaleti’nde idi. Bk. *ZGGJ*, s.967; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 1.f., *Yunzhong Dudufu* ve *Xiazhou* 夏州 bahisleri.

³⁹⁰ Yukarıdaki vesikalardan *JTS* ve *XTS*’da sadece İmparator Taizong’un İl-Kağan’ı suçlaması ve ona rahat bir hayat yaşatması hakkındaki sözleri vardır; fakat diğerleri yoktur.

5) Mayıs Ayı Olayları

a) CFYG, 964: 2a

630 senesinin mayıs ayında, Göktürk olan Ashina Sunishi 阿史那蘇尼失 adındaki zata *Huaidejun Wang* 懷德郡王 ünvanı, Ashina Simo 阿史那思摩 adlı zata ise *Huaihuaajun Wang* 懷化郡王 ünvanı verilmiştir.

b) ZZTJ, 193: 1865b

İmparator Taizong, Tuli Kağan'ı *Shunzhou** Bölgesi Kumandanlığı'na 順州都督 tayin ederek, ona kendi kabileleriyle birlikte oraya gitmesini emretti ve gitmeden onu şu sözlerle uyardı: “Dedeniz Kimin Kağan, Sui Sülalesi'ne sığındıktan sonra Sui İmparatoru tarafından Büyük Kağanlı'ğa getirildi ve bu suretle Kuzey Bölgeleri'ne sahip oldu. Fakat babanız Shibi Kağan, Sui İmparatorluğu'na baskın yapıyordu.³⁹¹ Tanrı bir şeyi istemezse, o iş olmayacağına göre, yıkılışınız da Tanrı'nın bir isteğidir. Bu sebeple ben Kimin ve Shibi'den ders alarak sizi kağanlığa getirmiyor yalnız *kumandan* (Çince *dudu* 都督) olarak tayin ediyorum. Yalnız Çin'in sulhu için değil; aynı zamanda soyunuzun varlığı için de devlet kanunlarına riayet et ve Çin'e tecavüze yeltenme.”

Bu sıralarda Ashina Sunishi'ya *Huaidejun Wang* 懷德郡王 adlı, Ashina Simo'ya 阿史那思摩 *Huaihuaajun Wang* 懷化郡王 adlı birer prens ünvanı verildi. Ashina Simo hakkında şöyle bir bilgi ilave edilebilir:

İl-Kağan'ın yıkılışında, Göktürk kabile liderlerinin hepsi İl-Kağan'ı terk ederek Çin'e teslim olmaya geldikleri sırada, yalnızca Ashina Simo, İl-Kağan'ın yanından ayrılmadı ve bu suretle İl-Kağan'la birlikte esir düştü. İmparator Taizong, Ashina Simo'nun kendi kağanına gösterdiği sadakati takdir ettiğini göstermek için ona *You Wuhou Da Jiangjun* 右武侯大將軍 rütbesindeki büyük generallik ünvanını verdi. Sonradan onu *Kuzey Kaizhou** Bölgesi Kumandanlığı*'na (Çince *Bei Kaizhou Dudu* 北開州都督) yükselterek, evvelce İl-Kağan'a ait olan Göktürkleri idare etmesini emretti.

* [e.n.: Zhang, burada da *Shun* 順 karakterinin transkripsiyonunu *Sun* biçiminde yapmıştır.]

³⁹¹ 615 senesinin ağustos ayında Shibi Kağan, Yanmen 雁門 (krşl. n.101) Bölgesi'nde Sui Sülalesi'nin İmparatoru Yangdi'yi 煬帝 kuşattı. Bu olay için bk. ZZTJ, 182: 1749ab.

** [e.n.: Zhang, söz konusu ünvandaki *Kai* 開 karakterinin transkripsiyonunu metnin bu yerinde *Gai*, devamında ise doğru olarak *Kai* şeklinde vermiştir.]

Bundan biraz sonra İmparator Taizong, Göktürk liderlerinden birisi olan *You Wuwei Da Jiangjun* 右武衛大將軍³⁹² rütbeli Büyük General Shi Danai'ı 史大奈³⁹³ *Fengzhou Bölgesi Kumandanı* (Çince *Fengzhou Dudu* 豐州都督) olarak tayin etti. İmparator ayrıca Çin sarayına gelen bütün Göktürk kabile liderlerine kim olursa olsun, *jiangjun* 將軍³⁹⁴ veya *zhonglangjiang* 中郎將³⁹⁵ adını taşıyan generallik ünvanını veriyordu. Bu suretle Çin sarayında, Çin devlet hiyerarşisinde beşinci derece ve bundan faha yüksek derecelere sahip olan Göktürk ileri gelenleri yüzden fazla oldu. Bu sayı, Çin sarayındaki daimî Çinli memurlarının sayısına hemen hemen yakındı ve böylelikle Çin başkenti Chang'an'da yerleşen Göktürklerin sayısı on bine yakın aile kadardı.

6) Haziran Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1866a

İmparator Taizong, Ashina Sunishi'yı *Kuzey Ningzhou Bölgesi Kumandanlığı*'na (Çince *Bei Ningzhou Dudu* 北寧州都督), *Zhonglangjiang* 中郎將 rütbesini taşıyan General Shi Shanying'i 史善應 *Kuzey Fuzhou Bölgesi Kumandanlığı*'na (Çince *Bei Fuzhou Dudu* 北撫州都督) ve *You Xiaowei Jiangjun* 右驍衛將軍 rütbesini taşıyan General Kangsu'yu 康蘇 da *Kuzey Anzhou Bölgesi Kumandanlığı*'na (Çince *Bei Anzhou Dudu* 北安州都督) tayin etti.³⁹⁶

7) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1867b

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra *Yingzhou Bölgesi Kumandanı* 營州都督 olan Xue Wanshu 薛萬淑³⁹⁷, Kitan reisi Tanmozhe'yi

³⁹² *You Wuwei Da Jiangjun*: Büyük generallik rütbelerinden biridir. Krşl. n.147 *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍.

³⁹³ Shi Danai'ın 史大奈 biyografisi için bk. XTS 110.

³⁹⁴ *Jiangjun* 將軍, “general” anlamındadır.

³⁹⁵ *Zhonglangjiang* 中郎將, bir askerî memuriyettir. 4. derece, 2. sınıftır. Bk. *JTS-Memuriyet Sözlüğü* 1. kısım.

³⁹⁶ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

³⁹⁷ Xue Wanshu 薛萬淑 için krşl. n.347 Xue Wanche. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan Xue 薛 karakterinin transkripsiyonunu Xie olarak vermiştir.]

貪沒折* Çin'in kuzeydoğusundaki yabancı kabileleri tabi olmaya ikna etmesi için gönderdi. Neticede Xi 奚, Xi 霫 ve Shiwei 室韋 başta olmak üzere ondan fazla kabile Çin'e bağlandı.³⁹⁸

Bu sıralarda Göktürklerden Yugu Şad Çin'e teslim olmaya geldi. Bu zat, Tuli Kağan'ın küçük kardeşi idi. İl-Kağan mağlup olduğu zaman, Yugu Şad Gaochang'a 高昌 sığınmıştı. Sonradan Tuli Kağan'ın İmparator Taizong tarafından iyi karşılandığını öğrenince Çin'e teslim olmaya geldi.³⁹⁹

8) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1868b

İmparator Taizong, vezir Zhangsun Wuji'ye 長孫無忌 şöyle dedi:

“Zhenguan 貞觀 saltanat devresinin ilk senesinde (M.S. 627) bana yazı ile teklif sunanların hepsi, imparator oldum diye benim, cihangir olabilmem için Çin'in komşu milletlerine sefer yapmamı tavsiye ediyorlardı. O zaman yalnız Wei Zheng 魏徵* bana ‘askerî hareketleri bırakıp kültürü ilerletmemi’ tavsiye etmişti. Çünkü Wei Zheng’a göre Çin’de sulh ve emniyet sağlandıktan sonra komşu milletlerimizin bize bağlanmaları gayet tabiidir.

Ben, onun fikirlerini kabul ettim. Şimdi de İl-Kağan artık bize esir düştü. Kabile liderleri de sarayımızda kılıç takarak muhafız oldular. Kabileleri ise Çinlileşmeye başladılar. Bütün bunları Wei Zheng’ın sayesinde elde etmiş olduğumuzu bildirmek isterim. Kendisine teşekkür borçluyuz.”

Wei Zheng, imparatora diz çöktü ve selamlayarak “Göktürklerin yıkılışı ve dolayısıyla Çin’de sulhun kuruluşu Haşmetmeap’ın şevket ve meziyetleri sayesinde gerçekleştirildi. Benim bu işte hiç faydam olmadı.” sözleriyle cevap verdi.

İmparator Taizong: “Göktürkleri mağlup edebilmemizin iki önemli sebebi vardır. Ben bir taraftan size güvenip sizi münasip vazifelere tayin ettim;

* [e.n.: Zhang, bu addaki *mo* 沒 karakterinin transkripsiyonunu *mu* biçiminde vermiştir; Çince bu karakter *mei* ve *mo* olarak okunmaktadır.]

³⁹⁸ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

³⁹⁹ Ayrıca bk. LMT, s.578, n.742. Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

* [e.n.: Zhang, metnin bu kısmında da Wei Zheng’ın adının transkripsiyonunu *Zhen* olarak vermiştir.]

öbür taraftan siz de vermiş olduğum görevlerin hepsini fevkalade tamamladınız. Böylelikle kabul edildiği takdirde, Göktürklerin yıkılışında yararlık göstermeye şayan şahsın yalnız kendim olmadığı ortaya çıkar.” diye Wei Zheng’a cevap verdi.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

2. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRKLERİNİN ÇİN HÂKİMİYETİ ALTINDA BULUNDUKLARI ÇAĞ (631-681)

2.1. Göktürklerin Çin'deki Hayatları ve Bunun Çinlilere Etkisi

2.1.1. İl-Kağan'ın Hayatı ve Ölümü

631 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1869a

Daha önce Sui Sülalesi'nin son senelerinde Göktürlere sığınmış bulunan çok sayıda Çinli'yi geri almak için İmparator Taizong teşebbüse geçti. Göktürklerin Çin'e teslim olmalarına rağmen imparator, nazik bir jest yaparak Göktürlere bir elçi gönderdi. Elçiyle bol miktarda altın ve ipekli kumaş da yolladı ve Çinlileri Göktürklerin elinden kurtardı.⁴⁰¹

2) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 193: 1869a

Göktürlere fidye verilerek, onların elinden kurtarılan Çinlilerin sayısının kadın ve erkek olarak 80,000 kadar olduğu ilgili makamlar tarafından imparatora bildirildi.⁴⁰²

632 Senesindeki Olaylar

1) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 194: 1873a

İl-Kağan durumundan memnun olmadığından, sık sık ailesi ile birlikte ağlaşıyor ve gittikçe zayıflıyordu. İmparator Taizong, İl-Kağan'ın bu vaziyetine acıyarak onu Guozhou 雋州⁴⁰³ bölgesi valiliğine tayin etti. Çünkü geyiklerin çok bulunduğu Guozhou bölgesi av için müsaitti. Fakat İl-Kağan, oraya gitmek istemediği için bu tayini reddetti. Bundan biraz sonra İl-Kağan'a

⁴⁰¹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁴⁰² Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁴⁰³ Guozhou için bk. JTS-Coğrafya Sözlüğü 1.fasıl.

You Wei Da Jiangjun 右衛大將軍* adını taşıyan büyük generallik rütbesi verildi.⁴⁰⁴

2) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 194: 1973a

Qibi 契苾⁴⁰⁵ kabilesinin lideri Heli 何力⁴⁰⁶, altı binden fazla aileden ibaret kabilesiyle birlikte Shazhou 沙州⁴⁰⁷ Bölgesi'ne gelerek Çin'e teslim oldu. İmparatorun emriyle onlar Ganzhou 甘州 Bölgesi ile Liangzhou 涼州 Bölgesi arasında yerleştirildi; Heli'nin kendisine ise *Zuo Lingjun Jiangjun* 左領軍將軍⁴⁰⁸ adını taşıyan generallik rütbesi verildi.⁴⁰⁹

633 Senesindeki Olaylar

1) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 194: 1874a

İmparator Taizong, babası sabık İmparator Gaozu ile birlikte Weiyanggong 未央宮⁴¹⁰ adını taşıyan eski Han Sülalesi'nin sarayında bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında sabık İmparator Gaozu, İl-Kağan'a dans etmesini ve Çin'in güney komşu kavimlerinin 南蠻 lideri Feng Zhidai'a 馮智戴⁴¹¹ ise şiir söylemesini emrettikten biraz sonra gülerek "Hu 胡 ile Yuelerin 越⁴¹² bir araya geldikleri, eskiden beri hiç görülmemiştir." dedi.⁴¹³

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *jiang* 將 karakterinin transkripsiyonunu *jian* şeklinde yapmıştır.]

⁴⁰⁴ Bu olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

⁴⁰⁵ Qibi 契苾, kabile adıdır. Ayrıca bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.343. Biyografisi için bk. *XTS* 221a.

⁴⁰⁶ Heli 何力, yani Qibi Heli'dir. Biyografisi için bk. *JTS* 109 ve *XTS* 110.

⁴⁰⁷ Shazhou 沙州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Dunhuangxian 敦煌縣 ilçesindedir. Bk. *CH*, s.772; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 3.f.

⁴⁰⁸ *Zuo Lingjun Jiangjun*, krşl. n.260.

⁴⁰⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁴¹⁰ Weiyanggong 未央宮 sarayı. Bu saray için bk. *CH*, s.665 ve *ZZTJ-JZ*, c.10, s.957, n.37.

⁴¹¹ Feng Zhidai'in 馮智戴 biyografisi için bk. *XTS* 110.

⁴¹² Yue 越, Çin'de eski zamanda bir devlettir. Bu devlet, Çin'in güneydoğusunda bulunmakta idi.

⁴¹³ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

634 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 194: 1874b

Ocak ayında İl-Kağan öldü. İmparatorun emriyle Göktürkler, kendi âdetlerine göre İl-Kağan'ın cesedini yakıp toprağa defnettiler.⁴¹⁴

2.1.2. Ashina She'er'in Biyografisi

636 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 194: 1878a

Göktürklerden *Tuo Şad* 拓設 olan Ashina She'er'a 阿史那社爾⁴¹⁵, *Zuo Xiaowei Da Jiangjun* 左驍衛大將軍 büyük generallik rütbesi verildi. Bu zat Chuluo Kağan'ın oğlu idi. Daha on bir yaşında iken akıllı bir plancı olarak kendisini göstermişti. Bu sebeple kağan onu *Tuo Şad* olarak tayin etmişti. Ashina She'er çölün kuzeyinde otağını kurarak, Yugu Şad ile birlikte Tölös kavimlerini idare etmekte idi.

Ashina She'er, on senelik *şad* olmasına rağmen, kavimlerine hiç vergi yüklememişti. Bunun üzerine diğer şadlar, onun zengin olmayışını ileri sürerek onu hakir görüyorlardı. Fakat Ashina She'er: "Ben ancak kavimlerim zengin olursa huzur duyarım." sözleriyle diğer şadları utandırdı.

Sonradan Sir-Tarduşlar, Göktürlere karşı ayaklanarak Yugu Şad'ı mağlup ettikleri sırada⁴¹⁶, Ashina She'er'ı da yendiler. Bundan sonra Ashina She'er, geri kalan adamları ile birlikte batıya giderek orada yerleşti. İl-Kağan'ın yıkılışından sonra Batı Göktürk Kağanlığı da karıştı. Batı Göktürk Kağanı Duolu 咄陸⁴¹⁷, kağanlık için kardeşiyle birbirine girdi. Ashina She'er Batı Göktürklerine "Teslim olmaya geliyorum." diyerek onları aldatıp bir baskın yaptı ve onları mağlup etti. Bu suretle Ashina She'er, Batı Göktürk topraklarının yarısı kadarını ele geçirerek yüz binden fazla adama sahip oldu ve kendisine *Dabu Kağan* 答布可汗 ünvanını verdi.

Ondan sonra Ashina She'er kabilelerine şöyle dedi: "Memleketimize ilk defa karşı koyup, bizi mağlup edenler Sir-Tarduşlardır. Müteveffa Chuluo

⁴¹⁴ Bu vesikalardaki olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'de gösterilmemiştir.

⁴¹⁵ Ashina She'er'ın biyografisi *JTS* 109, 198 ve *XTS* 110, 221'de vardır. Chavannes tarafından tercüme edilmiştir. Chavannes bu metni görmemiştir. Bk. *Documents...*, s.174-178.

⁴¹⁶ 627 senesinin aralık ayındadır. Bk. *ZZTJ*, 192: 1856b.

⁴¹⁷ Duolu Kağan'ın biyografisi için bk. *JTS* 194b ve *XTS* 215b.

Kağan'ın intikamını almak için onlara bir baskın yapıp hepsini yok edelim.” Fakat bütün kabile reisleri onu bu hareketten vazgeçirmek için ısrarla şu tavsiyede bulundular: “Batı Bölgesi, yeni topraklarımızdır. Bu sebepten dolayı bu bölgeyi iyice kontrol etmek için şimdilik siz bu bölgede bulunmalısınız. Çünkü eğer bu bölgeden ayrılarak uzak bir yere giderseniz, herhalde Batı Göktürkleri eski topraklarını geri almaya teşebbüs edeceklerdir.”

Fakat Ashina She'er bu tavsiyeyi dinlemedi ve çölün kuzeyine gelerek Sir-Tarduşlara saldırdı. Muharebe çok çetin oldu. Ashina She'er yüzden fazla gün savaştıktan sonra, yine de Sir-Tarduşları yenemedi. Bu sırada Batı Göktürk ülkesinde Xilishi Kağan 唃廝囉可汗 tahta çıktı. Ashina She'er'ın Batı Göktürklerinden olan adamları, artık uzun süre askerlik yapmaktan şikâyet ederek Xilishi Kağan'ın yanına firar etmeye başladılar. Sir-Tarduşlar bu durumdan faydalanarak Ashina She'er'a şiddetle hücum edip onu büyük bir bozguna uğrattılar. Ashina She'er on binden fazla ailelik askeri ile Gaochang'a sığınabildi.

Ashina She'er Gaochang'a sığınmasına rağmen, Batı Göktürklerin sıkıştırmalarından endişe ediyordu. Sonunda adamları ile birlikte Çin'e teslim olmaya geldi. İmparator Taizong'un emriyle Ashina She'er'ın kabileleri, Lingzhou 靈州 Bölgesi'nin kuzeyinde yerleştirildi. Kendisi ise Çin başkenti Chang'an'da iskân edildi.

Ashina She'er sonradan İmparator Taizong'un kız kardeşi Nanyang Baş-konçuy 南陽長公主⁴¹⁸ ile evlendi ve imparatorun emriyle kendisine imparatorun ailesine ait otlağın içindeki Başkent Garnizon Birliği'ni kumanda etme görevi verildi.⁴¹⁹

2.1.3. Jiesheshuai'in İsyanı ve Göktürklerin Çin'den Kovulmaları

639 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 195: 1887b

İmparator Taizong, Jiuchenggong 九成宮⁴²⁰ sarayına geldi. Önceleri Tuli Kağan'ın kardeşi Jiesheshuai 結社率⁴²¹ ağabeyiyle birlikte Çin sarayına

⁴¹⁸ Nanyang Baş-konçuy 南陽長公主: JTS ile XTS'daki Ashina She'er'ın biyografisine ve XTS'daki konçuyların biyografilerine göre, Nanyang'ın Hengyang 衡陽 olması gerekir.

⁴¹⁹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁴²⁰ Jiuchenggong 九成宮 sarayı için bk. CH, s.53.

⁴²¹ Jiesheshuai 結社率 (XTS) veya 結射率 (JTS). Biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215.

gelmiş ve kendisine *Zhonglangjiang* 中郎將 rütbesi verilmişti. Bu zat çapkın idi ve bundan dolayı da Tuli Kağan tarafından azarlandı. Bu yüzden Jiesheshuai bir kere ağabeyisini hainlikle suçlayarak İmparator Taizong’a ihbar etti. Bundan sonra imparator, onu küçümsediği için uzun bir zaman terfi ettirmedi. Bu sebeple Jiesheshuai, eskiden kendi kabilelerinden gelen kırktan fazla Göktürk asilzadesiyle birlikte gizliden gizliye bir isyan teşkilatı kurarak çalışmaya başladı.

Planları şöyle idi: Prens Li Zhi 李治⁴²² (ünvanı *Jin Wang* 晉王) bir gece sabaha karşı Jiuchenggong Sarayı’ndan çıkacak, o sırada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri de çekileceklerdi. Jiesheshuai ve arkadaşları bu fırsattan istifade ederek saraya girecekler ve sonra doğrudan doğruya İmparator Taizong’un oturduğu otağa koşup, imparatoru esir edeceklerdi. Jiesheshuai o sıralarda Tuli Kağan’ın oğlu Heluogu’yu 賀邏鶻 da lider olarak seçmişti.

O gece Jiesheshuai ile arkadaşları sarayın civarlarında saklandılar. Ancak hareketin kararlaştırıldığı gece, aksi bir tesadüfle, büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Zhi saraydan çıkamadı. Jiesheshuai, planlarının gecikeceğinden, sabah olunca da hareketin duyulacağından ve kendisinin kılıçtan geçirileceğinden korkarak Jiuchenggong Sarayı’nı basıp İmparator Taizong’u silah kuvveti ile ele geçirmek kararını verdi.

Jiesheshuai ile arkadaşları saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa sarayın dört müdafaa hattını geçtiler. Fakat Jiesheshuai ile arkadaşları büyük bir şiddet ve sebatla çarpışırken, birlikleriyle saraya yetişen *Zhechong* 折衝⁴²³ rütbesini taşıyan Sun Wukai 孫武開⁴²⁴ ve diğer Çinli komutanlar tarafından püskürtüldüler.

Hareketinin muvaffak olamayacağını anlayan Jiesheshuai sarayı terk ederek, saray ahırına hücum etmeye karar verdi. Oradan aldıkları yirmiden fazla ata atlayarak Çin başkentinden çıkmaya muvaffak oldular. Kendi kabilelerine sığınmak isteyen Jiesheshuai ile arkadaşları kuzeye kaçtılar. Wei 渭 Irmağı kıyısına gelip orada bir mola verdikleri anda, peşlerine takılan Çin ordusu tarafından yakalanarak öldürüldüler.

⁴²² Li Zhi 李治: Bu zat, sonradan İmparator Gaozong 高宗 (650-683) olmuştur. Biyografisi için bk. *JTS* 4 ve *XTS* 3.

⁴²³ *Zhechong* 折衝, yani *Zhechong Duwei*’dir 折衝都尉. Anlamı “her yerde taarruza geçen kuvvetlerin kumandanı”dır. Krşl. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.XXXI, 284, 548. [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *chong* 衝 karakterinin transkripsiyonunu *cong* olarak vermiştir.]

⁴²⁴ Sun Wukai’in 孫武開 biyografisi için bk. *JTS* 194a.

Bu olaydan sonra İmparator Taizong, Heluogu'yu idam edecek kadar ileri gitmedi; fakat güneydeki sınır bölgesine sürgün etmek suretiyle onu cezalandırdı.⁴²⁵

2) Haziran Ayı Olayları

a) ZZTJ, 195: 1888a

Jiesheshuai'nın ayaklanmasından sonra Göktürklerin Henan 河南 Bölgesi'nde yerleştirilmelerinin Çin için faydalı olmadığı söyleniyordu.⁴²⁶

3) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 195: 1888a

İmparator Taizong, *Huaihuaqun Wang* 懷化郡王 adlı prens ünvanlı ve *You Wuhou Da Jiangjun* 右武侯大將軍 büyük generallik rütbesini taşıyan Huazhou Bölgesi'nin kumandanı (Çince *Huazhou Dudu* 化州都督) Li Simo'yu (yani Ashina Simo) *Yimi Nishu Silibi Kağan* (乙彌泥孰俟利苾可汗)* ilan etti ve ona kağanlık alameti olan davul ile çok renkli tüylerden yapılan bir tuğ verdi.

Ayrıca İmparator Taizong, muhtelif Çin bölgelerinde bulunan Göktürkler ve bütün diğer yabancıların, daima Çin'in sınır nöbetçisi olsunlar ve Çin sınırlarını müdafaa etsinler diye, Sarı Nehir'i aşarak kendi vatanlarına dönmelerini emretti.

2.1.4. Sir-Tarduş Tehdidi ve Ashina Simo'nun Çin'e Sadakati

639 Senesindeki Olaylar

3) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 195: 1888a

Göktürkler, Sir-Tarduşlardan korktukları için Çin Seddi'nden öteye çıkmaya cesaret edemediler. Bunun üzerine İmparator Taizong'un emriyle

⁴²⁵ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Jiesheshuai'nın Çin'e isyan etme sebebi.
- İsyanın planı.

⁴²⁶ Bu olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

* [e.n.: Zhang, bu ünvanındaki *Si* 俟 karakterinin transkripsiyonunu *Shi* biçiminde vermiştir.]

Sinongqing 司農卿⁴²⁷ rütbesini taşıyan vezir Guo Siben 郭嗣本, imparatorun Sir-Tarduşlara verdiği fermanla Sir-Tarduşlara gitti. Fermanla şöyle deniyordu:

“İl-Kağan’ın mağlubiyetinden sonra Göktürk kabileleri Çin’e bağlandılar. Ben onların evvelce işledikleri suçlara bakmayarak, bugün bana gösterdikleri itaatlerini övüyorum. Bu sebeple ben Göktürk memurlarına kendi memurlarım gibi, Göktürk halkına ise kendi halkım gibi bakıyorum. Çin, yüksek kültürlü bir memleket olduğu için diğer memleketleri yok edemez.

Biz, Göktürklerin topraklarını zapt etmek için onların nüfus ve hayvanatından faydalanmak için değil; yalnızca İl-Kağan’ın Çin halkına düşman olması sebebiyle Göktürk Devleti’ni yıktık. Fazla olarak onlara yeni bir kağan da seçmek istiyorum. Çin’e teslim olan Göktürk kabilelerini Sarı Nehir’in güney kıyılarında yerleştirerek, onları istedikleri gibi çobanlık yapmak için serbest bıraktım.

Şimdi Göktürk ülkesinde nüfusun gittikçe çoğalmakta olmasından memnuniyet duyuyorum. Tabiidir ki, Göktürlere yeni kağanlarını seçmek hususunda verdiğim sözde durmalıyım. Göktürk Kağanlığı’nı yeniden kurmak üzere bu sonbaharın ortasında, Göktürlere Sarı Nehir’i aşmalarını emrediyorum.

Sir-Tarduşlar daha önce, Göktürkler ise daha sonra Çin İmparatoru tarafından vassal kağanlık ilan edildiği için önceki vassallık büyük, sonraki vassallık küçük sayılır. Bu duruma göre Sir-Tarduşlar Gobi Çölü’nün kuzeyinde otursunlar. Göktürkler ise Gobi Çölü’nün güneyinde otursunlar. Her iki taraf kendi topraklarını muhafaza edip kabilelerini iyice idare etsinler. Kim olursa olsun, kabilelerden biri ötekine haksız olarak tecavüz ederse ben askerlerimi yollayarak tecavüz edenleri cezalandıracağım.”

Sir-Tarduşlar, İmparator Taizong’un emrine itaat ettiler. Böylece imparator, Sarı Nehir’in kuzey kıyılarında Li Simo’ya kabilelerinin otağlarını kurmalarını emretti ve onu uğurlamak için Qizhengdian 齊政殿 köşkünde şerefine bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında (Li) Simo, imparatora uzun ömürler diledikten sonra gözyaşları arasında şunları söyledi: “Memleketlerini kaybeden ve memleketsiz kalan sizin köleleriniz biz Göktürkler yere batmak üzereyiz. Fakat, Haşmetmeap, kemiklerimizi canlandırdınız ve beni de *kağan* ilan ettiniz. Sizin bu tabileriniz daima hizmetinizde olacaklardır.”

⁴²⁷ *Sinongqing* 司農卿: “Tarım dairesi müdürü” demektir. Krşl. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.418.

Bu sıralarda protokol veziri olan Prens Li Xiaogong 李孝恭⁴²⁸ (ünvanı *Zhaojun Wang* 趙郡王) ve saire vezirler, imparatorun emriyle Sarı Nehir'in kıyısında (Li) Simo ve kabilelerinin oturdukları yerde mihrap inşa ettirerek orada imparatorun fermanıyla (Li) Simo'yu *Göktürk Kağanı* ilan ettiler.

Bu sırada İmparator Taizong, maiyetindekilere şöyle söyledi: “Çin köktür, komşu milletler ise yalnız dal ve yapraklardır. Eğer dal ve yaprakları beslemek için kökü keserseniz bir ağaç nasıl gelişebilir? Ben daha önce Wei Zheng'ın 魏徵* teklifine inanmadığım için az kalsın çok güç bir duruma düşecektim.”

İmparator Taizong ayrıca *Zuo Tunwei Jiangjun* 左屯衛將軍 rütbesini taşıyan General Ashina Zhong'u 阿史那忠⁴²⁹ *Zuo Xian Wang* 左賢王 (manası *Soldaki Mükemmel Kral*)** olarak, *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍 rütbesini taşıyan General Ashina Nishu'yu 阿史那泥熟⁴³⁰ ise *You Xian Wang* 右賢王 (manası *Sağdaki Mükemmel Kral*) olarak tayin etti.

Ashina Zhong, Sunishi'nın (yani İşbara*** Şad) oğlu idi. İmparator Taizong, Ashina Zhong'a çok lütuf gösterdi. Hatta onu kendi ailesinden gelen bir kızla evlendirmişti. Ashina Zhong, Çin'den ayrıldıktan sonra Çin'i o kadar özledi ki, Çin elçileriyle her görüştüğünde kendisinin Çin sarayında çalışmasına müsaade edilmesini ağlaya ağlaya rica ediyordu. İmparator Taizong buna müsaade etti.⁴³¹

⁴²⁸ Li Xiaogong'un 李孝恭 biyografisi için bk. *JTS* 60 ve *XTS* 78.

* [e.n.: Zhang, bu kişinin adı olan *Zheng*'ın 徵 transkripsiyonunu *Zhen* biçiminde vermiştir.]

⁴²⁹ Ashina Zhong'un 阿史那忠 biyografisi için bk. *JTS* 109 ve *XTS* 110.

** [e.n.: Bu ünvandaki *Xian* 賢 karakteri araştırmacılar tarafından genellikle “Bilge” olarak çevrilmektedir.]

⁴³⁰ Ashina Nishu'nun 阿史(失)(思)那泥熟 biyografisi için bk. *JTS* 194 ve *XTS* 215a. [e.n.: Bu kişinin adı olan *Nishu* 泥熟, Soğdça bir ad olan *Nijūk*'un karşılığıdır.]

*** [e.n.: Zhang, bu ünvanı *İşbara* şeklinde yazmıştır.]

⁴³¹ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- İmparator Taizong'un Jiesheshuai hakkındaki konuşması.
- Ayrıca *JTS*'da şu vesikalar yoktur:
- İmparator Taizong'un Ashina Zhong'a lütuf göstermesi ve onu imparatorluk ailesinden gelen bir kızla evlendirmesi.
- Ashina Zhong'un Çin'den ayrılması ve Çin'i özlemesi.

640 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 195: 1889b

Göktürkleri korumak için Çin’de *Ningshuo Dashi* 寧朔大使⁴³² adını taşıyan bir büyük elçilik kuruldu.⁴³³

641 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 196: 1893a

Houlibi 侯利苾⁴³⁴ Kağan kabileleriyle birlikte Sarı Nehir’i geçerek eski Dingxiang 定襄 şehrinde otağını kurdu; 30.000 aile, 40.000 talimli asker ve 90.000 atı vardı. Buna rağmen Houlibi Kağan yine Çin’e itaat etti ve İmparator Taizong’a şöyle bir dilekçe sundu: “Ben ne kadar haksız olursam olayım, Haşmetmeap, beni *kağan* ilan etmek gibi bir lütuf gösterdiniz. Hafitlerim daima Çin’in kuzey kapısında nöbet bekleyen köpekler olsunlar. Sir-Tarduşların istilasına uğradığım takdirde ailemin Çin Seddi’nin içine taşınmasına müsaade etmenizi rica ederim.”

İmparator Taizong buna razı oldu.⁴³⁵

- Ashina Zhong’un Çin’e dönüp sarayda çalışmak için rica etmesi ve onun bu isteğinin İmparator Taizong tarafından kabul edilmesi.

⁴³² *Ningshuo Dashi* 寧朔大使: *Shuo* 朔 burada *Shuofang* 朔方 demektir. *Ningshuo Dashi*, “Shuofang Bölgesi’ni koruyan büyük elçilik” anlamındadır.

⁴³³ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

⁴³⁴ *Houlibi* 侯利苾; *Silibi* 侯利苾 [e.n.: Zhang bu ünvandaki *Si* 俟 karakterinin transkripsiyonunu *Shi* biçiminde yapmıştır] olması gerekir. Bu zat, Ashina Simo’dur (Li Simo). Krşl. n.221.

⁴³⁵ Bu olaylar için *XTS*’da ay tarihi; *JTS*’da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

2.1.5. Göktürklerin Sir-Tarduşlara Yenilmeleri ve Li Simo'nun Tekrar Çin'e Sığınması

641 Senesindeki Olaylar

2) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 196: 1895a

Sir-Tarduşların Kağanı Zhenzhu 真珠可汗⁴³⁶, İmparator Taizong'un Feng 封⁴³⁷ merasimi için Doğu Çin'deki Taishan 泰山⁴³⁸ Dağı'na gideceğini öğrenince adamlarına şöyle dedi: “Çin İmparatoru'nun Taishan Dağı'nda Feng merasimini yapması dolayısıyla Çin ordusu da imparatora refaket ederek doğuya çıkacaktır. Böylece Çin'in sınır bölgeleri askersiz kalacaktır. Eğer ben bu fırsattan faydalanırsam (Li) Simo'yu çürük tahta gibi sökebilirim.”

Ondan sonra Zhenzhu Kağan'ın emriyle kendi oğlu Dadu Şad 度設發⁴³⁹, Tongralar, Pugular, Uygurlar ve Mohelardan ibaret olan 200.000 kişilik bir ordu ile Gobi Çölü'nün güney kısmını aştıktan sonra, Baidaochuan 白道川 Nehri'nin kıyılarında yerleşip Shanyangling 善陽嶺⁴⁴⁰ Dağı'na dayanarak Göktürlere saldırdılar.

Silibi* Kağan, Sir-Tarduşların istilasına mukavemet edemeyince, kabileleriyle birlikte Çin Seddi'nin içine girerek, Shuozhou Bölgesi'ni müdafaa etti. Silibi Kağan ayrıca bu vahim durumu bildirmek maksadıyla İmparator Taizong'a acele olarak bir elçi gönderdi.⁴⁴¹

⁴³⁶ Zhenzhu Kağan için krşl. n.306 Yi'nan.

⁴³⁷ Feng 封, Çin imparatorlarının Tanrı'ya kurban kesmek maksadıyla yaptıkları büyük bir merasimdir. Bu merasim daima bugünkü Shandong 山東 Eyaleti'ndeki Taishan 泰山 Dağı'nda yapılırdı. Bk. CH, s.433 *Fengchan* 封禪 bahsi.

⁴³⁸ Taishan 泰山 Dağı, bugünkü Shandong Eyaleti'ndedir.

⁴³⁹ Dadu Şad'ın 度設發 (Tardu-şad) biyografisi için bk. JTS 199b ve XTS 217b.

⁴⁴⁰ Shanyangling 善陽嶺 Dağı, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 ilçesinin kuzeyindedir. Shuoxian şehri, eskiden *Shanyangxian* adı altında tanınırdı. Shanyangling Dağı'nın kuzeyinde Baidaochuan 白道川 Nehri bulunmaktadır. Bk. ZGGJ, s. 383 ve ZZTJ-JZ, c.10, s.915, n.1; c.11, s.14, n.139.

* [e.n.: Zhang, söz konusu ünvanın transkripsiyonunu *Shilibi* şeklinde yapmıştır.]

⁴⁴¹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

3) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 196: 1896b

Sir-Tarduşların Kağanı Zhenzhu, Çin'e bir elçi göndererek, İmparator Taizong'a onun bir Göktürk Prensesiyle evlenmesine müsaade edilmesini rica etti.⁴⁴²

644 Senesindeki Olaylar

1) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 197: 1910b

İmparator Taizong'un emriyle Silibi Kağan kuzeye giderek Sarı Nehir'i geçti. Bu sırada Sir-Tarduşların Kağanı Zhenzhu, Göktürklerin ilerde kendisine karşı çıkabileceklerinden korkarak, önceden Gobi Çölü'nün kuzeyine hafif teçhizatlı süvariler yerleştirdi ve Göktürkleri basmak istedi. Bunun üzerine İmparator Taizong, Zhenzhu Kağan'ı, Göktürklerle Sir-Tarduşların birbirlerine hücum etmemelerini ihtar etti. Fakat Zhenzhu Kağan, İmparator'a şöyle bir cevap verdi:

“Haşmetmeap'ın emirlerine daima itaat ederim. Fakat Göktürkler güvenilir insan değildirler. Onlar mağlup olmadan önce her sene Çin'e tecavüz ederlerdi. Şimdiye kadar on binlerce Çinli öldürdüler. Bana kalırsa onları mağlup eden Haşmetmeabınız, bu Göktürkleri Çinlilere köle olarak vermelidir. Hâlbuki Haşmetmeabınız onları kendi oğlunuz gibi yetiştiriyorsunuz. Onlara gösterdiğiniz lütuf gerçekten son derece büyüktür. Buna rağmen Jiesheshuai Çin'e karşı umulmadık bir isyan hareketine girişti. Göktürkler, bütün yaptıklarınıza karşı öyle hayvanca mukabelede bulundular ki onlara hâlâ neden insan gibi muamele yapıyorsunuz anlamıyorum. Haşmetmeap, sizin tarafınızdan bana o kadar derin ve büyük lütfkârlık gösterilmiştir ki şimdi sizin için Göktürkleri öldürebilirim.”

Bundan biraz sonra Sir-Tarduşlar ile Göktürkler, birbirine defalarca saldırdılar. Silibi Kağan, kuzeye gittiği zaman, elinde yüz bin halkı ile kırk bin iyi eğitilmiş askeri vardı. Fakat Silibi Kağan başarıyla idare edemediği için onların candan desteklerini kazanamadı. Bu sebepten dolayı Göktürkler, Silibi Kağan'ı terk ederek güneye gidip Sarı Nehir'i geçtiler. Sonradan İmparator Taizong'a kendilerinin Shengzhou 勝州⁴⁴³ Bölgesi ile Xiazhou 夏州 Bölgesi arasındaki mıntıkada yerleşmelerine müsaade etmesini rica etti.

⁴⁴² Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁴⁴³ Shengzhou 勝州, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Tuoketuo 托克托 [e.n.: Zhang, bu addaki *tuo* 托 karakterlerinin transkripsiyonlarını *duo* şeklinde vermiştir] ile Salaqi 薩拉齊 ilçeleri,

Bu sırada İmparator Taizong, Liaozuo 遼左⁴⁴⁴ Bölgesi'ne sefer yapmak için hazırlıklarda bulunuyordu. Vezirler, böyle bir zamanda Göktürklerin, Çin başkenti Chang'an'a yakın bulunan Sarı Nehir'in güney kıyılarında yerleştirilmesinin Çin için tehlikeli olduğunu ileri sürerek yalnız kumandanların sefere gitmesinin ve imparatorun ise başkentte kalmasının uygun olacağını İmparator Taizong'a arz ettiler.

İmparator Taizong sonra (vezir) Chu Suiliang'a 褚遂良⁴⁴⁵ bakarak ona: "Siz benim günlük davranışımı yazmaktan sorumlusunuz. Şimdi benim için şunu yazın: 'Bugünden itibaren 15 seneye kadar Çin'de Göktürk afeti diye bir şey olmayacaktır.'⁴⁴⁶

Silibi Kağan, halkını kaybedince, hafif teçhizatlı ve hızlı koşan bir ata binerek Çin sarayına geldi. İmparator Taizong ona *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 general rütbesini verdi.⁴⁴⁷

2.1.6. Çin Veliahtı Chengqian'in Göktürkleri Taklidi

643 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 196: 1901b

Çin veliahtı Chengqian 承乾⁴⁴⁸, Göktürk dilini konuşmayı ve Göktürkler gibi giyinmeyi seviyordu. Maiyetinde bulunanlardan, Göktürlere benzer beşer kişi toplayarak bir Göktürk kabilesi kurdu. Onlara koyun derisinden

Yikezhaomeng 伊克昭盟 [e.n.: Zhang, bu addaki *meng* 盟 karakterinin transkripsiyonunu *mon* olarak yazmıştır], Ordos Bölgesi'nin doğu kısmı ve Maoming'an 茂明安 [e.n.: Zhang, bu addaki *ming* 明 karakterinin transkripsiyonunu *min* biçiminde yapmıştır] gibi bölgelerden ibaret olan topraklardır. Bk. ZGGJ, s.877.

⁴⁴⁴ Liaozuo 遼左, bugünkü Mançurya Bölgesi'nin doğu kısmıdır.

⁴⁴⁵ Chu Suiliang'ın 褚遂良 biyografisi için bk. JTS 80 ve XTS 105.

⁴⁴⁶ XTS'da "elli sene" yazılmıştır.

⁴⁴⁷ Yukarıdaki metinlerden şunlar JTS'da yoktur:

- İmparator Taizong, Mançurya seferini hazırlarken, Çin vezirlerinin böyle bir zamanda Göktürklerin Sarı Nehir'in güney kıyılarında yerleştirilmesinin Çin için tehlikeli olduğunu öne sürerek imparatorun başkentten ayrılmamasını arz etmeleri.
- İmparator Taizong'un Göktürkleri yerleştirmek için insanca fikirler taşıyan konuşması.

⁴⁴⁸ Li Chengqian 李承乾: Bu zat, İmparator Taizong'un büyük oğludur. Biyografisi için bk. JTS 76 ve XTS 80.

palto giydirip, saçlarını da kuyruk şeklinde uzattırdı. Bu kıyafetle çobanlıklarına devam edeceklerdi.

Veliaht Chengqian ayrıca üzerinde beş adet kurt başı heykeli bulunan bir bayrak* yaptırdı ve mızraklar dikerek, bu mızraklara bayraklar astırdı. Kendisi de yaptırdığı bir çadırdaki oturur, adamlarına koyun kestirip pişirtir ve onlarla beraber yanlarında asılı duran kılıçlarla** koyun etini kesip yerlerdi.

Veliaht Chengqian çoğu zaman adamlarına şöyle söylerdi: “Kendimi bir Göktürk kağanı yerine koyup ölmüş gibi yapayım. Siz de onun cenazesindeki usulleri taklit edin.” Bunu söyledikten sonra Chengqian ölmüş gibi yaptı ve yere uzandı. Etrafında bulunan adamlarının hepsi ağlayıp, kendi etrafında at koşturup ve kendisine yaklaşıp yüzlerini çiziyorlardı.

Bu merasim uzun süre devam ettikten sonra veliaht birdenbire kalkıp şunları söyledi: “İmparator olsam on binlerce süvariyle Jincheng 金城⁴⁴⁹ şehrinin batısında avlanırım, ondan sonra saçımı uzatarak Göktürk olurum ve (Li) Simo’nun hükümetinde *şad* olarak ona hizmet ederim. Bütün isteğim budur.”⁴⁵⁰

2.2. Chebi Kağan Zamanında Göktürk-Çin İlişkileri

2.2.1. Chebi Kağan’ın Çin’e İtaat Etmesi

647 Senesindeki Olaylar

1) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 198: 1922b

Chebi Kağan 車鼻可汗⁴⁵¹, İmparator Taizong’a elçi ile birçok hediyeler gönderdi. Chebi Kağan’ın adı *Hubo*’dur 斛勃. Bu zat, Göktürk boylarından

* [e.n.: Çince metinde burada kullanılan *du* 纛 karakteri Türkçe *tuğ*’a karşılık gelmektedir. Burada Gök Türklerin kurt başlı tuğları kastedilmektedir.]

** [e.n.: Çince metinde burada kullanılan *dao* 刀 karakteri hem “bıçak” hem de “tek yüzü keskin kılıç” anlamına gelmektedir, ancak burada “bıçak” olarak çevrilmesi daha doğru olacaktır.]

⁴⁴⁹ Jincheng 金城, bugünkü Gansu Eyaleti’ndeki Gaolanxian 皋蘭縣 ilçesinin güneybatısında bulunur. Çin ile Göktürkler arasında bir sınır noktası idi.

⁴⁵⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

⁴⁵¹ Chebi Kağan 車鼻可汗 (yani Hubo 斛勃; Yizhu Chebi Kağan 乙注車鼻可汗): Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215. [e.n.: *Chebi*’nin 車鼻 karşılığı Eski Türkçe *Çabış* (günümüz Türkçesindeki *Çavuş*) ünvanıdır.]

gelen bir asilzade idi. Chebi Kağan'ın ailesi asırlarca *küçük kağanlık* mevkiini ellerinde tuttukları için babadan oğula hep *küçük kağan* olmuşlardı. İl-Kağan mağlup olduğu zaman Çin'e teslim olmayan Göktürkler, Chebi'yi *Büyük Kağan* olarak ilan etmek istemişlerse de bu sırada Sir-Tarduşların kuvvetli olmaları sebebi ile Chebi, kendini *Büyük Kağan* ilan etmeye cesaret edemedi ve adamları ile birlikte Sir-Tarduşlara bağlandı.

Bazı kimseler Sir-Tarduşların o zamanki kağanına şöyle diyorlardı: “Chebi, Göktürklerin üst tabakasından geldiği gibi ayrıca cesur ve akıllıdır. Bunun için halkını kendi etrafına başarıyla topluyor. Chebi'nin biz Sir-Tarduşlara gelecekte bir bela olmaması için öldürülmesi lazımdır.”

Chebi bunun öğrenince kaçtı. Sir-Tarduşlar da birkaç bin süvari göndererek Chebi'nin peşine takıldılar. Fakat ağır bir yenilgiye uğradılar. Bunun üzerine Chebi, Jinshan (Altay) Dağları'nın kuzey eteklerinde otağını kurarak, kendisini *Yizhu Chebi Kağan* 乙注車鼻可汗 ilan etti.

Artık bundan sonra Çin'e teslim olmayan Göktürkler az da olsalar, Chebi'nin yanına geliyorlardı. Bu sebeple, Chebi birkaç sene içinde 30.000 kişilik, iyi eğitilmiş bir orduya sahip oldu ve Sir-Tarduşlara sık sık saldırmaya başladı.

Sir-Tarduşların Çin tarafından mağlup edilmesinden sonra Chebi daha da kuvvetlendi ve İmparator Taizong'a bağlanmak üzere kendi oğlu Shaboluo (Işbara) Tegin'i Çin'e yolladı. Chebi Kağan ayrıca İmparator Taizong'a, kendisinin Çin sarayına gelmesi için müsaade etmesini de rica etti. Bunun üzerine imparator, Chebi'yi çağırmak için General Guo Guangjing'i 郭廣敬 gönderdi. Fakat Chebi ona sadece tatlı sözler söyledi ve aslında Çin sarayına gelmeye hiç heveslenmedi. Bunun için de Çin'e hiç gelmedi.

2.2.2. Chebi Kağan'ın Çin'e Yenilmesi ve Çin'in Göktürkler İçin İhdas Ettiği İdare

649 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 199: 1927a

Chebi Kağan'ın Çin sarayına gelmemesi üzerine İmparator Taizong, *You Xiaowei Langjiang* 右驍衛郎將 rütbesini taşıyan General Gao Kan'a 高侃⁴⁵²

⁴⁵² Gao Kan'ın 高侃 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

Uygurlar, Pugular ve saire komşu kavimleri çağırıp, onlarla birlikte Chebi'ye saldırmasını emretti. General Gao Kan'ın ordusu Chebi'nin topraklarına girince, Chebi'nin kabileleri arka arkaya Çin'e teslim olmaya başladılar. Özellikle Baximilerin 拔悉密 (Basmıl)⁴⁵³ *tutun*'u Feiluocha 肥羅察 da Çin'e teslim olmak için geldi. İmparator Taizong'un emriyle sözü geçen topraklarda Xinlizhou 新黎州⁴⁵⁴ Bölgesi ihdas edildi.⁴⁵⁵

650 Senesindeki Olaylar

1) Haziran Ayı Olayları

a) CFYG, 986: 1a

650 senesinin haziran ayında *Zuo Yiwei Langjiang* 左翊衛郎將 rütbesini taşıyan General Gao Kan 高侃, *Axishan* 阿息山 adlı dağda Chebi Kağan'a ordusu ile saldırdı. Kağan, Çin ordusunun yaklaştığını öğrenince, çok sevdiği odalığını yanına alarak birkaç yüz süvari ile kaçtı. General Gao Kan, kağanın peşine takılarak, onu Altay Dağı'nda yakaladı ve Çin başkenti Chang'an'a getirdi.

b) ZZTJ, 199: 1929a

Yonghui 永徽 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin haziran ayında General Gao Kan'ın 高侃, *Axishan* 阿息山 Dağı'nda Göktürklerle hücum etmesi

⁴⁵³ Baximi 拔悉密(弥): Yani Basmıl, bir Türk kavmidir. İyi nişancı ve avcı olan Basmıllar, Beşbalık'ta ve Kırgızların kuzeyinde yaşamışlardır. Basmıllar, Zhenguan 貞觀 saltanat devresi zamanında (627-659) Çin'e tabi olmuş, sonradan Uygurların himayesi altına girmişlerdir. Bk. *CH*, s.570; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.65.

⁴⁵⁴ Xin Lizhou 新黎州, yani Yeni Lizhou, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Wulateqi 烏喇特旗 Bölgesi'nde idi. Bk. *ZGGJ*, s.106. [e.n.: Her ne kadar *Xinli* 新黎 adı Zhang'ın belirttiği üzere Çince "Yeni Li" anlamına geliyorsa da bu ad, Çin kaynaklarına göre Asya Hun Hükümdarı Modu Chanyu'nün 冒頓單于 (hükümdarlığı MÖ 209-MÖ 174) tahta oturduktan sonra fethettiği ve Hunların kuzeyinde yaşayan halklardan birisi olan Xinli'nin adına (*Shiji*'de 史記 *Xinli* 新犁, *Hanshu*'da 漢書 *Xinli* 新犁) benzemektedir (*Hanshu* 94A.3753; *Shiji* 110.2893).]

⁴⁵⁵ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Feiluocha'nın Çin'e teslim olması.
- Xinlizhou Bölgesi'nin ihdas edilmesi.

Ayrıca bu olaylar için *JTS*'da ay tarihi; *XTS*'da sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

üzerine Chebi Kağan, bütün kabilelerini yardıma çağırdı. Kimse gelmeyince Chebi, birkaç yüz süvari ile kaçtı. General Gao Kan mahir, iyi eğitim görmüş atlılarla Chebi'nin peşine takılarak Altay Dağı'nda onu yakaladı ve getirdi. Bu sebeple Chebi'nin kabilelerinin hepsi Çin'e teslim olmak için geldiler.⁴⁵⁶

2) Eylül Ayı Olayları

a) CFYG, 986: 1a

İmparator Gaozong 高宗, (bu zaferi atalarına bildirmek için) Chebi Kağan'ı evvela Kutlu Tapınak'a, sonra da babası müteveffa İmparator Taizong'un *Zhaoling* 昭陵 ismini taşıyan kabrine götürerek orada onu sembolik bir şekilde kurban etti. Daha sonra İmparator Gaozong, kağana adam gönderip, onu şu sözlerle suçladı: “Evvelce İl-Kağan zaafa düşüp, yıkılınca sen ona yardım etmemiştin. Bu hareket, sende hiç kardeşlik duygusunun olmadığını göstermeye yeter. Ayrıca bağlı olduğun Sir-Tarduşlar Çin'e karşı ayaklanmışlar; fakat mağlup olmuşlardı. Sen ise bu zamanda da memleketine kaçtın. Bu davranışlarına, hiçbir zaman, sadık bir adamın kendisinden beklenecek davranışlar gibi bakılamaz. Bundan başka sen, imparatorun komşu ülkeleri teskin etmek maksadıyla gönderdiği elçileri haksız olarak öldürttün. Suçların o derece sadakatsiz ve hilekâr bir insan olduğun gösterir ki idam cezası bile senin için kâfi değildir. Fakat ben (imparator), insanları öldürmekten ziyade yaşatmak isterim. (Bu sebeple) sana acıdığımndan, idam yoluna gitmekten çekiniyorum. Üstelik müteveffa İmparator Taizong, yabancı ülkeleri fethettiği zaman Çin'e esir düşen devlet adamlarının hepsini affetmiş idi. Ben de müteveffa İmparator Taizong'dan örnek alarak seni affediyorum.”

Bundan sonra İmparator Gaozong, Chebi Kağan'ı serbest bıraktı, kendisine *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍 ünvanını tevcih etti ve başkent Chang'an'da kendisine bir ev verdi. Kağanın kabilelerini ise *Yudujunshan* 鬱督軍山 adını taşıyan dağlarda yerleştirdi ve onları idare etmek için ayrıca *Langshan Dudufu* 狼山都督府⁴⁵⁷ ismini taşıyan bir valilik ihdas etti.

⁴⁵⁶ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Chebi Kağan'ın Jinshan Dağı'nda yakalanması.

Ayrıca bu olaylar için *JTS*'da ay tarihi; *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁴⁵⁷ Langshan Dudufu 狼山都督府: Yani Langshan Tudunluğu, bugünkü Chahe'er 察哈爾 Eyaleti'ndeki Huailaixian 懷來縣 ilçesinin batısında idi. Bk. *ZGGJ*, s.737.

b) ZZTJ, 199: 1929a

General Gao Kan, Chebi Kağan'ı Çin başkenti Chang'an'a getirdi. İmparator Gaozong, Chebi'yi serbest bıraktıktan başka, ona *Zuo Wuwei Jiangjun* 左武衛將軍 general rütbesini de verdi. İmparator Gaozong ayrıca Chebi'nin kabilelerini Yudujunshan 鬱督軍山 Dağı'na yerleştirdi ve onları idare etmek için Langshan Dudufuluğu'nu 狼山都督府 ihdas etti. General Gao Kan'a *Wei Jiangjun* 衛將軍⁴⁵⁸ general rütbesi verildi.

Bu suretle bütün Göktürkler Çin'e tabi olmuşlardı. Bunları idare etmek üzere *Chanyu* 單于* ve *Hanhai* 瀚海 olarak iki *Duhufu*'luk 都護府 yani genel askerî valilik kuruldu. Chanyu Duhufu 單于都護府⁴⁵⁹, Langshan 狼山⁴⁶⁰, Yunzhong 雲中 ve Sangqian 桑乾^{461**} olmak üzere üç *Dudufu* 都督府 yani askerî valiliğe bağlı olarak Sunongzhou 蘇農州⁴⁶² ve diğer on dört⁴⁶³ bölgeyi

⁴⁵⁸ *Wei Jiangjun* 衛將軍, general rütbelerinden biridir.

* [e.n.: Zhang, *Chanyu* 單于 ünvanının transkripsiyonunu *Shanyu* biçiminde vermiştir.]

⁴⁵⁹ Chanyu Duhufu 單于都護府: Merkezi bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Helinge'rxian 和林格爾縣 ilçesinde bulunan bu genel askerî valilik, 650 senesinde kurulmuş, sonradan kaldırılmıştır. Fakat 663 senesinde duyulan ihtiyaç karşısında yeniden kurulmuştur. İkinci defa kuruluşunda valiliğe, merkezinin adı olan *Yunzhong* 雲中 ismi verilmiştir. Yunzhong, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Guisui 歸綏 şehridir. 664 senesinde yine eski adı olan *Chanyu* adını almıştır. Bu valilik bugünkü İç Moğolistan'ı idare etmekteydi. *Chanyu*, Hunların hükümdarlık ünvanıdır.

⁴⁶⁰ Langshan Dudufu için, krşl. n.457.

⁴⁶¹ Sangqian Dudufu 桑乾都督府, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shanyinxian 山陰縣 şehrinin güneyindedir. Bk. ZGGJ, s.714.

** [e.n.: Çincece 乾 karakteri hem *qian* hem *gan* olarak okunabilmektedir.]

⁴⁶² Sunongzhou 蘇農州, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Yulin 榆林 ilçesindedir. Bk. ZGGJ, s.1371.

⁴⁶³ Doğrusu on dört değil, yirmi dördtür. Bk. ZZTJ-JZ, c.11, s.154, n.16.

yönetirdi. Hanhai Duhufu 瀚海都護府⁴⁶⁴ ise Hanhai 瀚海⁴⁶⁵, Jinhui 金徽⁴⁶⁶, Xinli 新黎 ve saire gibi yedi *Dudufu* yani askerî valiliğe bağlı olan Xian'ezhou 仙萼州⁴⁶⁷ gibi sekiz bölgeye hükmederdi. Göktürk kabile liderleri bu bölgelerde *dudu* (*tudun*) 都督 veya *cishi* 刺史 olarak tayin edilmişlerdi.⁴⁶⁸

664 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 201: 1949a

Linde 麟德 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ocak ayında *Yunzhong Duhufu*'nun 雲中都護府 (*Yunzhong Genel Askerî Valiliği*) ismi *Chanyu Da Duhufu* 單于大都護府 (*Chanyu Büyük Genel Askerî Valiliği*) olarak değiştirildi ve Prens Yin (Li Xulun 李旭輪)⁴⁶⁹ *Chanyu Da Duhu* 單于大都護 (*Chanyu Büyük Genel Valisi*)⁴⁷⁰ olarak tayin edildi. Bu şöyle olmuştur:

⁴⁶⁴ Hanhai Duhufu 瀚海都護府: 650 senesinde kurulan ve merkezi bugünkü Kobdo Bölgesi'ndeki (Batı Moğolistan'da) Altay Dağları'nda bulunan bu genel askerî valiliğin adı evvela *Yanran Duhufu* 燕然都護府 olmuş; fakat 663 senesinde merkezi bugünkü Ulan-Bator (Urga [e.n.: Zhang bu yer adını *Urba* şeklinde yazmıştır]) civarına taşındığı zaman adı *Hanhai* olarak değiştirilmiştir. O zamanlarda Ulan-Bator Bölgesi Uygurların elinde bulunmakta idi. 669 senesinde valiliğin adı tekrar değişmiş ve bundan sonra *Anbei Duhufu* 安北都護府 [e.n.: Zhang bu addaki *bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *bo* olarak vermiştir] olarak isimlendirilmiştir. Bu valilik, bugünkü Dış Moğolistan ve Sibirya'yı idare ediyordu. *Hanhai*, Baykal Gölü demektir.

⁴⁶⁵ Hanhai Dudufu 瀚海都督府, bugünkü Dış Moğolistan'ı idare ediyordu.

⁴⁶⁶ Jinhui Dudufu 金(徽)都督府: Doğrusu *Jinwei Dudufu*'dur 金(微)都督府. Bugünkü Dış Moğolistan'daki Ke'erke 喀尔喀 [e.n.: Zhang bu yer adındaki *ke* 喀 karakterlerinin transkripsiyonunu *ge* olarak yapmıştır] Bölgesi'ndedir. Bk. *CH*, s.1365, *Jinwei* bahsi.

⁴⁶⁷ Xian'ezhou 仙萼州, bugünkü Dış Moğolistan'daki Selenga Nehri'nin kıyılarındadır. Bk. *ZGGJ*, s.178.

⁴⁶⁸ Bu olaylar için *JTS*'da ay tarihi; *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir. Ayrıca krşl. LMT, s.584, n.784.

⁴⁶⁹ Li Xulun'un 李旭輪 başka adı *Li Dan*'dır 李旦. Bu zat, daha sonra İmparator Ruizong 睿宗 (684, 710-712) olmuştur. Biyografisi için bk. *JTS* 7 ve *XTS* 5.

⁴⁷⁰ *Da Duhu* 大都護, "büyük genel hami" anlamındadır.

Daha önce General Li Jing 李靖, Göktürkleri mağlup ettikten sonra⁴⁷¹, 300 çadırılık Göktürkleri Yunzhong şehrine yerleştirerek onların başına Ashina ailesini getirmişti. Şimdi de Ashina ailesi, kabilelerinin zamanla çoğaldıklarını görerek Çin sarayına gelip İmparator Gaozong'a, Göktürkleri idare etmek için Çinli olmayanların (Hu) kanunlarına 胡法 göre bir Çin Prensi'nin *kağan* olarak ilan edilmesini rica etti. İmparator, onlarla karşılaşınca Ashina ailesine şunları söyledi:

“Bugünkü ‘kağan’lar eski zamanlardaki *Chanyu* 單于 ünvanının karşılığıdır. Bu sebeple *Yunzhong Duhufu*'yu (*Yunzhong Genel Askerî Valiliği*) *Chanyu Duhufu* (*Chanyu Genel Askerî Valiliği*) olarak değiştirdim. Prens Yin'e bu makamda adıma hüküm sürmesini emrettim.”⁴⁷²

2.3. Ashide Wenfu ve Ashide Fengzhi'nin İsyanı

2.3.1. İsyanın İlk Gelişmesi

679 Senesindeki Olaylar

1) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1966a

Chanyu Büyük Genel Askerî Valiliği'nin idaresinde bulunan Ashide Wenfu 阿史德溫傳⁴⁷³ ile Ashide Fengzhi 阿史德奉職⁴⁷⁴ adlı iki Göktürk lideri kabileleri ile birlikte Çin'e karşı ayaklandılar ve Ashina Nishufu 阿史那泥熟匐* adındaki zatı *kağan* olarak ilan ettiler. Bu sırada Chanyu Büyük Genel Askerî Valiliği'ndeki yirmi dört bölgeyi idare eden bütün Göktürk liderleri de bu isyan hareketini destekleyerek Çin'e karşı isyan ettiler. Böylece isyancıların sayısı yüz bine kadar çıktı.

İmparator Gaozong'un emriyle, Dışişleri Veziri (Hongluqing 鴻臚卿) ve aynı zamanda Chanyu Büyük Genel Valiliği'nin Genel Sekreteri (Zhangshi

⁴⁷¹ Li Jing'in Göktürkleri mağlup etmesi, 630 senesinin şubat ayında olmuştur. Bk. ZZTJ, 193: 1864a.

⁴⁷² Bu vesikalar XTS'da vardır; JTS'da yoktur.

⁴⁷³ Ashide Wenfu'nun biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a.

⁴⁷⁴ Ashide Fengzhi'nin biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a.

* [e.n.: *Nishufu*'nun 泥熟匐 Eski Türkçe karşılığı *Nijük Beg*'dir ki buradaki *Nijük*, Soğdça bir addir.]

長史) Xiao Siye 蕭嗣業⁴⁷⁵, *Zuo Lingjunwei Jiangjun* 右領軍衛將軍 rütbesini taşıyan General Hua Dazhi 花大智⁴⁷⁶ ve *You Qianniuwei Jiangjun* 右千牛衛將軍⁴⁷⁷ rütbesini taşıyan General Li Jingjia 李景嘉⁴⁷⁸, ordularıyla asi Göktürkleri bastırmak için yola çıktılar.

Xiao Siye ve arkadaşları ilk zaferleri kazandılar. Fakat kendileri için emniyet tedbirine önem vermediler. Bu sırada şiddetli kar yağıyordu. Bundan faydalanan Göktürkler geceleyin Çin ordusunun üzerine çullandılar. Telaşa düşen Xiao Siye, ordusuyla beraber kaçtı. Bu suretle Çin ordusu yenilerek dağıldı. Göktürkler çok sayıda Çinli askerleri öldürdüler. General Hua Dazhi ile General Li Jingjia ise yalnız başına piyade askerleriyle savaşa savaşa, Chanyu Büyük Genel Valiliği'ne girebildiler.

Bu yenilgiden sonra Xiao Siye idamdan affedilmiş ise de Guizhou 桂州⁴⁷⁹ Bölgesi'ne sürgün edilerek cezalandırılmıştı. General Hua Dazhi ile General Li Jingjia ise görevlerinden uzaklaştırıldılar. Bundan sonra Göktürkler Dingzhou 定州 şehrine taarruz ettiler. Dingzhou Valisi Prens Huo (Li Yuangui 霍王李元軌)⁴⁸⁰ maksatlı olarak şehir kapılarının açık bulundurulmasını; fakat bayrakların saklanması emretti. Göktürkler şehirde puslu kurulduğunu zannederek geceleyin kaçtılar.

Bundan biraz sonra İmparator Gaozong'un emriyle *Zuo Jinwuwei Jiangjun* 左金吾衛將軍⁴⁸¹ rütbesini taşıyan General Cao Huaishun 曹懷舜⁴⁸²

⁴⁷⁵ Xiao Siye'nin biyografisi için bk. *JTS* 63 ve *XTS* 101.

⁴⁷⁶ Hua Dazhi 花大智: *XTS*'da *Wan Dazhi* 苑大智 yazılmıştır.

⁴⁷⁷ *You Qianniuwei Jiangjun* 右千牛衛將軍: "Sağdaki keskin kılıçlı muhafız alayı kumandanı"dır.

⁴⁷⁸ Li Jingjia'nın biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215.

⁴⁷⁹ Guizhou 桂州, bugünkü Guangxi 廣西 [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Guang* 廣 karakterinin transkripsiyonunu *Huang* biçiminde vermiştir] Eyaleti'ndeki Guilin 桂林 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.708.

⁴⁸⁰ Li Yuangui'in 李元軌 (ünvanı *Huo Wang* 霍王) biyografisi için bk. *JTS* 64 ve *XTS* 79.

⁴⁸¹ *Zuo Jinwuwei Jiangjun* 左金吾衛將軍: Başkent polis örgütünün muhafız alayına kumanda eden generaldir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.530.

⁴⁸² Cao Huaishun'un 曹懷舜 biyografisi için bk. *XTS* 215. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *shun* 舜 karakterinin transkripsiyonunu *sun* olarak yapmıştır.]

Jinxing'de 井陘⁴⁸³, *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 rütbesini taşıyan General Cui Xian 崔獻⁴⁸⁴ Longmen'da 龍門⁴⁸⁵ yerleşerek Göktürklerle karşı koydular.

Göktürkler, Yingzhou 營州⁴⁸⁶ Bölgesi'ne saldırmak için Xilerle 奚 Kitanları da ayarttılar. Fakat Askerî Vali 都督 Zhou Daowu'nun 周道務⁴⁸⁷ gönderdiği Shipingli 始平⁴⁸⁸ İktisat ve Maliye Müdürü (Çince *Hucao* 戶曹) Tang Xiuqing 唐休璟⁴⁸⁹ tarafından mağlup edildiler. İmparator Gaozong, Göktürklerin isyanı sebebiyle Songshan 嵩山⁴⁹⁰ Dağı'nda yapılacak Feng merasimini iptal etti.⁴⁹¹

2) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1966b

İmparator Gaozong'un emriyle, General Pei Xingjian 裴行儉⁴⁹² *Dingxiang Bölgesi'ndeki Sefer Ordusu Başkomutanı* (Çince *Dingxiangdao*

⁴⁸³ Jinxing 井陘 Geçidi, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Jinxingxian ilçesindedir.

⁴⁸⁴ Cui Xian'in 崔獻 biyografisi için bk. *XTS* 215.

⁴⁸⁵ Longmen 龍門: Bölge adıdır. Bugünkü Chaha'er Eyaleti'ndeki Longguanxian 龍關縣 ilçesindedir.

⁴⁸⁶ Yingzhou 營州, bugünkü Rehe 熱河 Eyaleti'ndeki Chaoyangxian 朝陽縣 [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Chao* 朝 karakterinin transkripsiyonunu *Zhao* şeklinde yapmıştır] ilçesindedir. Bk. *CH*, s.860.

⁴⁸⁷ Zhou Daowu'nun 周道務 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁴⁸⁸ Shiping 始平: Bölge adıdır. Bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Xianyang 咸陽 şehrinin kuzeybatısındadır.

⁴⁸⁹ Tang Xiuqing'in 唐休璟 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111.

⁴⁹⁰ Songshan 嵩山 Dağı, Çin'in en meşhur beş Dağı'ndan biridir. Bugünkü Henan Eyaleti'ndeki Dengfengxian 登封縣 ilçesinde bulunmaktadır.

⁴⁹¹ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- İsyancıların sayısı.
- Göktürklerin Dingzhou şehrine tecavüz etmeleri ve kaçmaları.
- Göktürklerin, Xilerle Kitanları ayartarak Yingzhou Bölgesi'ne saldırımları ve mağlup olmaları.
- Göktürklerin isyan etmeleri sebebiyle Çin'de yapılacak Feng merasiminin iptal edilmesi.

⁴⁹² Pei Xingjian'in 裴行儉 biyografisi için bk. *JTS* 84 ve *XTS* 108.

Xingjun Da Zongguan 定襄道行軍大總管) olarak, *Fengzhou Valisi* vazifesini gören General Cheng Wuting 程務挺⁴⁹³ ile Youzhou Valisi General Li Wenjian 李文暕⁴⁹⁴, biri batı tarafı kumandanı, öteki de doğu tarafı kumandanı olarak Göktürklerle saldırmak üzere yola çıktılar. Bu sebeple yalnızca General Pei Xingjian'ın direkt komutasında 180.000 asker, bütün Çin birliklerinde ise 300.000'den fazla asker vardı.⁴⁹⁵

2.3.2. İsyanın Bastırılması

680 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1966b

General Pei Xingjian, Heishan 黑山⁴⁹⁶ Dağı'nda Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattı. Hatta onların liderlerinden (Ashide) Fengzhi'yı esir etti. Bu sırada *kağan* olan Ashina Nishufu kendi adamları tarafından öldürüldü. Nishufu'nun* başını da alarak Çin'e teslim olmak için geldiler. Bu olay şöyle olmuştur:

General Pei Xingjian, Shuozhou 朔州 Bölgesi'ne gelince adamlarına şöyle dedi: “Askerî bir usul vardır: Kendi askerlerinizi dürüst olarak idare edin; fakat kurnaz planlarla düşmanlarınızı kırın. Geçenlerde Xiao Siye'nin yiyecek stoğu Göktürkler tarafından yağma edilmiştir. Xiao Siye'nin aç kalan ve soğuk havada üşüyen askerleri bu yüzden yenildiler. Göktürkler herhalde bu sefer de aynı şeyi yapmayı ümit ediyorlar. Bu defa biz onları aldatalım.”

General Pei Xingjian, bundan sonra üç yüz yiyecek ve levazım arabası yaptırdı. Her arabanın içinde uzun kılıçlar ve kuvvetli mancınık okları* ile

⁴⁹³ Cheng Wuting'in 程務挺 biyografisi için bk. *JTS* 83 ve *XTS* 111.

⁴⁹⁴ Li Wenjian'in 李文暕 biyografisi için bk. *JTS* 195a ve *XTS* 215. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *jian* 暕 karakterinin transkripsiyonunu *dong* olarak yapmıştır.]

⁴⁹⁵ Yukarıdaki olayların tarihi *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

⁴⁹⁶ Heishan'ın 黑山 diğer adları: Shahushan 殺胡(虎)山 ve Huyangu'dur 呼延谷. Bu dağ, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Guisuijian 歸綏縣 ilçesindedir. Bk. *ZGGJ*, s.435 *Huyangu* bahsi; s.991 *Heishan* bahsi. Ayrıca bk. *ZZTJ-JZ*, c.11, s.331, n.3.

* [e.n.: Zhang, bu kişinin adının son hecesinin transkripsiyonunu burada *pu* biçiminde vermiştir.]

* [e.n.: Çince metinde kullanılan ve Zhang'ın “mancınık okları” olarak çevirdiği *nu* 弩 karakterinin Türkçe askerî literatürdeki karşılığı “kundaklı yay” ve “Tatar yayı”, İngilizce askerî literatürdeki karşılığı ise “crossbow”dur.]

teşhizatlı olan beş dinç asker saklandı. General Pei ayrıca birkaç yüz zayıf askerin arabaların yanında yürümelerini emretti. Ayrıca tehlikeli ve önemli yerlere en iyi askerleri yollayarak, oralarda pusu kurdurdu.

Göktürkler nihayet geldiler. Bu sırada arabaları koruyan zayıf Çinli askerler, arabaları terk ederek dağınık şekilde kaçtılar. Göktürkler arabaları otlak yerlerine sürerek atları çözdüler ve atların eyerlerini çıkarıp yağma ettikleri yiyecekleri almak için gittiler. Tam bu anda dinç Çinli askerler, evvelce saklandıkları arabalardan dışarı atlayarak derhal Göktürklerle vuruşmaya başladılar. Telaşa düşen Göktürkler kaçarken pusu kurmuş olan Çinli askerler tarafından karşılandılar ve bir kısmı öldürüldüler. Sağ kalanlar da esir edildi. Bundan sonra, Göktürkler artık Çin'in yiyecek ve levazım arabalarına yaklaşmaya cesaret edemiyorlardı...

Bundan az sonra Ashide Fengzhi Çin'e esir düştü. Geri kalan adamları ise Langshan 狼山 Dağı'na kaçarak orada kendilerini müdafaa ettiler.⁴⁹⁷

2) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1967b

Çinliler tarafından esir edilmeyen Göktürkler, Yunzhou 雲州 şehrini kuşattılar. Fakat Daizhou Valisi Dou Huaizhe 竇懷哲⁴⁹⁸ ve You Lingjun Zhonglangjiang 右領軍中郎將 rütbesini taşıyan General Cheng Wuting 程務挺 tarafından mağlup edildiler.⁴⁹⁹

681 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1968a

Kaiyao 開耀 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ocak ayında Göktürkler Yuanzhou 原州, Qingzhou 慶州⁵⁰⁰ gibi bölgelere tecavüz ettiler. İmparator

⁴⁹⁷ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Çin kumandanı Pei Xingjian'in nasıl Göktürkleri mağlup ettiği ve nasıl Ashide Fengzhi'yi esir ettiği. [e.n.: Zhang burada söz konusu kişinin soyadı olan *Ashide*'yi *Ashina* şeklinde yazmıştır.]

⁴⁹⁸ Dou Huaizhe'nin 竇懷哲(哲) biyografisi için bk. *XTS* 215.

⁴⁹⁹ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

⁵⁰⁰ Qingzhou 慶州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Qingyangxian 慶陽縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1163.

Gaozong'un emriyle *You Wei Jiangjun* 右衛將軍 rütbesini taşıyan General Li Zhishi 李知十 gibi kumandanlar, askerleriyle Jingzhou 涇州 ile Qingzhou Bölgeleri'nde yerleşerek Göktürlere karşı koydular.

Çin kumandanı Pei Xingjian, ordusuyla Çin'e geri döndükten sonra Göktürk asilzadesi Ashina Funian 阿史那伏念⁵⁰¹ kendisini *kağan* ilan etti ve diğer Göktürk asilzadesi Ashide Wenfu ile iş birliği yaparak Çin'e saldırmaya başladı. İmparator Gaozong'un emriyle Dingxiang Bölgesi'nin başkomutanı Pei Xingjian, yardımcıları *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 rütbeli* General Cao Huaishun 曹懷舜, Youzhou Askerî Valisi Li Wenjian 幽州都督李文暉 ordularına kumanda ederek Göktürlere saldırmak üzere yola çıktılar.⁵⁰²

2) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1968b

General Cao Huaishun, yardımcısı Dou Yizhao 竇義昭 ile beraber ordusunun ön kuvvetine kumanda ederek Göktürlere hücum ediyordu. Bu sırada isimleri bilinmeyen şahıslar Cao Huaishun'a şöyle dediler: “Ashina Funian ile Ashide Wenfu şimdi Heisha 黑沙 (Karakum)⁵⁰³ şehrinin kuzeyinde oturuyorlar. Onların yanlarında yirmi süvari bile yoktur. Doğrudan doğruya oraya gidip onları yakalamanız çok faydalı olur.”

⁵⁰¹ Ashina Funian'in biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215.

* [e.d.: Zhang'ın çevirisinde “*You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 rütbeli” ifadesi bulunmamaktadır, onun yerine “右武衛將軍” karakterleri “曹懷舜” karakterlerinden hemen önce yazılmıştır.

⁵⁰² Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Çin kumandanlarının Jingzhou ve Qingzhou Bölgeleri'nde Göktürlere karşı koymaları.
- Ashina Funian'in Ashide Wenfu ile iş birliği yaparak Çin'e saldırması.

⁵⁰³ Heisha 黑沙 veya Heishacheng 黑沙城, Karakum'dur. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Weilixian 尉犁縣 şehridir. [e.n.: Burada sözü edilen Karakum, Doğu Türkistan'da değil İç Moğolistan'da Sarı Irmak ve Gobi Çölü arasında yer alan bir yerleşimdir. Ayrıca 尉 karakteri Çince'de hem *Wei* hem *Yu* olarak okunabilmektedir. Ancak Doğu Türkistan'daki 尉犁 yerleşimi söz konusu olduğunda doğru okunuşu *Yuli*'dir.]

Cao Huaishun buna inandı ve ihtiyar, zayıf askerleri Hulupo 瓠蘆泊⁵⁰⁴ gölünün kenarına bıraktı ve bundan sonra hafif teçhizatlı kuvvetli askerleriyle cebri yürüyüş yaparak Karakum'a geldi. Fakat orada kimseyi göremedi. Cao Huaishun yorulan ordusu ile geri çekilirken, Ashina Funian'ın himayesine girmek üzere batıya gitmekte olan Sir-Tarduş kabilelerine rastladı. Sir-Tarduşlar Cao Huaishun'a teslim oldular.

Bundan sonra Cao Huaishun çekilmeye devam etti. Nihayet Çin Seddi'nin kuzeyinde Ashide Wenfu'ya rastladı. Hafif bir çarpışmadan sonra her iki taraf da çekilip gitti. Cao Huaishun, *Hengshui* 橫水⁵⁰⁵ adını taşıyan nehre geldiği zaman Ashina Funian'le karşılaştı. Cao Huaishun, Dou Yizhao, Li Wenjian ve Liu Jingtong 劉敬同 gibi dört kumandanın orduları bir araya gelerek dörtlü bir sistemle savaşa savaşa ilerliyorlardı.

Ertesi gün Ashina Funian müsait rüzgârdan faydalanarak Çin ordularına hücum etti. Çin ordusu bozuldu. Cao Huaishun ve arkadaşları ise askerlerini bırakarak kaçtılar. Bu suretle Çin ordusu mağlup olmuş ve pek çok Çinli asker can vermişti. Cao Huaishun ve diğer kumandanlar dağılan askerleri toplayarak onlardan zorla elde ettikleri altın ve ipekli kumaşlar ile Ashina Funian'e rüşvet verdiler. Ve böylelikle Cao Huaishun ve diğer kumandanlar, Ashina Funian ile barışabildiler. Hatta inek kesmek suretiyle de karşılıklı bir and içtiler.

Ashina Funian bundan sonra kuzeye gitti. Cao Huaishun, Ashina Funian kuzeye gittikten sonra ancak geri dönebildi.⁵⁰⁶

3) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1968b

Ashina Funian'e mağlup olan General Cao Huaishun idamdam kurtuldu; fakat Çin'in Güney Sınır Bölgesi'ne sürgün edilmek suretiyle cezalandırıldı.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Hulupo 瓠蘆泊 gölü: Belki bugünkü Doğu Türkistan'ın güneydoğusundadır. [e.n.: Zhang, bu yer adındaki 泊 karakterinin transkripsiyonunu *pe* biçiminde vermiştir, ancak Çince *pe* okunan bir hece yoktur ve söz konusu karakter Çince *bo* veya *po* olarak okunmaktadır. Ayrıca bu gölün İç Moğolistan'da bulunuyor olması gerekmektedir.]

⁵⁰⁵ Hengshui 橫水: Bu nehir, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Fengxiangxian 鳳翔縣 şehrinin doğusundadır.

⁵⁰⁶ Bu vesikalar *XTS*'da vardır; *JTS*'da yoktur.

⁵⁰⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

4) Kebise Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1969b

(Çin Kumandanı) Pei Xingjian, ordusu ile Daizhou 代州 Bölgesi'ndeki Yanmenguan 鴈門関 Geçidi'nin ağzında yerleşti. Bu sırada Pei Xingjian, Ashina Funian ile Ashide Wenfu'nun aralarını bozmak için bazı kurnaz planlar tasarlıyordu. Nihayet her ikisi de birbirinden şüphelenmeye başladılar ve bu şüphe her gün biraz daha ciddi bir hale gelmeye başladı. Ashina Funian, ailesini ve levazimatını Jinyashan 金牙山⁵⁰⁸ Dağı'nda bırakarak, hafif teçhizatlı süvarilerle Cao Huaishun'u aniden basmaya çalışırken; Pei Xingjian'in emriyle yardımcısı He Jiami 何迦密, Tonghandao 通漢道 Bölgesi yolundan, diğer kumandan Cheng Wuting 程務挺 de Shididao 石地道 Bölgesi yolundan çıkarak Ashina Funian ailesinin erzaklarını ele geçirdiler.

Ashina Funian, Cao Huaishun'la diğer Çin kumandanları ile barışarak geri çekildi. Fakat Jinyashan Dağı'na gelince ailesini ve erzaklarını bulamadı. Üstelik askerlerinin çoğu da hastalanmıştı. Bu sebeple Ashina Funian askerleriyle kuzeye doğru giderek, Xisha 細沙 şehrini müdafaaya çekildi. Pei Xingjian, yardımcıları General Liu Jingtong ile General Cheng Wuting'e, Chanyu Büyük Genel Askerî Valiliği'ne ait olan askerlerle Ashina Funian'in peşine takılmalarını emretti. Bundan korkan Ashina Funian kendisinin de Çin'in hizmetine girmek istediğini göstermek için Pei Xingjian'e, Ashide Wenfu'yu Çin'e teslim etmeyi teklif etti. Fakat Çinlilerin kuvvetinden hâlen tereddüt ediyordu. Ashina Funian ayrıca mesafe uzun olduğundan, Çin ordusunun Xisha şehrine kadar gelemeyeceğini düşünerek müdafa hazırlıklarını yapmadı.

Sonradan Çin ordusu gelir gelmez telaşa düşen Ashina Funian, adamlarını toplayamadı ve tutuklanan Ashide Wenfu ile birlikte ikinci derecede bir yoldan Pei Xingjian'e teslim olmak üzere yola koyuldu...

Ashina Funian, kabile reisleriyle birlikte aldıkları Ashide Wenfu'yu Pei Xingjian'in karargâhında Çin'e teslim ederek kendilerinin cezalarının verilmesini rica etti. Bu suretle Pei Xingjian Çin'e karşı isyan eden bütün Göktürkleri tamamıyla bastırmış oldu ve Ashina Funian ile Ashide Wenfu'yu Çin başkenti Chang'an'a getirdi.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Jinyashan 金牙山: Göktürk Kağanı'nın otağ kurduğu yer, dağdır. *Jinya* 金牙, "altın otağ" anlamında olup kağanın otağı demektir. Bk. ZZTJ-JZ, c.11, s.340, n.60.

⁵⁰⁹ Bu olaylar XTS'da anlatılmış; JTS'da anlatılmamıştır.

5) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 202: 1969b

General Pei Xingjian, İmparator Gaozong'a esir ettiği Ashina Funian, Ashide Wenfu ve saire Göktürkleri teslim etti. İmparator, başta Ashina Funian, Ashide Wenfu olmak üzere 54 Göktürk esirini idam ettirdi. Olay şöyle oldu:

Evvelce Pei Xingjian, Ashina Funian'e kendisinin idam edilmeyeceğini söylemişti. Ashina Funian de Çin'e bu şartla teslim olmuştu. Pei Yan 裴炎⁵¹⁰ adındaki Çinli bir vezir, Pei Xingjian'in kazandığı bu zaferi kıskanarak İmparator Gaozong'a şöyle dedi: "Ashina Funian kendi arzusu ile değil; ancak bir yandan Çin kumandanları Zhang Qianxu 張虔勗* ile Cheng Wuting tarafından, öbür yandan da Uygurlar tarafından çölün kuzeyinden güneyine doğru sıkıştırıldığı ve başka çare bulamadığı için Çin'e teslim olmaya gelmiştir."

Bu sözlere inanan imparator, Ashina Funian ile adamlarını idam ettirdi.

Ashina Funian ve adamlarının idam edilmelerine üzülen General Pei Xingjian: "Liyakatsız bir işten ötürü üstünlük taslamak ve kendini meziyet sahibi gibi göstermek her zaman ayıp şeydir. Esirlerimizi öldürdük ama gelecekte kimsenin bize teslim olmaya gelmeyeceğinden endişeliyim." diye şikâyet ettikten sonra hasta olduğunu bahane ederek evine çekildi ve bir daha dışarıya çıkmadı.⁵¹¹

⁵¹⁰ Pei Yan'ın 裴炎 biyografisi için bk. *JTS* 87 ve *XTS* 117.

* [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki 勗 karakterinin transkripsiyonunu *xun* olarak vermiştir.]

⁵¹¹ Bu olayları *JTS* ve *XTS* sadece tek bir cümle ile zikretmiştir.

3. BÖLÜM: GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN YENİDEN KURULMASI VE KUVVETLENMESİ (682-734)

3.1. Kutlug Kağan* Çağındaki Olaylar

3.1.1. Göktürk-Çin Harbi

682 Senesindeki Olaylar

1) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1972a

Başta Ashina Gudulu 阿史那骨篤祿 (Kutlug)⁵¹² ile Ashide Yuanzhen 阿史德元珍⁵¹³ olmak üzere Çin'e teslim olmayan Göktürkler, dağılmış olan vatandaşlarını bir araya getirerek Karakum şehrinde karargâh kurup Çin'e karşı isyan ettiler. Ondan sonra Bingzhou 并州 Bölgesi'ne ve Chanyu Büyük Genel Askerî Valiliği'nin kuzey kısmına tecavüz etmeye başladılar ve Lanzhou 嵐州⁵¹⁴ cishi'sı (Valisi) Wang Demao'yu 王德茂 öldürdüler.

Bunun üzerine *You Lingjunwei Jiangjun* 右領軍衛將軍 rütbesini taşıyan ve aynı zamanda Daizhou Bölgesi'nin Askerî Valisi olan General Xue Rengui 薛仁貴⁵¹⁵ ordusuyla Yunzhou 雲州 Bölgesi'nden Ashide Yuanzhen'a hücumu geçti.

* [e.n.: *Kutlug* bu kişinin adı olup kağan olduktan sonra aldığı ünvan *İlteriş Kağan*'dır. Bu yüzden söz konusu kişiden *Kutlug Kağan* olarak söz etmek teknik açıdan doğru değildir.]

⁵¹² Ashina Gudulu (Kutlug) 阿史那骨篤祿 (*JTS* 骨咄祿): Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁵¹³ Ashide Yuanzhen'ın 阿史德元珍 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Ashide Yuanzhen ile Tunyukuk'un (araştırmacılar arasında daha yaygın olan okuyuşa göre *Tonyukuk*) aynı kişi olup olmadıkları konusunda araştırmacılar arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır.]

⁵¹⁴ Lanzhou 嵐州, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Lanxian 嵐縣 şehrinin kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.892.

⁵¹⁵ Xue Rengui'in 薛仁貴 biyografisi için bk. *JTS* 83 ve *XTS* 111. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Xue* 薛 karakterinin transkripsiyonunu *Xie* olarak yapmıştır.]

İki taraf birbiriyle karşılaşınca Ashide Yuanzhen, gelen Çin kumandanının kim olduğunu sordu. Çin askerleri “General Xue Rengui” diye cevaplandırıdılar. Fakat Ashide Yuanzhen: “Duyduğuma göre Rengui çok önce Xiangzhou 象州⁵¹⁶ Bölgesi’ne sürgün edilmiş ve orda ölmüştü. Neden bana yalan söylüyorsunuz?” diye sordu. Bunun üzerine Rengui giydiği zırhı** çıkararak kendisini Göktürklerle gösterdi. Şaşkınlıktan birdenbire yüzleri sararan Göktürkler atlarından inerek Rengui’i selamladılar ve sonra biraz geri çekildiler. Xue Rengui bundan faydalanarak şiddetle hücum etti. Neticede on binden fazlası can veren ve yirmi binden fazlası Çin’e esir düşen Göktürkler büyük bir bozguna uğradılar.⁵¹⁷

1) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1972b

Göktürkler Dingzhou 定州 Bölgesi’ne tecavüz ettiler, fakat bu bölgenin Valisi Prens Huo (Li Yuangui) 霍王李元軌 tarafından püskürtüldüler; sonradan Guizhou 雋州⁵¹⁸ Bölgesi’ne tecavüz ettiler.⁵¹⁹

2) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1972b

Başta Ashina Kutlug ile Ashide Yuanzhen, Chanyu Genel Askerî Valiliği’ni çevirdiler ve *Sima* 司馬 rütbesini taşıyan Çinli yüksek memur Zhang Xingshi’yı 張行師⁵²⁰ öldürdüler.⁵²¹

⁵¹⁶ Xiangzhou 象州, bugünkü Guangxi Eyaleti’ndeki Xiangxian 象縣 ilçesidir. Bk. ZGGJ, s.943.

** [e.n.: Çince metinde geçen *zhou* 冑 karakteri “miğfer” demektir, ayrıca hem yüzün tanınması için miğferi çıkarmanın yeterli olacağı hem de miğfer çıkarmanın zırh çıkarmaktan çok daha kolay olması burada bir miğferin söz konusu olduğuna işaret etmektedir.]

⁵¹⁷ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*’da yoktur:
- Xue Rengui’in Göktürkleri nasıl mağlup ettiği.

⁵¹⁸ Guizhou 雋州, bugünkü Suiyuan Eyaleti’ndeki Huailaixian 懷來縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.1159; *JTS-Coğrafya Sözlüğü* 2.f.

⁵¹⁹ Bu olaylar *XTS*’da anlatılmış; *JTS*’da anlatılmamıştır.

⁵²⁰ Zhang Xingshi’nin 張行師 biyografisi için bk. *XTS* 215.

⁵²¹ Bu vesikalar *XTS*’da vardır; *JTS*’da yoktur.

3) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1973a

Ashina Kutlug'un liderliğinde Göktürkler Weizhou 蔚州⁵²² Bölgesi'ne tecavüz ettiler ve bu bölgenin *cishi*'sı (Valisi) Li Sijian'i 李思儉 öldürdüler. Sonradan Fengzhou Bölgesi'nin askeri valisi (tudunu) Cui Zhibian 崔智辯⁵²³, Zhaonashan 朝那山⁵²⁴ Dağı'nın kuzeyinde Ashina Kutlug'a saldırmışsa da mağlup olarak esir düştü.

Bu mağlubiyetten dolayı Çin sarayında yapılan müzakerelerin neticesinde Fengzhou Bölgesi'nin terk edilmesi ve sakinlerinin Lingzhou 靈州 ile Xiazhou 夏州 Bölgelerine göç etmeleri isteniyordu. Fakat o sırada Fengzhou valiliğinde bulunan yüksek memur Tang Xiuqing 唐休璟, İmparator Gaozong'a şöyle bir teklifte bulundu:

“Sarı Nehir’e dayanan Fengzhou Bölgesi, kuzeyden gelen istilaları önlemek için çok önemlidir. Ayrıca toprağı hem çiftçilik hem de çobanlık için müsaittir. Bu sebeple Qin 秦⁵²⁵ ve Han 漢⁵²⁶ Sülaleleri’nden beri bu bölge daima vilayet ve ilçe olarak idare edilirdi. Yalnızca Sui 隋 Sülalesi’nin son senelerinde Çin’de iç savaş çıktığı için bu bölgede yaşayan sakinler Ningzhou 寧州⁵²⁷ ve Qingzhou 慶州 Bölgeleri’ne göçmüşlerdir. Bu göç yüzünden Çin topraklarında çok içeri giren Göktürkler, Lingzhou ve Xiazhou Bölgelerimizi sınır bölgesi hâline getirmişlerdir.

Zhenguan 貞觀 Saltanat Devresi’nin (M.S. 627-649) son senelerinde devletimiz Fengzhou Bölgesi’ni yeniden canlandırmak maksadıyla, bu

⁵²² Weizhou 蔚州, bugünkü Shanxi Eyaleti’ndeki Lingqixian 靈邱縣 [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *qiu* 邱 karakterinin transkripsiyonunu *jiu* biçiminde yapmıştır] şehridir. Bk. ZGGJ, s.1194.

⁵²³ Cui Zhibian’in 崔智辯 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a.

⁵²⁴ Zhaonashan 朝那山 Dağı, yani Niutou Zhaonashan 牛頭朝那山 Dağı, bugünkü Suiyuan Eyaleti’ndeki Salaqi 薩拉齊 ilçesinin 45 km. kuzeybatısındadır. Bk. ZGGJ, s.170.

⁵²⁵ Qin 秦 Sülalesi 49 sene (M.Ö. 255-206) sürmüştür.

⁵²⁶ Han 漢 Sülalesi 427 sene (M.Ö. 206-M.S.220) sürmüştür.

⁵²⁷ Ningzhou 寧州, bugünkü Hebei Eyaleti’ndeki Xuanhuaxian 宣化縣 şehrinin kuzeyindedir. Bk. ZGGJ, s.924.

bölgeye yerleşenlere bazı yardımlarda bulunacağını vaat ederek halkı bu bölgeye yerleşmeye çağırdı ve bu çare sayesinde memleketimizin kuzeybatı kısmını güvenliğe kavuşturabildik. Bundan dolayı bu bölge bırakılırsa Sarı Nehir boyunca bütün sınır topraklarımız Göktürklerin eline geçecektir. Bundan başka Lingzhou ve Xiazhou Bölgeleri'nin sakinleri de daima tehlike içinde yaşayacaklardır. Sözün kısası buranın boşaltılması memleketimiz için zararlıdır.”

Bunun üzerine Fengzhou Bölgesi'nin terk edilmesinden vazgeçildi.⁵²⁸

4) Haziran Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1973a

Göktürklerin bir kolu Lanzhou 嵐州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler; fakat Çin kumandanı Yang Xuanji 楊玄基 tarafından püskürtüldüler.⁵²⁹

5) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1973b

İmparator Gaozong, *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 rütbesini taşıyan General Cheng Wuting'e *Chanyu Bölgesi Büyük Müfettişliği* (Çince *Chanyudao Anfu Dashi* 單于道安撫大使) vererek onun Ashina Kutlug'a baskın yapmasını emretti.⁵³⁰

684 Senesindeki Olaylar

1) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1975a

Guangzhai 光宅* Saltanat Devresi'nin ilk senesinin temmuz ayında Ashina Kutlug liderliğinde Göktürkler, Shuozhou 朔州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler.⁵³¹

⁵²⁸ Bu olaylardan sadece Göktürklerin Weizhou ve Fengzhou Bölgeleri'ne saldırdıkları olay *JTS* ve *XTS*'de anlatılmış; diğer olaylar *JTS* ve *XTS*'de anlatılmamıştır.

⁵²⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

⁵³⁰ Yukarıdaki olaylar için *JTS*'de ay, *XTS*'de ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

* [e.n.: Zhang, bu addaki *zhai* 宅 karakterinin transkripsiyonunu *zhe* şeklinde vermiştir.]

⁵³¹ Yukarıdaki olaylar için *JTS*'de ay, *XTS*'de ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

685 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1978b

Chuigong 垂拱 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin nisan ayında öktürkler, Daizhou 代州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Ordusuyla Daizhou Bölgesi'ni kurtarmaya giden Çin kumandanı Chunyu Chuping 淳於處平⁵³², Xinzhou 忻州 Bölgesi'ne geldiği zaman Göktürkler tarafından mağlup edildi. Beş binden fazla Çin askeri can verdi.⁵³³

686 Senesindeki Olaylar

1) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 203: 1981a

Göktürkler Çin sınırına tecavüz ettiler. Onlara mukavemet eden *Zuo Yingyangwei Da Jiangjun* 左鷹揚衛大將軍⁵³⁴ rütbesini taşıyan Büyük General Heichi Changzhi 黑齒常之⁵³⁵, Liangjing 兩井 mıntıkasına geldiği zaman üç binden fazla Göktürklerle karşılaştı. Göktürkler Çin askerlerini görür görmez atlarından inip zırhlarını giydiler. General Heichi Changzhi iki yüzden fazla süvariyle Göktürlere hücum etti. Göktürkler zırhlarını bırakarak kaçtılar; fakat akşamleyin çok sayıda tekrar geldiler. Heichi Changzhi, ordugâhında muhtelif yerlerde ateşler yakılmasını emrettiği gibi ordugâhının güneydoğusunda da ateşletti.⁵³⁶ Böylece Göktürkler, General Heichi

⁵³² Chunyu Chuping'in 淳於處平 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadındaki *Chun* 淳 karakterinin transkripsiyonunu *Shun* biçiminde yapmıştır. Bu karakter Çince *Chun* ve *Zhun* olarak okunmaktadır, ancak 淳於 soyadı söz konusu olduğunda okunuşu *Chun*'dur.]

⁵³³ Yukarıdaki olaylar için *JTS*'da ay, *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir. Ayrıca bk. LMT, s.594, n.839.

⁵³⁴ *Zuo Yingyangwei Da Jiangjun* 左鷹揚衛大將軍: Büyük generallik rütbelerinden biridir. Guangzhai 光宅 saltanat devresinin ilk senesinde (684), *Zuo Wuwei* 左武衛 ile *You Wuwei* 右武衛 birleşerek *Zuo Yingyangwei* olmuştur. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.509.

⁵³⁵ Heichi Changzhi'nin 黑齒常之 biyografisi için bk. *JTS* 109 ve *XTS* 110.

⁵³⁶ *JTS*'daki Heichi Changzhi'nin biyografisinde “ordugâhının güneydoğusunda da ateşletti” cümlesi yoktur; “ordugâhının güneydoğusunda aniden fırtına patlak verdi” cümlesi vardır.

Changzhi'nın ordusunu destekleyen Çin birliklerinin mevcut olduğundan şüphelenerek geceleyin kaçtılar.⁵³⁷

687 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 204: 1982a

Ashina Kutlug'un liderliğinde Göktürkler, Changping 昌平⁵³⁸ şehrine tecavüz ettiler. (Çin İmparatoriçesi Wu'nun 武⁵³⁹ emriyle) *Zuo Yingyangwei Da Jiangjun* 左鷹揚衛大將軍 rütbesini taşıyan Büyük General Heichi Changzhi, ordularına kumanda ederek Göktürkleri karşıladı.⁵⁴⁰

2) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 204: 1982b

Ashina Kutlug ile Ashide Yuanzhen, Shuozhou Bölgesi'ne saldırdılar. (İmparatoriçe Wu'nun emriyle) Göktürkleri karşılayan Yanrandao Bölgesi'nin büyük başkomutanı (Çince *Yanrandao Da Zongguan* 燕然道大總管) Heichi Changzhi ve onun yardımcısı *Zuo Yingyang Da Jiangjun* 右鷹揚大將軍 rütbesini taşıyan Büyük General Li Duozuo 李多祚⁵⁴¹, *Huanghuadui* 黃花堆⁵⁴² adındaki yerde Göktürkleri büyük bir bozguna uğrattılar ve 40 *li*'den 里 daha uzun bir yol üzerinde onların peşlerini bırakmadılar. Göktürkler bu mağlubiyetten sonra Gobi Çölü'nün kuzeyine dağılarak kaçtılar.⁵⁴³

⁵³⁷ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵³⁸ Changping 昌平, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Changpingxian şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.471.

⁵³⁹ İmparatoriçe Wu 武后, 684 senesinde meşru Tang İmparatorluğu'nun hükümdarını tahttan indirterek, yirmi sene boyunca hakkı olmaksızın hüküm sürmüştür. İmparatoriçe Wu ayrıca 690 senesinden sonra *Tang* yerine sülale adı olarak *Zhou* 周 adını kabul etmiştir. Biyografisi için bk. *JTS* 6 ve *XTS* 4.

⁵⁴⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵⁴¹ Li Duozuo'nun 李多祚 biyografisi için bk. *JTS* 109 ve *XTS* 110. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *zuo* 祚 karakterinin transkripsiyonunu *zha* şeklinde vermiştir.]

⁵⁴² Huanghuadui 黃花堆, yani Huangguadui 黃瓜堆, bugünkü Shanxi Eyaleti'ndeki Shuoxian 朔縣 ilçesindedir.

⁵⁴³ Yukarıdaki metinlerden şu bilgiler *JTS* ve *XTS*'da yoktur:
- Li Duozuo'nun, Heichi Changzhi'nın yardımcısı oluşu.

3) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 204: 1982b

You Jianmenwei Zhonglangjiang 右監門衛中郎將⁵⁴⁴ rütbesini taşıyan Çin kumandanı Cuan Baobi 爨寶璧⁵⁴⁵, Ashina Kutlug ve Ashide Yuanzhen ile savaştı; fakat ordusuyla yenildi. Kendisi yalnız hafif teçhizatlı bir ata binerek kaçabildi. Bu olay şöyle cereyan etmişti:

Cuan Baobi, General Heichi Changzhi'nın kazandığı zaferleri kıskandığı için İmparatoriçe Wu'ya onun geri kalan Göktürkleri takip etmesine müsaade etmesini rica etti. Bunun üzerine İmparatoriçe, Cuan Baobi'ye kendisinin General Heichi Changzhi'yla görüşmesini ve uzaktan onu desteklemesini emretti. Fakat Cuan Baobi, tek başına zafer kazanmak istediği için Heichi Changzhi'yı beklemeksizin 13.000 iyi eğitilmiş askerle önceden Çin Seddi'nden çıktı ve Göktürk kabilelerini aniden basmaya teşebbüs etti.

Hâlbuki bu baskın için 2.000 *li*'den fazla yol kateden Cuan Baobi, Göktürk kabilelerinin bulundukları yere gelince onlara adam göndererek haber verdi. Bu haber dolayısı ile, Göktürkler, müdafaa hazırlıklarını iyice yaptıktan sonra savaşa çıktılar. Cuan Baobi ordusuyla mağlup oldu. Sonradan imparatoriçe tarafından idam ettirildi. İmparatoriçe bu mağlubiyetten sonra Ashina Kutlug'un ismini *Ashina Buzulu* 不卒祿*, yani "Kısa Ömürlü Kutlug" olarak değiştirdi.⁵⁴⁶

689 Senesindeki Olaylar

1) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 204: 1986b

İmparatoriçe Wu, Çinli Budist rahibi (Xue) Huaiyi'yi (薛) 懷義⁵⁴⁷ Xipingjun 新平軍 ordusunun büyük başkomutanlığına tayin etti ve ona

⁵⁴⁴ *You Jianmenwei Zhonglangjiang* 右監門衛中郎將: Sağdaki kapıların kontrol muhafız alayını kumanda eden generaldır. Krşl. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.537.

⁵⁴⁵ Cuan Baobi'nin 爨寶璧 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Cuan* 爨 karakterinin transkripsiyonunu *Chuan* biçiminde yapmıştır.]

* [e.n.: Zhang, bu addaki 卒 karakterinin transkripsiyonunu *zhu* olarak vermiştir. Ancak bu karakter Çince *zu* ve *cu* biçimlerinde okunmaktadır.]

⁵⁴⁶ Yukarıdaki olaylar için *JTS* ve *XTS*'da sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁵⁴⁷ Xue Huaiyi'nin 薛懷義 biyografisi için bk. *JTS* 183. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Xue* 薛 karakterinin transkripsiyonunu *Xie* olarak vermiştir.]

kuzeye sefer yapıp Göktürklerle hücum etmesini emretti. Budist rahibi Huaiyi, Zihe 紫河⁵⁴⁸ (yani Mor Nehir) Nehri'ne kadar ilerledi; ancak düşmanla karşılaşmadı. Bunun için *Chanyutai* 單于台⁵⁴⁹ ismini taşıyan bir kule üzerine bu seferin hikâyesini anlatan bir taşı diktikten sonra geri döndü.⁵⁵⁰

2) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 204: 1987b

İmparatoriçe Wu'nun emriyle Budist rahibi (Xue) Huaiyi, 200.000 askerle Ashina Kutlug'a hücum etmek için gitti.⁵⁵¹

3.1.2. Kutlug Kağan'ın Ölümü ve Kapgan Kağan'ın Tahta Çıkması

694 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 1997b

Yanzai 延載 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ocak ayında Göktürk Kağanı Kutlug öldü; oğlu pek küçük olduğu için *kağan* olamadı. Kardeşi Mo Chuo 默啜⁵⁵² (yani Kapgan Kağan)* kendini *kağan* ilan etti. Kapgan Kağan sonradan Lingzhou 靈州 Bölgesi'ne tecavüz etti.⁵⁵³⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ Zihe 紫河: Bu nehir, Suiyuan Eyaleti'ndeki Helinge'rxian şehrinin güneyindedir. Bk. ZGGJ, s.844.

⁵⁴⁹ Chanyutai 單于台, Suiyuan Eyaleti'ndeki Guihuacheng 歸花城 şehrinin batısındadır. Bk. ZGGJ, s.884.

⁵⁵⁰ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁵⁵¹ Bu vesikalar JTS ve XTS'da yoktur.

⁵⁵² Mo Chuo 默啜 yani Kapgan Kağan'dır. Biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a. [e.n.: Araştırmacılar, *Mo Chuo* ünvanının Türkçe aslının *Beg Çor* veya *Bögü Çor* olduğunu düşünmektedirler.]

* [e.n.: Gök Türk yazıtları çözülüp okunduktan sonra bir dönem bu ünvan araştırmacılar tarafından *Kapagan* olarak okunmuştu. Zhang da çalışması boyunca bu ünvanı *Kapagan* biçiminde yazmış ancak artık bunun doğru okunuşunun *Kapgan* olduğu ve “kapan, fatih” anlamına geldiği anlaşılmıştır.]

⁵⁵³ Yukarıdaki olayların tarihi JTS ve XTS'da yoktur.

⁵⁵⁴ Kutlug Kağan'ın ölüm tarihinin münakaşası için bk. LMT, s.597, n.847. [e.n.: Paul Pelliot, İlteriş Kağan'ın yani Aşına Kutlug'un ölüm tarihinin 691 olduğunu ortaya koymuştur.]

3.2. Kapgan Kağan Çağındaki Olaylar

3.2.1. Göktürk-Çin Harbi

694 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 1997b

Wuweidao Zongguan 武威道總管 görevinde bulunan Wang Xiaojie 王孝傑⁵⁵⁵, Tufan 吐蕃 (Tibet)* lideri Bolunzan'ı 勃論贊⁵⁵⁶ ve Göktürk kağanı Ashina Tuizi'yı 阿史那倭子⁵⁵⁷ *Lingquan* 冷泉** ve *Daling* 大嶺 adlarını taşıyan yerlerde mağlup etti. Bu sırada Bolunzan ile Ashina Tuizi'nin, her birisinin 30.000'den fazla askeri vardı.

Ayrıca bu sıralarda Suiye 碎葉⁵⁵⁸ *zhenshoushi* 鎮守使 yani Çu şehri komutanı olan Han Sizhong 韓思忠⁵⁵⁹, başta Nishu Sijin (İrkin) 泥熟俟斤 olmak üzere 10.000'den fazla Göktürk'ü yendi.⁵⁶⁰

Bundan biraz sonra İmparatoriçe Wu, Budist rahibi Xue Huaiyi'yi *Daibeidao Bölgesi'nin Büyük Başkomutanlığı*'na (Çince *Daibeidao Xingjun Da Zongguan* 代北道行軍大總管)*** tayin etti ve ona Kapgan Kağan'a hücum etmesini emretti.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ Wang Xiaojie'nin 王孝傑 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111.

* [e.n.: O dönemde Çince *Tiber*'in karşılığı olarak kullanılan 吐蕃 karakterleri hem *Tufan* hem *Tubo* okunabilmektedir, ancak fonetik açıdan *Tubo* okunuşu daha doğrudur.]

⁵⁵⁶ Bolunzan'ın 勃論贊 biyografisi için bk. *JTS* 196a ve *XTS* 216a.

⁵⁵⁷ Ashina Tuizi'nin 阿史那倭子 biyografisi için bk. *XTS* 216a. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki 倭 karakterinin transkripsiyonunu *Sui* olarak vermiştir. Bu karakter Çince *tui*, *zu*, *cu* ve *cui* olarak okunabilmektedir, ancak söz konusu kişinin adındaki okunuşu *tui* biçimindedir.]

** [e.n.: Zhang, bu yer adının transkripsiyonunu *Lengjuan* biçiminde yapmıştır.]

⁵⁵⁸ Suiye 碎葉, bugünkü Çu (Tokmak) şehridir. [e.n.: Bu şehir İslami kaynaklarda *Süyâb* olarak geçmektedir ve *Suiye* de bu adın Çince transkripsiyonudur.]

⁵⁵⁹ Han Sizhong'un 韓思忠 biyografisi için bk. *XTS* 215b.

⁵⁶⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur. [e.n.: Zhang'ın burada Bolunzan, Ashina Tuizi ve Nijük İrkin hakkında çevirdiği bilgiler Batı Türk Kağanlığı'yla ilgilidir.]

*** [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *bo* olarak vermiştir.]

⁵⁶¹ Bu vesikalar *JTS*'da vardır; *XTS*'da yoktur.

2) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 1997b

İmparatoriçe Wu'nun emriyle Budist rahibi Xue Huaiyi, on sekiz kumandanı idare ederek Kapgan Kağan'a karşı seferberlik ilan etti; fakat sefere henüz çıkmadan Göktürklerin geri çekildikleri öğrenildi ve seferden vazgeçildi.⁵⁶²

695 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 2000a

Tiancewansui 天冊萬歲 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ocak ayında İmparatoriçe Wu, General Wang Xiaojie'yi 王孝傑 *Shuofangdao Bölgesi Sefer Ordusu Başkomutanlığı*'na (Çince *Shuofangdao Xingjun Zongguan* 朔方道行軍總管) tayin ederek, ona Göktürlere saldırmasını emretti.⁵⁶³

696 Senesindeki Olaylar

1) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 2001b

Göktürkler Liangzhou 涼州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler ve bu bölgenin Askerî Valisi (Tudun 都督) Xu Qinming'i 許欽明⁵⁶⁴ esir ettiler. Olay şöyle oldu:

Xu Qinming, sık sık Liangzhou şehrinden çıkıp birliklerini teftiş ediyordu. Bu sırada on binlerce Göktürk, Liangzhou şehrinin yakınına kadar sokuldu. Xu Qinming onlara mukavemet etmek istedi; fakat esir düştü.⁵⁶⁵

⁵⁶² Yukarıdaki olaylar için, *JTS*'da ay, *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁵⁶³ Bu olaylar *XTS*'da anlatılmış; *JTS*'da anlatılmamıştır.

⁵⁶⁴ Xu Qinming'in 許欽明 biyografisi için bk. *JTS* 196a ve *XTS* 90.

⁵⁶⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

697 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 206: 2003b

Kapgan Kağan'ın liderliğinde Göktürkler evvela Lingzhou 靈州 Bölgesi'ne, sonra da Shengzhou 勝州⁵⁶⁶ Bölgesi'ne tecavüz ettiler. Fakat Pingdijun 平狄軍⁵⁶⁷ ordusunun ikinci kumandanı An Daomai 安道買 tarafından mağlup edildiler.⁵⁶⁸

698 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 206: 2009a

İmparatoriçe Wu, Kapgan Kağan'ı cezalandırmak için *Sishuqing* 司屬卿⁵⁶⁹ rütbesini taşıyan Wu Chonggui'e 武重規⁵⁷⁰, *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 rütbesini taşıyan General Shazha Zhongyi'ye 沙吒忠義⁵⁷¹, Youzhou Bölgesi Tudun'u Xiaguili 下邳⁵⁷² Zhang Renyuan'e 張仁願⁵⁷³, birincisine *Tianbingdao Bölgesi'nin Merkezî Büyük Başkomutanlığı* (Çince *Tianbing Zhongdao Da Zongguan* 天兵中道大總管), ikincisine *Tianbingdao Bölgesi'nin Batı'daki Başkomutanlığı* (Çince *Tianbingdao Xidao Zongguan* 天兵西道總管), üçüncüsüne ise *Tianbingdao Bölgesi'nin Doğu'daki*

⁵⁶⁶ Shengzhou 勝州, bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Tuoketuo, Salaqi, Maoming'an 茂明安 ve Ordos (doğu kısmı) bölgelerinden ibaret olan topraklardır. Bk. *CY*, s.212.

⁵⁶⁷ Pingdijun ordusu için, bk. *ZZTJ-JZ*, c.11, s.504, n.38.

⁵⁶⁸ Bu olaylar *XTS*'de da anlatılmış; *JTS*'de anlatılmamıştır.

⁵⁶⁹ *Sishuqing* 司屬卿, imparator ailesi işlerine bakan yüksek memurdur.

⁵⁷⁰ Wu Chonggui'in 武重規 biyografisi için bk. *JTS* 183 ve *XTS* 206.

⁵⁷¹ Shazha Zhongyi'nin 沙吒忠義 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadındaki 吒 karakterinin transkripsiyonunu *tuo* olarak vermiştir, ancak bu karakter Çince *zha* ve *cha* okunmakta olup söz konusu soyadındaki okunuşu *zha* biçimindedir. Ayrıca bu kişi, Orhun Yazıtları'nda *Çaça Sengün* olarak geçmektedir.]

⁵⁷² Xiagui 下邳: Eski bir şehirdir. Bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Weinanxian 渭南縣 ilçesindedir.

⁵⁷³ Zhang Renyuan'in 張仁願 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111.

Başkomutanlığı (Çince *Tianbing Dongdao Zongguan* 天兵東道總管) vazifesini vererek, onlara 300.000 askerle Kapgan Kağan'a hücum etmelerini emretti. Diğer yandan da *Zuo Yulinwei Da Jiangjun* 左羽林衛大將軍⁵⁷⁴ rütbesini taşıyan Büyük General Yan Jingrong'a 閻敬容⁵⁷⁵ *Tianbingdao Bölgesi'nin Batı'daki Yedek Ordusunun Başkomutanlığı* (Çince *Tianbing Xidao Houjun Zongguan* 天兵西道後軍總管) vazifesini vererek 150. 000 askerle, yedek kuvvet olarak diğer Çin ordularını desteklemesini emretti.

Bu sıralarda Kapgan Kağan, Feihu 飛狐⁵⁷⁶ şehrine saldırdı. Sonradan Dingzhou 定州 şehrini ele geçirdiğinde Dingzhou *cishi*'sı Sun Yangao 孫彥高⁵⁷⁷ ile birçok Çinli memuru ve halktan binlerce kişiyi öldürdü.⁵⁷⁸

2) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 206: 2009a

İmparatoriçe Wu, Kapgan Kağan'ın ismi *Mo Chuo*'yu 默啜 Çince *Zhan Chuo* 斬啜 (yani *Başı Kesilmiş Mo Chuo* demektir)* olarak değiştirdi.

Kapgan Kağan, teslim olan Çin Veziri Yan Zhiwei'e 閻知微⁵⁷⁹, Zhaozhou 趙州⁵⁸⁰ Bölgesi'ni teslim olmaya ikna etmesini emretti. Yan Zhiwei, Zhaozhou şehrinin dışında Göktürklerle birlikte el ele vererek dans ederek, “Çok Yaşa Kağan” adlı Göktürk şarkısını söylüyordu. Bu sırada surun üstünden bunu seyreden Çin Generali Chen Lingying 陳令英⁵⁸¹, Yan

⁵⁷⁴ *Zuo Yulinwei Da Jiangjun* 左羽林衛大將軍: Büyük generallik rütbelerinden biridir.

⁵⁷⁵ Yan Jingrong'un 閻敬容 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *rong* 容 karakterinin transkripsiyonunu *yong* şeklinde yapmıştır.]

⁵⁷⁶ Feihu 飛狐: Eski bir şehirdir. Bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Laiyuanxian 涞源縣 şehridir.

⁵⁷⁷ Sun Yangao'nun 孫彥高 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁵⁷⁸ Yukarıdaki olaylar için *JTS* ve *XTS*'da sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

* [e.n.: *Zhan Chuo* 斬啜 ifadesi doğrudan doğruya “Başı Kesilmiş Çor” anlamına gelmektedir.]

⁵⁷⁹ Yan Zhiwei'in 閻知微 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁵⁸⁰ Zhaozhou 趙州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Zhaoxian 趙縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1130.

⁵⁸¹ Chen Lingying'in 陳令英 biyografisi için bk. *XTS* 215.

Zhiwei'e şöyle dedi: "Siz Çin hükümetinde *Shangshu*'luk 尚書 gibi yüksek mevkii işgal ediyordunuz. Hâlbuki bugün, Göktürkler için dans ederek, şarkı söylüyorsunuz. Hiç utanmıyor musunuz?"

Yan Zhiwei: " 'Çok Yaşa Kağan' şarkısını söylemek zorundayım ki." diye çok ince bir sesle, yavaşça cevap verdi.

Kapgan Kağan sonradan Zhaozhou şehrini kuşattı. Zhaozhou *zhangshi*'sı Tang Banre 唐般若⁵⁸² suru aşarak Kapgan Kağan'a teslim oldu. Kapgan Kağan şehri ele geçirdi. Kapgan Kağan şehre girdiği zaman, Zhaozhou *cishi*'sı Gao Rui 高睿⁵⁸³ ile karısı ise zehir içerek intihar ediyormuş gibi yaptılar, her ikisi de ölü gibi yerde yatıyorlardı. Göktürk askerleri onları sedye ile Kapgan Kağan'ın yanına götürdüler.

Kağan, Gao Rui'e altın kemerli mor elbiseyi⁵⁸⁴ göstererek şöyle dedi: "Bana teslim olursanız size yüksek rütbe vereceğim, yoksa öleceksiniz." Gao Rui başını karısına çevirdi. Karısı: "Vatan için canımızı feda etmenin tam zamanı." dedikten sonra, karı-koca gözlerini kapatarak hiçbir şey söylemediler. Ertesi gün Kapgan Kağan, Gao Rui ile karısını daha fazla zorlamanın bir faydası olmadığını anlayınca, onları öldürttü.

Bundan biraz sonra İmparatoriçe Wu, Veliaht Li Zhe'ya 李哲⁵⁸⁵, *Hebeidao* 河北道⁵⁸⁶ Bölgesi'nin Başkumandanı vazifesini vererek, Göktürklerle hücum etmesini emretti.

Yine bu eylül ayında Kapgan Kağan, başta Zhaozhou Bölgesi ile Dingzhou Bölgesi olmak üzere çeşitli bölgelerden zorla götürdüğü 10.000'den fazla⁵⁸⁷ kadın ve erkek Çinli'yi katlettikten sonra Wuhuidao 五回道⁵⁸⁸ yolundan geri çekildi. Fakat geri çekildikçe, geçtiği yerlerde oturanları katledip yağma ediyordu.

⁵⁸² Tang Banre 唐般若, doğrusu Tang Bore'nın 唐波若 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. Ayrıca bk. *ZZTJ-JZ*, c.11, s.522, n.96.

⁵⁸³ Gao Rui'in 高睿 biyografisi için bk. *JTS* 187a ve *XTS* 191.

⁵⁸⁴ Üçüncü ila birinci derecelerdeki memurların resmî kıyafetidir.

⁵⁸⁵ Li Zhe 廬陵王李哲: Bu zat sonradan İmparator Zhongzong 中宗 (684, 705-710) olmuştur. Biyografisi için bk. *JTS* 7 ve *XTS* 4.

⁵⁸⁶ Hebeidao 河北道 Bölgesi için bk. *CY*, s.851.

⁵⁸⁷ *JTS* ve *XTS*'ya göre "80,000-90,000" arasındadır.

⁵⁸⁸ Wuhuidao 五回道 Dağı, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Yixian 易縣 ilçesinin güneybatısındadır. Bk. *ZGGJ*, s.114.

Bu sırada General Shazha Zhongyi ve öbür Çin kumandanları yalnızca ordularıyla Kapgan Kağan'ı uzaktan takip edebiliyorlar; fakat onu sıkıştırmaya cesaret edemiyorlardı. Zamanın ünlü Çin kumandanı Di Renjie 狄仁傑⁵⁸⁹ 100.000 askerle Kapgan Kağan'ın peşine takıldı; fakat yetişemedi.

Kapgan Kağan Gobi Çölü'nün kuzeyine döndüğü zaman, artık 400.000 askerden kurulu bir orduya sahip bulunuyordu. Topraklarının uzunluğu, bir ucundan öbür ucuna 10.000 *li* idi. Bunun üzerine Çin'in kuzeybatısındaki kavimlerin hepsi, Kapgan Kağan'ın hâkimiyetinin altına girdiler. Kapgan bu suretle Çin'i ciddiye almamaya başladı.⁵⁹⁰

3) Ekim Ayı Olayları

ZZTJ, 206: 2010a

Göktürkler Zhaozhou Bölgesi'nden ayrılırken Yan Zhiwei'i Çin'e gitsin diye serbest bıraktılar. İmparatoriçe Wu'nun emriyle Yan Zhiwei feci bir şekilde idam edildi.⁵⁹¹

700 Senesindeki Olaylar

1) Aralık Ayı Olayları

ZZTJ, 207: 2015b

Jiushi 久視 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin aralık ayında Göktürkler, Longyou 隴右⁵⁹² Bölgesi'ndeki hükümet ahırlarından 10.000'den fazla atı zorla alıp götürdüler.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Di Renjie'nin 狄仁傑 biyografisi için bk. *JTS* 89 ve *XTS* 115.

⁵⁹⁰ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Yan Zhiwei'in "Çok Yaşa Kağan" şarkısını söylemesi ve bu yüzden Chen Lingying tarafından ayıplanması.
- Gao Rui ile karısının, vatanları için kahramanca ölmeleri.
- Kapgan Kağan'ın sahip olduğu askerlerin sayısı.

⁵⁹¹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁵⁹² Longyou 隴右, Longshan'ın 隴山 sağ (Longshan Dağı, bugünkü Shaanxi Eyaleti'ndeki Longxian 隴縣 şehrinin kuzeybatısında) demek, yani bugünkü Gansu Eyaleti'nin tamamı, Qinghai Eyaleti'nin kuzeydoğu kısmı ve Doğu Türkistan'ın Ürümqi'den başlayan kuzeydoğu kısmından mürekkep olan topraklardır. Bk. *ZGGJ*, s.1358; *CH*, s.1433 *Longshan* bahsi.

⁵⁹³ Bu vesikalar *JTS*'da vardır; *XTS*'da yoktur.

701 Senesindeki Olaylar

1) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2016a

Chang'an 長安 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin mayıs ayında İmparatoriçe Wu, Wei Yuanzhong'a 魏元忠⁵⁹⁴, *Lingwudao Bölgesi'nin Sefer Ordusu Başkomutanlığı* (Çince *Lingwudao Xingjun Da Zongguan* 靈武道行軍大總管) vazifesini vererek, ona Göktürklerle hücum etmesini emretti.⁵⁹⁵

2) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2016b

Kapgan Kağan, Çin sınırına tecavüz etti. İmparatoriçe Wu, *Anbei Bölgesi'nin Büyük Valisi* (*Anbei Da Duhu* 安北大都護) vazifesinde bulunan Li Dan'ı 李旦⁵⁹⁶, *Tianbingdao Bölgesi'nin Mareşalliği* (Çince *Tianbingdao Yuanshuai* 天兵道元帥) vazifesine getirerek, ona ordularıyla Kapgan Kağan'a hücum etmesini emretti. Fakat Kapgan, Çin ordusu henüz hareket etmeden geri çekildi.⁵⁹⁷

702 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2017a

Göktürkler Yanzhou 鹽州⁵⁹⁸ ile Xiazhou 夏州 Bölgelerine saldırdılar.⁵⁹⁹

2) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2017a

Göktürkler, Shiling 石嶺 Dağı'nı ele geçirdiler; sonradan Bingzhou 并州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler. İmparatoriçe Wu, Yongzhou *changshi*'sı 雍州

⁵⁹⁴ Wei Yuanzhong'un 魏元忠 biyografisi için bk. *JTS* 92 ve *XTS* 122.

⁵⁹⁵ Bu olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

⁵⁹⁶ Li Dan 李旦, yani Li Xulun'dur 李旭輪. Krşl. n.469.

⁵⁹⁷ Bu olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

⁵⁹⁸ Yanzhou 鹽州, bugünkü Ningxia Eyaleti'ndeki Yanchixian 鹽池縣 ilçesinin kuzeyindedir. Bk. *ZGGJ*, s.1401.

⁵⁹⁹ Bu olaylar *XTS*'da anlatılmış; *JTS*'da anlatılmamıştır.

長史 Xue Jichang'ı 薛季昶⁶⁰⁰, *Vekil You Taidai*fu 攝右台大夫⁶⁰¹ makamına ve aynı zamanda Shandong Bölgesi Müdafaa Kuvvetlerinin Başkumandanlığı'na getirerek, ona Cangzhou 滄州⁶⁰², Yingzhou 瀛州⁶⁰³, Youzhou 幽州, Yizhou 易州, Hengzhou 恆州 ve Dingzhou 定州 Bölgeleri'ndeki kuvvetlere kumanda etmesini emretti.⁶⁰⁴

3) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2017a

İmparatoriçe Wu, Göktürklerin istilasını önlemek için Youzhou *cishi*'sı Zhang Renyuan'e 幽州刺史張仁願 Youzhou, Pingzhou 平州⁶⁰⁵, Guizhou 媯州 ve Tanzhou 檀州⁶⁰⁶ Bölgeleri'nin müdafaa işlerine bakarak diğer kumandan Xue Jichang'ı desteklemesini emretti.⁶⁰⁷

4) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 207: 2017b

Göktürkler Daizhou 代州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler.⁶⁰⁸

⁶⁰⁰ Xue Jichang'ın 薛季昶 biyografisi için bk. *JTS* 185a ve *XTS* 120. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadının transkripsiyonunu *Xie* biçiminde yapmıştır.]

⁶⁰¹ *You Taidai*fu 右台大夫, yani *Yousuzhengdai Yushidaifu*: Sağdaki murakipler mahkemesi üyesidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.281,291.

⁶⁰² Cangzhou 滄州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Cangxian 滄縣 şehrinin güneydoğusundadır. Bk. *ZGGJ*, s.1032.

⁶⁰³ Yingzhou 瀛州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Lulongxian 盧龍縣 ilçesidir. Bk. *ZGGJ*, s.209.

⁶⁰⁴ Bu olaylar *XTS*'de da anlatılmış; *JTS*'de anlatılmamıştır.

⁶⁰⁵ Pingzhou 平州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Lulongxian 盧龍縣 ilçesidir. Bk. *ZGGJ*, s.209.

⁶⁰⁶ Tanzhou 檀州, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Miyunxian 密雲縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.1278.

⁶⁰⁷ Bu olaylar *XTS*'de da anlatılmış; *JTS*'de anlatılmamıştır.

⁶⁰⁸ Bu olaylar *XTS*'de da anlatılmış; *JTS*'de anlatılmamıştır.

5) Eylül Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 207: 2017b

Göktürkler Xinzhou 忻州 Bölgesi'ne tecavüz ettiler.⁶⁰⁹

706 Senesindeki Olaylar

1) Aralık Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 208: 2032a

Shenlong 神龍* Saltanat Devresi'nin 2. senesinin aralık ayında Kapgan Kağan, Mingsha 鳴沙⁶¹⁰ şehrine tecavüz etti. Bu sırada Lingwujun 靈武軍 ordusunun başkomutanı Shazha Zhongyi, Göktürlere karşı koymaya teşebbüs etti; fakat mağlup oldu. Altı binden fazla Çin askeri can verdi.

Bundan biraz sonra Kapgan Kağan, Yuanzhou, Huizhou 會州⁶¹¹ ve diğer bölgelere saldırdı. Özellikle Longyou 隴右 Bölgesi'nden 10.000'den fazla atı zorla alıp götürdü; sonra da geri çekildi. Bu mağlubiyetten dolayı General Shazha Zhongyi görevinden uzaklaştırıldı.⁶¹²

714 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 211: 2058b

Kaiyuan 開元 Saltanat Devresi'nin 2. senesinin şubat ayında Kapgan Kağan, oğlu Tong'e (Tonga**) Tegin 同俄特勒⁶¹³ ve kayınbiraderi Huoba

⁶⁰⁹ Bu olay *XTS*'de da anlatılmış; *JTS*'de anlatılmamıştır.

* [e.n.: Zhang, bu addaki *Shen* 神 karakterinin transkripsiyonunu *Sheng* şeklinde vermiştir.]

⁶¹⁰ Mingsha 鳴沙, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Dunhuangxian 敦煌縣 ilçesindedir. Bk. *ZGGJ*, s.1143.

⁶¹¹ Huizhou 會州, yani Xihuizhou'dur 西會州. Bk. n.270.

⁶¹² Bu olayların tarihi *JTS* ve *XTS*'de gösterilmemiştir.

** [e.n.: Zhang, bu ünvanın Türkçe aslını *Tongra* olarak yazmıştır, ancak doğrusu *Tonga*'dır.]

⁶¹³ Tong'e Tegin'in biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

Xielifa Shiashibi'yi 火拔頡利發石阿失畢⁶¹⁴ *Beiting Duhufu* 北庭都護府⁶¹⁵ adlı (Çin'in) garnizon Bölgesi'ni kuşatmaya gönderdi. Fakat Garnizon Komutanı (Duhu 都護) Guo Qianguan 郭虔瓘⁶¹⁶ tarafından mağlup edildiler.

Bir gün Tong'e Tegin, tek başına ata binerek, şehrin surlarının dibine kadar sokuldu. Fakat Guo Qianguan daha evvel yolun iki tarafında iyi askerleri saklayarak ona bir pusu kurmuştu. Saklanan Çin askerleri tam zamanında ani olarak kalkıp Tong'e Tegin'i öldürdüler. Göktürkler evvela ellerinde mevcut olan bütün levazımatı vererek Tong'e Tegin'i kurtarmak istediler; fakat onun öldürüldüğünü öğrenince hüngür hüngür ağlayarak muhasaradan, hatta savaştan vazgeçtiler.⁶¹⁷

2) Kebise Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2059a

Göktürklerden (Huoba Xielifa) Shiashibi, Tong'e Tegin'i kaybettiği için memleketine dönmeye cesaret edemedi ve karısı ile birlikte Çin'e tabi olmaya geldi. Bundan dolayı (Çin İmparatoru tarafından) kendisine *You Wei Da Jiangjun* 右衛大將軍 rütbesinden başka *Yanbeijun Wang* 燕北郡王⁶¹⁸ adlı kraliyet ünvanı verildi. Karısına ise *Jinshan Konçuy* 金山公主* ünvanı verildi.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Huoba Xielifa Shiashibi'nin 火拔頡利發石阿失畢 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a [e.n.: Bu kişinin ünvanındaki *Xielifa* 頡利發, Eski Türkçe *İlteber* ünvanının karşılığıdır]. *JTS*'daki Guo Qianguan'ın 郭虔瓘 biyografisine göre, bu zat Tong'e Tegin'in kayınbiraderi değil, Kapgan Kağan'ın damadıdır. Adının varyantı: *Shishibi* 石失畢; *Yijiang Kağan* 移江可汗 (*JTS*'daki Guo Qianguan'ın biyografisinde); *Yinie Kağan* 移涅可汗 (*JTS*'daki *Tujue Bölümü* 突厥傳 [e.n.: *Yinie*'nin 移涅 Eski Türkçe karşılığı *İnel*'dir]).

⁶¹⁵ *Beiting Duhufu* 北庭都護府 [e.n.: Zhang bu yer adındaki *Bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *Bo* şeklinde yapmıştır]; bu askerî valiliğin merkezi Jinmancheng 金滿城, yani bugünkü Doğu Türkistan'daki Fuyuanxian (Beşbalık) 孚遠縣 şehrinin kuzeyinde idi. Ayrıca bk. *ZGGJ*, s.185; Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.803.

⁶¹⁶ Guo Qianguan'ın 郭虔瓘 biyografisi için bk. *JTS* 103 ve *XTS* 133.

⁶¹⁷ Bu olayların tarihi *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

⁶¹⁸ *Yanbeijun Wang* 燕北郡王 [e.n.: Zhang, bu ünvanındaki *bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *bo* biçiminde vermiştir.]: *JTS*'daki İmparator Xuanzong'un biyografisinde *Yanshanjun Wang*'dır 燕山郡王.

* [e.n.: "Altın Dağ" anlamına gelen Jinshan 金山, Altay Dağları'nın karşılığıdır.]

⁶¹⁹ Bu olayların tarihi *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

715 Senesindeki Olaylar

1) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2063a

İmparator Xuanzong 玄宗⁶²⁰, Liangzhou Bölgesi'nin Başkomutanı Xue Na'yı 涼州大總管薛訥⁶²¹ *Shuofangdao Bölgesi'nin Ordu Başkomutanlığı*'na (*Shuofangdao Xingjun Da Zongguan* 朔方道行軍大總管), devlet hiyerarşisinde *Taipuqing* 太僕卿 derecesine sahip olan Lü Yanzuo'yu 呂延祚⁶²² ve *Lingzhou Cishi*'sı 靈州刺史 olan Du Binke'yı 杜賓客⁶²³ ise Xue Na'nın yardımcılarını olarak tayin ederek onlara Göktürklerle hücum etmelerini emretti.⁶²⁴

3.2.2. Kapgan Kağan'ın Çin'e Karşı Güttüğü Siyaset, İstekleri ve Neticeleri

695 Senesindeki Olaylar

1) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 2000b

Kapgan Kağan, Çin'e elçi göndererek teslim oldu. Bundan memnurluk duyan İmparatoriçe Wu, Kapgan Kağan'a *Zuo Wei Da Jiangjun* 左衛大將軍 büyük generallik rütbesini ve *Guiguo Gong* 歸國公 ünvanını taşıyan düklüğü verdi.⁶²⁵

696 Senesindeki Olaylar

1) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 2002b

Kapgan Kağan, İmparatoriçe Wu'ya kendisini manevi evlat olarak kabul etmesini, kızını bir Çin Prensine almasını ve ayrıca Çin'e teslim olan Sarı

⁶²⁰ İmparator Xuanzong'un 玄宗 biyografisi için bk. *JTS* 8 ve *XTS* 5.

⁶²¹ Xue Na'nın 薛訥 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadının transkripsiyonunu *Xie* şeklinde yapmıştır.]

⁶²² Lü Yanzuo 呂延祚 [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *zuo* 祚 karakterinin transkripsiyonunu *zha* olarak sunmuştur] veya Lü Yanji'nin 呂延濟 biyografisi için bk. *XTS* 202.

⁶²³ Du Binke 杜賓客 veya Du Chuke'nin 杜楚客 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111.

⁶²⁴ Bu vesikalar *XTS*'da da vardır; *JTS*'da yoktur.

⁶²⁵ Bu vesikalar *JTS*'da da vardır; *XTS*'da yoktur.

Nehir'in batı kıyılarında yaşayan Göktürklerin kendisine teslim edilmesini rica etti. Bunun karşılığında, Kapgan Kağan Göktürk ulusu ile Çin İmparatorluğu adına Kitanlara baskın yapılacağına söz verdi.

Bunun üzerine İmparatoriçe Wu, *Baotaowei Da Jiangjun* 豹韜衛大將軍⁶²⁶ rütbesini taşıyan Büyük General Yan Zhiwei 閻知微 ile *Zuo Wei Langjiang* 左衛郎將⁶²⁷ rütbesini taşıyan ve aynı zamanda *Sibinqing* 司賓卿⁶²⁸ mevkiinde bulunan General Tian Guidao'yu 田歸道⁶²⁹ elçi olarak Göktürklerle gönderdi. Bu iki elçi İmparatoriçe Wu'nun fermanıyla Kapgan Kağan'a *Zuo Wei Da Jiangjun* 左衛大將軍 adını taşıyan Büyük Generallik rütbesini ve *Qianshan Kağan* 遷善可汗 (yani *İyilik Seven Kağan*) ünvanını verdi.⁶³⁰

2) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 205: 2002b

Kitan Devleti lideri Li Jinzhong 李盡忠⁶³¹ öldü, yerine torunu Li Wanrong 李萬榮⁶³² geçti.

Kapgan Kağan bu fırsattan yararlanarak Songmo 松漠⁶³³ Bölgesi'ne tecavüz etti ve orada Li Jinzhong'un ve Li Wanrong'un karılarını ele geçirerek gitti. Bundan dolayı İmparatoriçe Wu, Kapgan Kağan'a eski ünvanlarına

⁶²⁶ *Baotaowei Da Jiangjun* 豹韜衛大將軍: "İhtişamlı muhafız alayına kumanda eden büyük general" demektir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.509.

⁶²⁷ *Zuo Wei Langjiang* 左衛郎將: "Sol muhafız alayına ait olan general" demektir.

⁶²⁸ *Sibinqing* 司賓卿: "Harem ziyaretleri müdürü" demektir. Bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.413-414.

⁶²⁹ Tian Guidao'nun 田歸道 biyografisi için bk. *JTS* 185 ve *XTS* 197.

⁶³⁰ Bu olayların sene ve ay tarihleri *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶³¹ Li Jinzhong'un 李盡忠 biyografisi için bk. *JTS* 199b ve *XTS* 219.

⁶³² Li Wanrong'un 李萬榮 biyografisi için bk. *JTS* 145. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *rong* 榮 karakterinin transkripsiyonunu *yong* biçiminde yapmıştır.]

⁶³³ Songmo 松漠, bugünkü Rehe Eyaleti'ndeki Weichangxian ilçesi ve İç Moğolistan'daki Keshiketeng 克什克騰 Bölgesi'nden ibaret olan topraklardır. Bk. *ZGGJ*, s.947.

ilaveten *Xiedielishi (İlteriş) Da Chanyu Ligong Baoguo Kağan* 頡跌利施大單于立功報國可汗 ünvanını verdi.⁶³⁴⁶³⁵

697 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 206: 2004b

Yan Zhiwei ile Tian Guidao, Kapgan Kağan'a yeni ünvanlar vermek maksadıyla, Çin elçileri olarak Göktürlere gönderildiler. Onlar Göktürlere giderken yolda Kapgan Kağan'ın Çin'e gönderdiği elçilerle karşılaştılar. Yan Zhiwei, Göktürk elçilerine mor elbiseler ile gümüş kemerler⁶³⁶ verdi. Ayrıca İmparatoriçe Wu'ya, Göktürk elçilerinin Çin başkenti Chang'an'a gelişinde hararetle karşılanmalarını ve tantana ile misafir edilmelerini tavsiye etti. İkinci elçi Tian Guidao ise imparatoriçeye şöyle bir teklifte bulunuyordu:

“Senelerce Çin'e karşı duran ve ancak son zamanlarda pişmanlık duymaya başlayan Göktürklerin İmparatoriçe Hazretleri tarafından affedilmeleri uygun olur. Ancak elçi Yan Zhiwei, İmparatoriçe Hazretleri'nden müsaade almadan Göktürk elçilerine (mor) elbiseler ve (gümüş) kemerler vermiştir. Elçi Yan, bu suretle hükümetimizi zor bir duruma sokmuştur.

Şimdi yapacağımız şey şudur: Göktürk elçileri elbise ve kemerleri iade etsinler ve İmparatoriçe Hazretleri tarafından verilecek olan af kararını beklesinler. Ayrıca küçük devletten gelen Göktürk elçilerine aşırı bir karşılama merasimi yapılmasına bence lüzum yoktur.”

İmparatoriçe Wu bu fikri kabul etti.

Yan Zhiwei, Kapgan Kağan'a mülâkî olduğu zaman saygı göstermek için dans etti ve hatta Kapgan'ın giydiği ayakkabıların ucunu bile öptü. Tian Guidao ise Kapgan'ı diz çökerek değil; yalnızca ayakta durarak selamladı. Buna kızan Kapgan, Tian Kuidao'yu hapsedti. Hatta onu öldürtmek istedi. Fakat Tian Guidao bundan hiç korkmadı. Aksine Kapgan'ı bu ölçüsüz hareketlerinden ötürü ayıpladı ve daha sonra Kapgan'a meselelerin kendisi için zararlı ve faydalı olan taraflarını anlattı. Bu sırada *Abo Dagan* 阿波達干

⁶³⁴ Bu olaylar için *JTS*'da ay tarihi; *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁶³⁵ Bk. LMT, s.601, n.860.

⁶³⁶ Dördüncü, altıncı ve yedinci rütbelere sahip olan memurların resmî kıyafetidir. Bk. *XTS-Vasuta ve Kıyafet Sözlüğü* 新唐書車服志.

⁶³⁷ rütbesini taşıyan Ashide Yuanzhen, Kapgan’a şöyle söyledi: “Büyük devletten gelen Çin elçilerini öldüremeyiz.” Kapgan, böylece biraz yumuşak davrandı. Fakat Tian Guidao’yu müddetsiz olarak Çin’e dönmekten alıkoydu.⁶³⁸

Xianheng 鹹亨 Saltanat Devresi (M.S. 670-673) sırasında Çin’e teslim olan Göktürklerin hepsi, Fengzhou, Shengzhou, Lingzhou, Xiazhou, Shuozhou ve Daizhou gibi altı bölgeye yerleştirilmişlerdi. Bu sefer Kapgan Kağan, Çin’den bu altı bölgede yaşayan Göktürklerin kendisine iade edilmelerini ve ayrıca kendisine Chanyu Genel Askerî Valiliği’ne (Chanyu Duhufu 單于都護府) ait toprakların ve bunlardan başka da tohumluk buğday, ipekli kumaşlar, ziraat aletleri ve demir verilmesini istedi. Fakat İmparatoriçe Wu, bunların verilmesine müsaade etmedi. Bu sebeple Kapgan çok kızdı ve imparatoriçe için ağır ve kaba sözler sarfetti.

Bu sırada Vezir Yao Shou 姚壽⁶³⁹ ile Vezir Yang Zaisi 楊再思⁶⁴⁰, Kitan isyanının henüz daha tam olarak bastırılmadığından, Kapgan’ın isteklerinin yerine getirilmesini imparatoriçeye tavsiye ettiler. Fakat vezirlerden *Lintai Shaojian* 麟台少監⁶⁴¹ rütbesini taşıyan ve aynı zamanda *Fengge Shilang* 鳳閣侍郎⁶⁴² görevinde bulunan Zanhuanlı 贊皇⁶⁴³ Li Qiao 李嶠⁶⁴⁴ şu sözlerle itirazda bulundu: “Açgözlü Göktürlere güvenilmez. Eğer Kapgan Kağan’ın arzularını yerine getirirsek, isyan edenlere askerî yardımda bulunmak veya haydutlara yiyecek vermek gibi bir şey yapmış olacağız. Bana kalırsa en iyisi Göktürlere karşı müdafaaya hazırlanmaktır.”

Fakat Yao Shou ile Yang Zaisi verilmesinde ısrar ediyorlardı. Sonunda İmparatoriçe Wu, Kapgan’a sözü geçen altı bölgede yaşayan binlerce çadırılık

⁶³⁷ *Abo Dagan* 阿波達干 [e.n.: Bu ünvanın Eski Türkçe karşılığı *Apa Tarkan*’dır.], yani Ashide Yuanzhen’dir 阿史德元珍. Krşl. n.513.

⁶³⁸ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

⁶³⁹ Yao Shou’nun 姚壽 biyografisi için bk. *JTS* 89 ve *XTS* 102.

⁶⁴⁰ Yang Zaisi’nin 楊再思 biyografisi için bk. *JTS* 90 ve *XTS* 109.

⁶⁴¹ *Lintai Shaojian* 麟台少監: İmparatorun kitaplık dairesi müdür muavinidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.205-206.

⁶⁴² *Fengge Shilang* 鳳閣侍郎: Büyük imparatorluk sekreterliğinin daire başkan muavinidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.178.

⁶⁴³ Zanhuan 贊皇, bugünkü Hebei Eyaleti’ndeki Zanhuanxian 贊皇縣 şehridir.

⁶⁴⁴ Li Qiao’nun 李嶠 biyografisi için bk. *JTS* 76, 94 ve *XTS* 80, 123.

Göktürklerin hepsini teslim etmeye razı oldu. Ayrıca Kapgan'a 40.000 ölçek buğday tohumu, 50.000 parça çeşitli ipekli kumaş, 3.000 adet ziraat aleti ve on binlerce kilo demir verdi. Bunlardan başka imparatoriçe, Kapgan'ın kızının bir Çin prensiyle evlendirilmesine razı oldu.

Bu sebeple Kapgan Kagan daha da kuvvetlendi. Elçi Tian Guidao ancak bu sıralarda serbest bırakıldı. Tian Guidao Çin sarayında İmparatoriçe Wu'nun önünde Yan Zhiwei ile münakaşa etti. Tian Guidao'ya göre, Göktürklerle sırf evlenmeye dayanan bu akrabalığa güvenilemezdi çünkü Kapgan er geç sözleşmeyi bozacaktır. Bunun için gereken tedbirlerin şimdiden alınması lazımdır. Fakat Yan Zhiwei'in fikrine göre, evlenmeye dayanan bu akrabalık sapasağlamdır ve bu suretle barış temin edilebilirdi.⁶⁴⁵

698 Senesindeki Olaylar

1) Haziran Ayı Olayları

a) CFYG, 998: 8b

Shengli 聖曆 Saltanat Devresi'nin ilk senesinde, Kapgan Kağan, (Çin imparatoriçesi Wu'dan), kızını bir Çin prensiyle evlendirmek için ricada bulundu. Bunun üzerine haziran ayında İmparatoriçe, Kapgan'ın kızını *Huaiyang Wang* 淮陽王 kral ünvanını taşıyan Prens Wu Yanxiu'ya 武延秀⁶⁴⁶ vermeye karar verdi. Sonradan imparatoriçe, *You Baotaowei Da Jiangjun* 右豹韜衛大將軍 rütbeli General Yan Zhiwei'i 閻知微 ve *You Wuwei Langjiang* 右武衛郎將 rütbeli General Yang Luanzhuang'ı 楊鸞莊⁶⁴⁷ birinin ünvanına *She Chunguan Shangshu* 攝春官尚書⁶⁴⁸ ötekinin ünvanına da *She Sibinqing* 攝司賓卿 ünvanını katarak, altın ve ipekli kumaşlar ihtiva eden hediyelerle Kapgan'ın otağına gönderdi. Fakat Yan Zhiwei ve Yang Luanzhuang gizlice isyana karar vermişlerdi.

⁶⁴⁵ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Kapgan Kağan'a 50.000 parça ipekli kumaşın verilmesi.
- Kapgan Kağan'ın Çin'e karşı sözleşmeyi bozup bozmayacağı hususunda Tian Guidao ve Yan Zhiwei'in birbiriyle münakaşa etmeleri.

⁶⁴⁶ Wu Yanxiu'nun 武延秀 biyografisi için bk. *JTS* 183 ve *XTS* 206.

⁶⁴⁷ Yang Luanzhuang'ın 楊鸞莊 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁶⁴⁸ *She Chunguan Shangshu* 攝春官尚書: *She* "vekil" demek; *Chunguan Shangshu*, "ayinler bakanı" demektir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.87, 213.

b) ZZTJ, 206: 2008b

İmparatoriçe Wu'nun emriyle, *Huaiyang Wang* 淮陽王 ünvanını taşıyan Prens Wu Yanxiu 武延秀, Kapgan'ın kızını Çin'e getirmek için Göktürk ülkesine gitti. İmparatoriçe ayrıca *Baotaowei Da Jiangjun* 豹韜衛大將軍 rütbeli General Yan Zhiwei ile *You Wuwei Langjiang* 右武衛郎將 rütbeli General Yang Qizhuang'dan 楊濟莊⁶⁴⁹ birisine *She Chunguan Shangshu* 攝春官尚書, ötekine de *She Sibinqing* 攝司賓卿 ünvanını vererek, pek çok miktarda altın ve ipekli kumaş hediyeleriyle Prens Wu Yanxiu'ya refakat etmelerini onlara emretti.⁶⁵⁰

2) Ağustos Ayı Olayları

a) CFYG, 998: 8b

Prens Wu Yanxiu, Kapgan Kağan'ın güneydeki otağına geldiği zaman kağan, Yan Zhiwei ile Yang Luanzhuang'ın yaptıkları plana göre, birkaç bin süvari göndererek Prens Wu'nun etrafını çevirtti ve onu bir yere hapsetti. Böylece kağan, Yan Zhiwei'e (bu her ne kadar kanunsuz bir hareket idi ise de) *kağan* ünvanını vererek, onunla ve ordusuyla beraber Jingnan 靜難, Pingdi 平狄, Qingyi 清夷 ordularına hücum etti. Sonunda Jingnan ordusu kumandanı General Murong Xuanze 慕容玄崱⁶⁵¹ 5.000 askeri ile Kapgan'a teslim oldu. Dolayısıyla Göktürk ordusu bu zaferin sarhoşluğu ile biraz daha ilerliyerek, Gui 媯, Tan 檀 ve saire bölgelerine saldırmaya başladı.

b) ZZTJ, 206: 2008b

Prens Wu Yanxiu, Göktürklerin güney merkezi olan Karakum şehrine geldi. Kapgan Kağan, Yan Zhiwei ve diğer Çinlilere şöyle dedi: “Ben kızımın Wu ailesinden değil, Li 李 ailesinden gelen bir prensle evlenmesini isterim. Bu zat (Wu Yanxiu) Tang İmparatoru'nun oğlu mudur? Biz Göktürkler

⁶⁴⁹ Yang Qizhuang 楊濟莊, yani Yang Luanzhuang'dır 楊鸞莊. Krşl. n.647.

⁶⁵⁰ Bu olaylar için, *JTS*'da ay tarihi; *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁶⁵¹ Murong Xuanze'nın 慕容玄崱 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, burada söz konusu kişinin soyadındaki *rong* 容 karakterinin transkripsiyonunu *yong* biçiminde yapmıştır.]

nesillerce Tang ailesinin lütuflarını gördük. Haber aldığıma göre, Tang İmparatorluğu’nu kuran Li ailesinin mensupları, Wu ailesi tarafından adeta yok edilmiştir. Sadece iki tane erkek çocuğu hayatta imiş. Ben şimdi orduma dayanarak bu iki çocuğu resmî *Çin İmparatoru* olarak tahta çıkaracağım.”

Kapgan Kağan sonradan Prens Wu Yanxiu’yu özel bir yere hapsetti ve Yan Zhiwei’i Çin halkını idare etmek maksadıyla *Nanmian Kağan* 南面可汗 (yani *Güney Kağan* demektir) ilan etti. Böylece Kapgan Kağan, *Jingnan* 靜難, *Pingdi* 平狄 ve *Qingyi* 清夷 adlarını taşıyan Çin ordularına hücum etti. Jingnan ordusu kumandanı Murong Xuanze 慕容玄鉞* 5.000 askeriyle Kapgan Kağan’a teslim oldu.

Bu suretle çok kuvvetlenen Kapgan Kağan, daha da ilerleyerek Guizhou, Tanzhou gibi bölgelere saldırdı. Bundan başka Kapgan, evvelce Yan Zhiwei ile birlikte Göktürk ülkesine gelmiş olan Çin memurlarının hepsine, rütbelerine göre beşinci ila üçüncü memuriyete tekabül eden Çin resmî ünvan elbiselerini verdi. Fakat İmparatoriçe Wu, bu memurları kanunî olarak tanımadı ve bütün bu elbiseleri müsadere ettirdi.

Daha sonra Kapgan Kağan, Çin hükümetini ayıplayarak şöyle bir mektup gönderdi:

- “- Birincisi: Bana pişmiş buğday tohumları verildi. Bu tohumlar tabii olarak yetişmediler.
- İkincisi: Verilen altın ve gümüş eşyanın kaliteleri çok düşüktür ve hakikî değildirlir.
- Üçüncüsü: Çin elçilerine verdiğim resmî elbiselerin hepsi müsadere edilmiştir.
- Dördüncüsü: Verilen ipekli kumaşların kalitesi çok düşüktür.
- Beşincisi: Kızım yalnızca Çin imparatorunun oğlu ile evlenebilir. Hâlbuki bana daha az asil sayılan Wu ailesinden gelen bir kimse yollanmıştır. Bu şekilde hareket etmekle siz, Wu ailesini benimle aynı seviyede gördüğünüzü ifade etmiş oluyorsunuz. Fakat anladığıma göre bu aile Çin İmparatorluğu’nun meşru varisi değildir. Bu durumda benim kızım, sahte bir Çin Prensi ile evlenme durumuna düşecektir. Böylece beni aldatmış oluyorsunuz.

* [e.n.: Zhang, söz konusu kişinin soyadındaki *rong* 容 karakterinin transkripsiyonunu burada *rong* olarak doğru şekilde vermiştir.]

Bu sebeplerden dolayı Hebei 河北⁶⁵² Bölgesi'ni elde etmek için Çin'e karşı silahlanmış bulunuyorum!"

Bu sıralarda *Jiancha Yushi* 監察御史 (*Sansür Veziri*)⁶⁵³ olan Pei Huaigu 裴懷古⁶⁵⁴, Yan Zhiwei ile birlikte Göktürk ülkesine geldi. Kapgan Kağan, Pei Huaigu'nun kendisi için vezir olarak çalışmasını istedi; fakat reddedildi. Bunun üzerine Kapgan, Pei Huaigu'yu hapsetti ve onu öldürmek istedi; fakat Pei Huaigu Çin'e kaçmayı başardı.⁶⁵⁵

703 Senesindeki Olaylar

1) Haziran Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 207: 2018a

Kapgan Kağan, İmparatoriçe Wu'ya *Mohegan* 莫賀干 (*Baga-Han?*)⁶⁵⁶ isminde bir elçi göndererek, kendi kızını Çin veliahtının oğluna almasını rica etti. (İmparatoriçe buna sonradan razı oldu).⁶⁵⁷

2) Kasım Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 207: 2020a

Kapgan Kağan, kızının bir Çin veliahtının oğlu ile evlenmesine müsaade etti diye, İmparatoriçe Wu'ya teşekkür etmek amacıyla Çin'e elçi gönderdi.

⁶⁵² Hebei, yani Hebeidao 河北道 Bölgesidir. Krşl. n.586.

⁶⁵³ *Jiancha Yushi* 監察御史: Dışarda yapılan araştırmalar (anketler) mahkemesi murakibidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.309.

⁶⁵⁴ Pei Huaigu'nun 裴懷古 biyografisi için bk. *JTS* 185b ve *XTS* 197.

⁶⁵⁵ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Kapgan Kağan'ın, Göktürk ülkesine gelmiş olan Çin memurlarına resmî elbiseler vermesi ve bu memurların kanunî vaziyetinin İmparatoriçe Wu tarafından tanınmaması.
- Kapgan Kağan'ın Çin hükümetini ayıplaması.
- Pei Huaigu'nun Göktürk ülkesinden Çin'e kaçıışı.

⁶⁵⁶ *Mohegan* 莫賀干, yani *Mohe Dagan*'dır 莫賀達干 (*Baga Tarkan*). Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang burada *JTS* ve *XTS*'daki bölüm sayılarını birbiriyle karıştırmıştır.]

⁶⁵⁷ Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

Göktürk elçisine *Suyutai* 宿羽台⁶⁵⁸ adını taşıyan kulede bir ziyafet verildi. Bu ziyafette Çin veliahtı da hazır bulunuyordu.⁶⁵⁹

704 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 207: 2022a

Kapgan Kağan, Çin ile kendi devleti arasında evliliğe dayanan bir akrabalık kurulduğu için evvelce alıkoyduğu Çin prensi Wu Yanxiu'yu serbest bıraktı.⁶⁶⁰

711 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 210: 2049a

Kapgan Kağan, Çin'e elçi göndererek barış istedi. İmparator Ruizong 睿宗⁶⁶¹ bu teklifi kabul etti.⁶⁶²⁶⁶³

2) Mart Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 210: 2050a

İmparator Ruizong, Prens Li Chengqi'nin 李成器 (ünvanı *Song Wang* 宋王) kızı Jinshan Konçuy'un 金山公主⁶⁶⁴ Kapgan Kağan ile evlenmesine müsaade etti.⁶⁶⁵

⁶⁵⁸ Suyutai 宿羽台: 679 senesinde yapılan bu kule, Tang Sülalesi'nin doğu başkenti olan Luoyang 洛陽 şehrindeki Suyugong 宿羽宮 Sarayı'nın bahçesinde bulunmakta idi. Bk. *ZZTJ-JZ*, s.11, s.569, n.104.

⁶⁵⁹ Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

⁶⁶⁰ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur. Ayrıca krşl. *ZZTJ*, 206: 2008b 698 senesindeki ağustos ayının olayları.

⁶⁶¹ İmparator Ruizong 睿宗 için, krşl. n.469, 596.

⁶⁶² Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶⁶³ Çok kısaltılmış metin için bk. LMT, s.658, n.1256.

⁶⁶⁴ Jinshan Konçuy'un 金山公主 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁶⁶⁵ Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*'da gösterilmemiştir.

3) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 210: 2051b

Çin devlet hiyerarşisinde *Yushi Zhongcheng* 御史中丞⁶⁶⁶ derecesine sahip olan Vezir He Fengrao 和逢堯⁶⁶⁷, *Vekil Hongluqing* 攝鴻臚卿 derecesinde Çin elçisi olarak Göktürklerde bulunduğu sırada Kapgan Kağan'a şöyle dedi: “Chumiler 處密⁶⁶⁸ ile Jiankunlar 堅昆 (Kırgız)⁶⁶⁹, kağanın Çin prensesiyle evlendiğini duyunca, kağana tabi olmaları pek muhtemeldir. Bu durumda siz, Çin kıyafeti giyip ve bunu diğer yabancı kavimlere de duyurursanız, sizin için gayet faydalı olur. Doğru değil mi?”

Kapgan Kağan bu fikri kabul etti. Ertesi gün Kapgan Kağan (üçüncü ila birinci derece rütbelerdeki Çinli memurlar gibi) sarık ve mor elbise giyerek tekrar tekrar güneşe doğru diz çöktü ve selamda bulundu. Bu suretle Çin hükümdarına saygı gösteriyordu. Kapgan Kağan sonradan kendi oğlu Yangwozhi'ya 楊我支⁶⁷⁰ ve Göktürk Başveziri'ne, kendi Göktürk elçileri olarak He Fengrao ile birlikte, Çin Sarayı'na gitmelerini emretti.⁶⁷¹⁶⁷²

4) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 210: 2051b

Göktürk Elçileri Çin başkenti Chang'an'a geldiler. He Fengrao, elçi görevini başarıyla bitirdiği için *Hubu Shilang* 戶部侍郎⁶⁷³ rütbesine terfi ettirildi.⁶⁷⁴

⁶⁶⁶ *Yushi Zhongcheng* 御史中丞: Murakipler Mahkemesi Başkan Muavinidir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.281.

⁶⁶⁷ He Fengrao'nun 和逢堯 biyografisi için bk. *JTS* 185 ve *XTS* 123.

⁶⁶⁸ Chumi 處密: Belki Çumul, bir Türk boyudur. Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.152.

⁶⁶⁹ Jiankun 堅昆, “Kırgız” demektir. Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.67, 70, 82, 91-92, 160, 195, 198. Ayrıca bk. Tsai Wên-shên, *Uygurlar*, s.43, n.1.

⁶⁷⁰ Yangwozhi Tegin'in biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215.

⁶⁷¹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶⁷² LMT 11'inci ay demektir. Hâlbuki metinde 10'uncu ayda gösterilmiştir. Bk. LMT, s.611, n.941.

⁶⁷³ *Hubu Shilang* 戶部侍郎: *Hubu* 戶部, bugünkü Maliye Bakanlığı gibidir; *Shilang* 侍郎 ise bakan yardımcısı anlamındadır. Böylece *Hubu Shilang*, maliye bakan yardımcısı demektir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires*..., s.71-80.

⁶⁷⁴ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

712 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 210: 2052a

Xiantian 先天 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ocak ayında İmparator Ruizong, *Anfumen* 安福門 adını taşıyan kapı kulesinde Kapgan Kağan'ın oğlu Yangwozhi'ya bir ziyafet verdi ve ziyafet sırasında ona Prenses Jinshan'ı (Jinshan Konçuy 金山公主) gösterdi. Fakat bundan biraz sonra İmparator Ruizong'un tahtını kendi oğluna bırakması sebebi ile bu evlenme gerçekleşemedi.⁶⁷⁵

713 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 210: 2056b

Kapgan Kağan, Kaiyuan 開元 Saltanat Devresi'nin ilk senesinin ağustos ayında, İmparator Xuanzong'a 玄宗⁶⁷⁶ oğlu Yangwozhi'yı göndererek onun bir Çin Prensesiyle evlendirilmesini rica etti. İmparator, Prens Li Yin'in 李愔 (ünvanı *Shu Wang* 蜀王) kızı Prenses Nanhe'nin 南和縣主⁶⁷⁷ Yangwozhi ile evlenmesini kararlaştırdı.⁶⁷⁸

714 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2059b

Kapgan Kağan, yeniden İmparator Xuanzong'a elçi göndererek, bir Çin Prensesiyle evlendirilmesini rica etti. Kapgan, elçisi vasıtasıyla Çin imparatoruna sunduğu itimatnamede, kendisini *Qianhe Yongqing Da Fuma Tianshangde Guobao Tiannan Tujue Shengtian Guduolu Kağan* 乾和永清大

⁶⁷⁵ Bu vesikalar *JTS*'da vardır; *XTS*'da yoktur.

⁶⁷⁶ İmparator Xuanzong için krşl. n.620.

⁶⁷⁷ Nanhe (Xianzhu) 南和(河)縣主, yani Nanhe Konçuy'dur. Biyografisi için bk. *XTS* 215a.

⁶⁷⁸ Bu vesikalar *XTS*'da da vardır; *JTS*'da yoktur.

駙馬天上得果報天男突厥聖天骨咄祿可汗* ((*Dünyayı sulha ve ebedî düzene kavuşturan, (Çin İmparatoru'nun) büyük damadı, Tanrı'dan mükâfat almaya layık, tanrısal, Göktürklerin kutsal (hükümdarı), Kutlug Kagan*)) ilan etti.⁶⁷⁹

2) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2061a

Kapgan Kağan'ın ihtiyarlamış olmasına rağmen, davranışı hergün biraz daha vahşet ve kötüye doğru gidiyordu. Bu yüzden, (Göktürlere bağlanmış olan) Geluolular 葛邏祿 (Karluk)⁶⁸⁰ ve saire gibi kabileler Liangzhou 涼州 şehrine gelerek Çin'e teslim oldular.⁶⁸¹

Bundan biraz sonra Kapgan Kağan tekrar İmparator Xuanzong'a elçi göndererek, bir Çin Prensesiyle evlendirilmesini rica etti. İmparator, Çin Prensesi'nin gelecek sene (715) Göktürlere götürülmesine müsaade etti.⁶⁸²

3.2.3. Göktürklerde Hükümet Teşkilatı

699 Senesindeki Olaylar

a) ZZTJ, 206: 2012b

Bu senede Kapgan Kağan, kendi kardeşi Duoxifu'yu 咄悉匐⁶⁸³ *Zuo Xiang Cha* 左廂察 (*Sol Şad?*) makamına, Ashina Kutlug'un oğlu Moju'yü 默矩 (yani Bilge Kağan)⁶⁸⁴ *You Xiang Cha* 右廂察 (*Sağ Şad?*) makamına getirdi. Her biri yirmi binden fazla asker idare ediyordu. Kapgan ayrıca kendi oğlu Fuju'yü 匐俱⁶⁸⁵ *Küçük Kağan* ilan etti.

* [e.n.: Zhang, bu ünvanın başındaki *Qian* 乾 karakterinin transkripsiyonunu *Jian* biçiminde yapmıştır.]

⁶⁷⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶⁸⁰ Geluolu 葛邏祿, Karluk kabilesidir. Bu kabile için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.303-309.

⁶⁸¹ Bu vesikalar *XTS*'da da vardır; *JTS*'da yoktur.

⁶⁸² Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁶⁸³ Duoxifu'nun 咄悉匐 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁶⁸⁴ Moju 默矩 yani Bilge Kağan'ın biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

⁶⁸⁵ Fuju'nün 匐俱 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a.

Küçük Kağan Fujū, iki *Xiang Cha*'dan (*Şad*?) daha üstündü ve başta Chumukunlar 處木昆⁶⁸⁶ olmak üzere “On Kabile”ye⁶⁸⁷ ait 40.000’den fazla askeri idare ediyordu. Bu sebeple Küçük Kağan aynı zamanda *Tuoxi Kağan* 拓西可汗 (yani *Batı Kağanı*)* ünvanını muhafaza ediyordu.⁶⁸⁸

3.2.4. Çinlilerin Göktürkler Hakkındaki Görüşleri ve Onlara Karşı Aldıkları Tedbirler

707 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 208: 2032a

Kapgan Kağan’ın Çin sınırına çok sık tecavüz etmesi üzerine (İmparator Zhongzong 中宗⁶⁸⁹), bütün mülkî ile askerî erkânı topladı ve Göktürkleri kökünden yenecek planlar sunmalarını emretti. Bunun üzerine *You Buque* 右補闕⁶⁹⁰ rütbeli Lu Fu 盧輔⁶⁹¹, İmparator Zhongzong’a şöyle bir teklif sundu:

“...Düşmanları mağlup etmek için sadece kumandanların cesareti kâfi değildir. Bu başarı daha ziyade iyi bir kurmay heyeti sayesinde kazanılır. Mesela Göktürklerle savaşan General Shazha Zhongyi’ye 沙吒忠義, sırf cesur bir kumandan olduğu için ona bu kadar önemli bir görevin verilmesi doğru olmazdı. Bu zat Göktürlere açtığımız seferlerde çok mühim bir mevkide bulunuyordu. Başka bir misal daha: Mingsha Muharebesi’nde⁶⁹², bizim başkomutanımız herkesten önce kaçtı. Bu zatın kanunlara göre cezalandırılması lazımdı. Hâlbuki hâlâ cezasını görmüş değildir. Eğer kumandanlara yerinde mükâfat verir ve yerinde de cezalandırırsak, ordumuz düşmanları mutlaka mağlup edecektir. Bundan başka sınır bölgelerindeki vali

⁶⁸⁶ Chumukun 處木昆, Dulu boylarından Türk kavmidir. Bk. W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s.152.

⁶⁸⁷ Chumukun’un on kabilesi, Batı Göktürklerinin On-okları olmalıdır.

* [e.n.: *Tuoxi Kağan* 拓西可汗 ünvanının tam karşılığı “Batı Fetheden Kağan”dır.]

⁶⁸⁸ Bu olaylar için *JTS*’da ay tarihi; *XTS*’da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁶⁸⁹ İmparator Zhongzong 中宗 için krşl. n.585.

⁶⁹⁰ *You Buque* 右補闕: İmparatorun ihmallerini tashih etmekle görevli memurlardan biridir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.151, 187.

⁶⁹¹ Lu Fu’nun 盧輔 biyografisi için bk. *JTS* 190.

⁶⁹² Krşl. *ZZTJ*, 208: 2032, 706 senesindeki aralık ayının olayları.

adaylarının son derece dikkatle seçilmesi gerektir. Bu valiler gereğinde, Göktürk istilasını önleyebilecek kadar askerlerini çoğaltabilsinler ve gerekli levazımını biriktirebilsinler.

Geçen sene ülkemizin muhtelif bölgelerinde kuraklık vardı. Bunun için şimdilik Göktürlere seferler yapmamız uygun olmaz. Bana kalırsa biz bir taraftan memleketimizin içinde ve dışında bizim için en müsait durumları yaratalım; öbür taraftan da yeter miktarda levazımat ile iyi eğitilmiş orduyu temin edelim. Bundan sonra Göktürlere geniş çapta bir sefer açarsak, herhalde muvaffak oluruz.”

İmparator Zhongzong bu teklifi kabul etti.⁶⁹³

2) Mayıs Ayı Olayları

a) ZZTJ, 208: 2032b

(İmparator Zhongzong), *Zuo Tunwei Da Jiangjun* 右屯衛大將軍 adlı büyük generallik rütbesini taşıyan Zhang Renyuan’i 張仁願, *Shuofangdao Bölgesi’nin Başkomutanlığı*’na 朔方道大總管 tayin ederek, ona Göktürklerin istilasını önlemesini emretti.⁶⁹⁴

3) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 208: 2035a

Zuo Tunwei Da Jiangjun rütbeli Büyük General Zhang Renyuan’e *Shuofangdao Bölgesi’nin Başkomutanlığı* vazifesi verilerek, onun Göktürlere hücum etmesi emredildi. Fakat o gittiği zaman, Göktürkler geri çekilmişti. Zhang Renyuan, Göktürklerin peşini bırakmayarak onları büyük bir bozguna uğrattı.⁶⁹⁵

⁶⁹³ Bu vesikalar *JTS*’da da vardır; *XTS*’da yoktur.

⁶⁹⁴ Bu olayların ay tarihi *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

⁶⁹⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*’da yoktur.

708 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 209: 2036b

Shuofangdao Bölgesi'nin Başkomutanı Zhang Renyuan, Sarı Nehir'in kıyılarında Shouxiangcheng 受降城 (yani anlamı: Çin'e teslim olmaya gelen Göktürkleri kabul eden şehir)⁶⁹⁶ adlı üç şehir yaptırdı. Olay şöyle olmuştu:

Zhang Renyuan'ın idare ettiği Shuofangjun 朔方軍 ordusu, Göktürklerden her zamanki gibi Sarı Nehir ile ayrılmaktaydı. Nehrin kuzey kıyısında *Fuyunci* 拂雲祠⁶⁹⁷ isimli bir Budist tapınağı vardı. Göktürkler, Çin'e her tecavüz edecekleri zaman, harekete geçmeden bu tapınağa gelip burada dua ediyorlar, atlarını yakınlardaki otlaklara bırakıyorlar, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Nehri geçiyorlardı.

Bu mart ayında Kapgan Kağan, Tuqishilara 突騎施 (Türgişler)⁶⁹⁸ baskın yapmak üzere batıya gitmiş bulunuyordu. Zhang Renyuan İmparator Zhongzong'a, Göktürklerin güneye giden yollarını kesmek için Kapgan'ın sefere gidişinden istifade ederek, Gobi Çölü'nün güneyindeki toprakları zaptetmesini ve bundan sonra da Sarı Nehir'in kuzey kıyılarında zaptedilen toprakları koruyacak ve birbirlerini destekleyecek üç tane Shouxiangcheng şehrinin kurulmasını teklif etti.

Fakat Çin veliahtının hocası Tang Xiuqing 唐休璟, şöyle bir fikir ileri sürüyordu: “Han 漢 Sülalesi'nden beri Çin, kuzeydeki yabancı kavimlerle Sarı Nehir'le ayrılmaktadır. Eğer biz Zhang Renyuan'ın tavsiyesine göre Nehrin kuzey kıyısında, yani düşmanların topraklarında şehirler yaptırırsak,

⁶⁹⁶ Shouxiangcheng 受降城: Üç tane böyle şehir vardır. Orta Shouxiangcheng şehri, Shuozhou 朔州 Bölgesi'nde, yani bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Wuyuanxian 五原縣 ilçesinde; Doğu Shouxiangcheng şehri, Shengzhou 勝州 Bölgesi'nde, yani bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Tuoketuoxian 托克托縣 ilçesinde; Batı Shouxiangcheng şehri ise Lingzhou 靈州 Bölgesi'nde, yani bugünkü Suiyuan Eyaleti'ndeki Ordos Bölgesi'nde idi. Bunların hepsi Sarı Nehir'in kuzey kıyısında bulunmakta idi. Bk. ZGGJ, s.31, 432; ZZTJ-JZ, c.11, s.652, n.41; Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.743, 796, 797.

⁶⁹⁷ Fuyunci 拂雲祠: Bu tapınak, Orta Shouxiangcheng şehrinin bulunduğu yerde idi. Bk. ZGGJ, s.467; ZZTJ-JZ, c.11, s.652, n.42. Ayrıca krşl. n.696 Shouxiangcheng.

⁶⁹⁸ Tuqishi 突騎施: Yani Türgişlerdir. Bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.154.

bu şehirlerin düşmanların eline geçeceğinden ve dolayısıyla bu şehirler için sarf edeceğimiz çalışmaların boşa gideceğinden korkuyorum.”

Fakat Zhang Renyuan, fikrinde ısrar ediyordu. En sonunda bu teklifi imparator tarafından kabul edildi. Zhang Renyuan, ayrıca imparatorun kendi bölgesinde senelik çalışma süresini doldurmuş olan askerlerin, bu üç şehrin yapılmasına yardım etmeleri için şimdilik bulundukları yerlerde görevlendirilmelerini istedi. Bunun üzerine Xianyanglı 咸陽⁶⁹⁹ olan 200’den fazla asker, firar ettiler. Zhang Renyuan onların hepsini yakalatıp idam ettirdi. Bu sebeple Zhang Renyuan’dan çok korkan Shuofangjun ordusu, iki ay içerisinde üç şehrin inşaatını tamamladı. Bu üç şehirden Orta Şehir, Fuyunci Tapınağı’nın bulunduğu yerde kurulmuştu. Doğu ile Batı Şehirleri ise Orta Şehir’den takriben 400 *li* uzakta idi. Bu şehirlerin her üçü de çok önemli noktalarda bulunuyordu. Bu suretle Zhang Renyuan, 300 *li* kareden fazla bir toprak kazanmış oldu.

Ondan sonra Zhang Renyuan, Niutou Zhaonashan 牛頭朝那山⁷⁰⁰ Dağı’nın kuzeyinde 1.800 tane nöbet kulesi yaptırdı ve Zuo Yuqianwei Jiangjun 左玉鈐衛將軍⁷⁰¹ adlı generallik rütbesini taşıyan Lun Gongren’i 論弓仁⁷⁰², Shuofangjun ordusunun öncü kuvvet komutanlığına getirdi. Ona, Nuozhenshui 諾真水⁷⁰³ Nehri’nin kıyılarında yerleşip, orada nöbet tutmasını emretti. Bundan sonra Göktürkler, hayvanlarını otlatmak için sınır dağlarını aşarak Çin tarafına gelmeye cesaret edemez oldular. Böylece Shuofang Bölgesi’nde Göktürk istilası vuku bulmadığı gibi askerlerin sayısı da on binlerce kişi azaltıldı.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ Xianyang 咸陽, bugünkü Shaanxi Eyaleti’ndeki Xianyangxian 咸陽縣 şehridir. Bk. ZGGJ, s.603.

⁷⁰⁰ Niutou Zhaonashan 牛頭朝那山, yani Zhaonashan 朝那山 Dağıdır. Krşl. n.524.

⁷⁰¹ Zuo Yuqianwei Jiangjun 左玉鈐衛將軍: “Orduların soldaki rehber muhafız alayına ait general” demektir. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.509. [E.n.: Zhang, bu ünvandaki *qian* 鈐 karakterinin transkripsiyonunu *jin* şeklinde vermiştir.]

⁷⁰² Lun Gongren’in 論弓仁 biyografisi için bk. XTS 110.

⁷⁰³ Nuozhenshui 諾真水: Bu nehir için bk. ZZTJ-JZ, c.11, s.653, n.54.

⁷⁰⁴ Yukarıdaki olayları JTS ve XTS sadece tek bir cümle ile zikretmiştir.

3.2.5. Kapgan Kağan'ın Bayırkulara Karşı Seferi ve Ölümü

716 Senesindeki Olaylar

1) Haziran Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2065a

Bayırkular, Kapgan Kağan'ı öldürdükten sonra başını Çin başkenti Chang'an'a götürerek İmparator Xuanzong'a sundular. Olay şöyle cereyan etti:

Evvelce Kapgan Kağan kuzeye doğru bir sefer yaparak Bayırkuları Duluoshui (Tola) ⁷⁰⁵ Nehri'nin kıyılarında büyük bir bozguna uğratmıştı. Fakat zafer sarhoşluğu içinde bulunan Kapgan, yurduna dönerken kendisi için gereken emniyet tedbirlerini almamıştı. Bir gün Kapgan bir söğüt ormanından geçerken Xiezhilüe 頡質略 ⁷⁰⁶ adındaki bozguna uğramış Bayırku askeri aniden ormandan çıkarak Kapgan'ı öldürdü.

O sırada Dawujun 大武軍 ordusunda Zijiang 子將 ⁷⁰⁷ rütbesini taşıyan Hao Lingquan 郝靈荃 ⁷⁰⁸ Çin elçisi olarak Göktürk ülkesinde bulunuyordu. Xiezhilüe, Kapgan Kağan'ın başını Hao Lingquan'e teslim ettikten sonra onunla beraber Çin sarayına geldiler. İmparator Xuanzong, Kapgan Kağan'ın başının Çin başkenti Chang'an'ın ana caddesinde bir direğe asılıp halka gösterilmesini emretti. Bundan sonra Bayırkular, Uygurlar, Tongralar, Xiler 靺 ve Pugular (Bugular), beş ayrı kavim, Çin'e teslim olmaya geldi. İmparator Xuanzong bu kavimleri Dawujun ordusunun kuzeyindeki yerlere yerleştirdi.

Bu sırada Kapgan Kağan'ın oğlu Küçük Kağan (Fuju 匍俱) tahta çıktı. Fakat çok geçmeden Kutlug'un oğlu Que Tegin 闕特勒 (Kül Tegin) ⁷⁰⁹ tarafından bastırılıp öldürüldü. Kül Tegin ayrıca adeta Kapgan Kağan'ın

⁷⁰⁵ Duluoshui 獨樂水, Tola Irmağı'dır. Bugünkü Dış Moğolistan'dadır. Varyantı: 毒樂河 (唐曆), 土拉河, 同羅河, 獨雒水.

⁷⁰⁶ Xiezhilüe'nin 頡質略 biyografisi için bk. JTS 194a. [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki lüe 略 karakterinin transkripsiyonunu *luo* olarak yapmıştır.]

⁷⁰⁷ Zijiang 子將, "küçük general" demektir. Ayrıca bk. ZZTJ-JZ, c.11, s.787, n.62.

⁷⁰⁸ Hao Lingquan'ın 郝靈荃 (隄) biyografisi için bk. JTS 194a.

⁷⁰⁹ Que 闕, Kül demektir. Kül Tegin'in biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215a. Ayrıca bk. ZZTJ-JZ, c.11, s.495, n.148. [e.n.: Araştırmacılar arasında bu ünvanın Kül mü Köl mü okunması gerektiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.]

bütün oğullarını ve candan adamlarını öldürüp, ağabeyi *Sağ Şad* 右賢王 olan Mojilian'i 默棘連 (Bilge Kağan)⁷¹⁰ *kağan* ilan etti. Bu zat Piqie (Bilge) Kağan'dır 毗伽可汗. Bilge Kağan, Göktürkler arasında da *Xiao Sha* 小殺 (*Küçük Şad*) olarak tanınırdı.

Bilge Kağan, kardeşi Kül Tegin'in *kağan* olmasını ısrar etti. Fakat Kül Tegin bunu şiddetle reddetti. Bu sebeple Bilge Kağan, Kül Tegin'i *Sol Şad* 左賢王 tayin ederek ona bütün askerî yetkileri verdi.⁷¹¹

3.3. Bilge Kağan Çağındaki Olaylar

3.3.1. Bilge Kağan'ın Çektiği Zorluklar ve Tonyukuk'un Siyaseti

716 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2065b

Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Xiler 奚, Kitanlar ve Bayırkular gibi kavimler Çin'e bağlandılar. Bu suretle Göktürk kavimleri artık dağınık bir şekilde görünüyordular. Bilge Kağan bu durumu düzeltmek için Kapgan Kağan zamanında saray nazırı olan Tunyugu'yu 暾欲谷 (Tonyukuk)⁷¹² çağırdı. O sırada Tonyukuk yetmiş yaşını aşmıştı. Kurnaz ve gayet iyi bir plancı olarak tanınırdı. Bu sebepten dolayı Göktürkler ona güvenip, sözlerine inanıyorlardı.

Bu sıralarda Çin'e teslim olan ve Sarı Nehir'in güney kıyılarında yerleştirilen Göktürklerin çoğu, Bilge Kağan'ın *kağan* oluşunu öğrenince Çin'e karşı ayaklanarak anavatanlarına döndüler. Bu ayda, Çin'e teslim olmuş

⁷¹⁰ Mojilian 默棘連 yani Bilge Kağan için krşl. n.684. [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *ji* 棘 karakterinin transkripsiyonunu burada metinde *zhi*, dipnotta ise *ji* olarak vermiştir.]

⁷¹¹ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Bayırkular, Uygurlar, Tongluolar [e.n.: Zhang, bu boy adındaki *Tong* 同 karakterinin transkripsiyonunu burada *Dong* biçiminde yapmıştır], Xiler ve Puguların Çin'e teslim olmaları ve bu kavimlerin yerleştirilmesi.

⁷¹² Tunyugu 暾欲谷 yani Tonyukuk'un biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b. [e.n.: Zhang, Tunyukuk'un ünvanında geçen *Tun* 暾 karakterinin transkripsiyonunu metinde *Dun*, dipnotta ise *Tun* şeklinde yapmıştır.]

bulunan Xiedie Sitai 跌跌思泰⁷¹³ ile Axilan 阿悉爛 (Arslan)⁷¹⁴ Bilge Kağan'ın yanına gittiler.⁷¹⁵

2) Ekim Ayı Olayları

a) ZZTJ, 211: 2066a

İmparator Xuanzong, *Shuofangdao Da Zongguan* 朔方道大總管 görevinde bulunan Xue Na'ya 薛訥 asi Göktürkleri ordusu ile takip etmesini emretti. Xue Na'nın emriyle Çin kumandanı Wang Jun 王峻⁷¹⁶, Bingzhou Bölgesi ordusu ile batıya, Sarı Nehir'i aştıktan sonra gece gündüz mecburi yürüyüş yaparak, asi Göktürkleri peşlerinden takip etti. Sonunda Göktürkler mağlup oldu. Üç bin Göktürk can verdi.

Daha evvel Çin'e teslim olan Göktürkleri idare eden Chanyu Garnizonu'ndaki Vali Yardımcısı Zhang Zhiyun 張知運⁷¹⁷, teslim olan Göktürklerin ellerindeki bütün silahları müsadere ederek, onlara Sarı Nehir'in kuzey kıyılarından ötesine geçip güney kıyılarında yerleşmelerini emretti. Bu yüzden teslim olan Göktürkler, Zhang Zhiyun'den şikâyet ederek nefret etmeye başladılar.

Bu sırada Çin devlet hiyerarşisinde *Yushi Zhongcheng* 御史中丞 derecesine sahip olan Vezir Jiang Hui 姜晦⁷¹⁸, sınır bölgeleri genel müfettişi olarak teslim olan Göktürkleri teftiş ediyordu. Göktürkler bundan faydalanarak Jiang Hui'e kendilerinin yaysız ve oksuz olduklarını ve bunun için avlanamadıkları hakkındaki şikâyetlerini bildirdiler. Bunun üzerine Jiang

⁷¹³ Xiedie Sitai'ın 跌跌思泰 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215a. [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadındaki *Xie* 跌 karakterinin transkripsiyonunu *Xia* olarak yapmıştır. Ayrıca *Xiedie* 跌跌, Dokuz Oğuz boylarından birisinin adı olan *Ediz*'in karşılığıdır.]

⁷¹⁴ Axilan 阿悉爛 yani Arslan Tarkan' ın 阿悉爛達干 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 221b.

⁷¹⁵ Yukarıdaki metinlerden şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:
- Kapgan Kağan öldükten sonra Xiler, Kitanlar ve Bayırkular gibi kavimlerin Çin'e bağlanması.

⁷¹⁶ Wang Jun'ün 王峻 biyografisi için bk. *JTS* 93 ve *XTS* 111.

⁷¹⁷ Zhang Zhiyun'ün 張知運 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b.

⁷¹⁸ Jiang Hui'in 姜晦 biyografisi için bk. *JTS* 59 ve *XTS* 91.

Hui, Göktürklerle müsadere edilmiş silahlarının hepsini iade etti. Fakat Çin'e teslim olan Göktürkler, silahlarını elde eder etmez Çin'e karşı isyan ettiler.

Zhang Zhiyun muharebe için hazırlıklar yapmaksızın, *Qinggangling* 青剛嶺⁷¹⁹ adlı dağda Göktürklerle savaştı. Fakat mağlup oldu; kendisi de esir düştü. Göktürkler, Zhang Zhiyun'ü Bilge Kağan'a teslim etmek istediler. Fakat Suizhou 綏州 Bölgesi'ne gelince General Guo Zhiyun'ün 郭知運⁷²⁰ kumanda ettiği Shuofangjun 朔方軍 ordusunun ani hücumlarına uğrayarak, Heishan 黑山 Dağı'ndaki *Huyangu* 呼延谷 isimli vadide çok ağır bir şekilde mağlup oldular. Göktürkler ancak bu mağlubiyetten sonra Zhang Zhiyun'ü serbest bırakarak avdete mecbur kalmışlardı. İmparator Xuanzong, Zhang Zhiyun'ün mağlup olmasından dolayı onu idam ettirdi.

Bilge Kağan, Xiedie Sitai ile Axılan (Arslan) ve öbür ileri gelen Göktürk kabile liderlerinin kendisine bağlanmalarına dayanarak, Çin sınırına tecavüz etmek istedi. Fakat Tonyukuk buna itiraz ederek, Bilge Kağan'a şunları söyledi:

“Çin imparatoru Xuanzong akıllı ve muktedir. Bunun dışında Çin milleti de tesanüt içinde ve müreffeh bir hayat sürüyor. Böylelikle faydalanabileceğimiz bir fırsat çıkmadıkça, Çin'e karşı hareket edemeyiz. Dahası var: Milletimiz, henüz yeni olarak bir araya geldiği için savaş gücümüz de zayıftır. Kudretini sağlamlaştırmak için birkaç sene sulh içinde yaşayıp canlanması lazımdır. Bu sebeple biz, ancak olayların gelişmesini takip ederek ona göre hareket etmeliyiz.”

Bilge Kağan ayrıca şehirler ve Budist mabetleri yaptırmak istedi. Fakat Tonyukuk buna da şu fikirleriyle itirazda bulundu:

“Böyle olmaz. Nüfus bakımından Göktürkler çok az, hatta Çin nüfusunun yüzde biri bile değildir. Fakat bizim Çin ile rekabet edebilmemizin sebebi şudur: Göçebe hayatı yaşayan ve avlanarak geçinen biz Göktürklerde, herkes askerdir. Bundan dolayı eğer kuvvetli olursak Çin'e tecavüz edebiliriz; zayıf isek dağlara çekiliriz. Bu suretle sayıca çok üstün olan Çin ordusu, bize birşey yapamaz.

⁷¹⁹ Qinggangling 青剛嶺 Dağı, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Huanxian 環縣 şehrinin kuzeyindedir.

⁷²⁰ Guo Zhiyun'ün 郭知運 biyografisi için bk. *JTS* 103 ve *XTS* 133.

Eğer şehirde oturup ananevi âdetlerimizi değiştirirsek, bir gün mağlup olduğumuz takdirde, mutlaka Çin tarafından imha ediliz. Görüyorsunuz ki Budizm doktrini, insanlara insanlığı sempatiyle sevmeyi öğretir. Bu sebepten dolayı, savaş alanında ve devletlerarası rekabette faydalı değildir. Sözün kısası Budizm’i benimseyemeyiz.”

Bilge Kağan bunları kabul etti.⁷²¹

3.3.2. Göktürk-Çin İlişkileri

718 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) ZZTJ, 212: 2069b

Bilge Kağan, İmparator Xuanzong’a elçi göndererek, barışmak istedi. İmparator bunu kabul etti.⁷²²

721 Senesindeki Olaylar

1) Şubat Ayı Olayları

a) ZZTJ, 212: 2073a

Bilge Kağan, İmparator Xuanzong’a elçi göndererek, barışmak istedi. İmparator, kağana şöyle bir mektup verdi:

“Eskiden Göktürkler, Çin ile evlenmeye dayanan bir akrabalık kurmuşlardı. Bundan sonra iki devlet beraberce barış içinde yaşamaya başlamıştı. Çin, Göktürklerden koyun ve at satın alıyor; Göktürkler ise Çin’den ipekli kumaş alıyordu. Bu suretle iki devlet karşılıklı olarak birbirinden menfaat görüyorlardı.

Fakat görüyorsunuz ki Kapgan Kağan sözünde duran bir şahıs değildi. Bu zat ağzından barış söyler; fakat içinden Çin’e karşı ayaklanmak isterdi. Gerçekten Çin sınırına sık sık tecavüz etmiştir. Nihayet herkes tarafından nefret edilen ve Tanrı’nın öfkesine uğrayan Kapgan, vaktinden evvel öldü. Görüyorsunuz ki Çin-Göktürk ilişkilerinin son senelerde bozulması sadece Kapgan yüzünden olmuştur.

Şimdi de siz (Bilge), Çin’in Ganzhou 甘州 ile Liangzhou 涼州 Bölgeleri’ne saldırdıktan sonra hemen bana barış elçisi göndermekle

⁷²¹ Yukarıdaki metinlerden şunlar JTS ve XTS’da yoktur:

- Xue Na ve Wang Jun’ün asi Göktürkleri peşlerinden takip etmeleri ve üç bin Göktürk’ün öldürülmesi.

⁷²² Fakat JTS’da “İmparator (Xuanzong) bu talebi, yersiz olduğunu ileri sürerek kabul etmedi.” şeklinde yazılmıştır.

Kapgan'ın yanlış yolunda yürümekte olduğunuzu göstermiş oluyorsunuz. Fakat devletimizin lütfu, gök ve yeryüzününki kadar büyüktür. Eğer sizin Çin'e karşı dostça davranış ve sadakat duygularınız hakikî ise beraber barış ve refah içinde bir arada yaşayalım. Ben de yalnız şimdi takınacağınız tavıra değer verip eski dertlerimizi unutacağım. Manasız yere zahmet etmek istemiyorsanız, bana elçi filan göndermeyin. Eğer siz Çin sınırına tecavüz ederseniz cezanızı göreceksiniz. Sözlerim bu kadar. Şimdi ne tavır takınacağınızı lütfen iyice düşününüz."⁷²³

726 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) ZZTJ, 213: 2081b

İmparator Xuanzong, Göktürk istilasından korunmak için Dingzhou'da 定州, Hengzhou'da 恆州, Mozhou'da 莫州⁷²⁴, Yizhou'da 易州 ve Cangzhou'da 滄州 olmak üzere, beş bölgede garnizon ordularının kurulmasını emretti.⁷²⁵

727 Senesindeki Olaylar

1) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 213: 2083b

Bilge Kağan, elçisi Meilu Chuo'yu 梅祿啜 (Buyruk-Çur)⁷²⁶ hediyelerle Çin'e gönderdi. Olay şöyle olmuştu:

Tibetliler, Çin'in Guazhou 瓜州⁷²⁷ Bölgesi'ne saldırırken, Bilge Kağan'a mektup yollayarak onun kendisiyle birlikte Çin'e tecavüz etmesini

⁷²³ Bu olaylar, *JTS*'da "Bilge Kağan, Çin'e elçi göndererek barış istedi"; *XTS*'da ise "Bilge Kağan, Çin'le barışmak için (imparatorudan) çok rica ediyordu." olarak çok kısa anlatılmıştır.

⁷²⁴ Mozhou, bugünkü Hebei Eyaleti'ndeki Renqixian 任邱縣 [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *qiu* 邱 karakterinin transkripsiyonunu *jiu* biçiminde yapmıştır.] şehridir, bk. *ZGGJ*, s.851.

⁷²⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁷²⁶ Meilu Chuo 梅祿啜: *Meilu*, Türkçe *Buyruk* demektir. *Meilu Chuo*, Türkçede *Buyruk-Çur*'dur. Biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b. [e.n.: *Çor* ünvanının okunuşunun *Çor* veya *Çur* şeklinde olduğuna ilişkin iki farklı görüş olsa da günümüzde araştırmacılar arasında *Çor* okunuşu çok daha yaygınlık kazanmıştır.]

⁷²⁷ Guazhou 瓜州, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Anxixian 安西縣 şehrinin doğusundadır. Bk. *CH*, s.1946.

istemişlerdi. Bilge Kağan, Tibetlilerin teklifini reddetmekten başka, mektuplarını da İmparator Xuanzong'a sundu. İşte Bilge Kağan bu sebeple Çin'e elçi gönderdi.

İmparator Xuanzong, Bilge Kağan'ın bu hareketini takdir ettiğini göstermek için Göktürklerin Batı Shouxiangcheng 西受降城 şehrinde Çinlilerle ticaret yapmalarına müsaade etti. Ayrıca iyi cins atlar beslemek ve Çin ordusunu kuvvetlendirmek amacıyla imparator, her sene yüzbinlerce parça ipekli kumaş ile Göktürk atları satın alınmasını emretti. Bundan sonra Çin atları daha da iyi olmaya başladı.⁷²⁸

733 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) CFYG, 975: 16a

733 senesinin Nisan ayında Göktürk liderlerinden başta Chumurikun Mo Dagan 觸木日昆默達干 olmak üzere 42 kişi Çin sarayına geldi. Kendilerine mor cübbe ve gümüş kuşaklar verildikten sonra anavatanlarına dönmelerine müsaade edildi.⁷²⁹

734 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) CFYG, 975: 15a

734 senesinin mart ayında Göktürkler, (Çin sarayına) Sibiyu Sixian Que 斯壁紆思鮮闕 adlı erkânını gönderdiler. Bu zata *Zuo Jinwuwei Da Jiangjun* 左金吾衛大將軍 ünvanından başka mor elbise, yenlerinin yarısı nakışlı olan figürlü saten rop, altın telkârî kemer ve balık torbasından ibaret olan yedi adet süs ile 200 parça ipek kumaş, altı tane altın ve gümüş takım hediye olarak verildi. Ayrıca memleketine dönmesine de müsaade edildi.

⁷²⁸ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Tibetlilerin Guazhou Bölgesi'ne saldırımları.
- Çin'in Göktürklerden atlar satın alması ve bundan dolayı Çin atlarının daha da sağlam olması.

⁷²⁹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

Göktürk lideri Sahezhu 薩合朱, Çin'e teslim olmaya geldi. Kendisine kontenjan dışında *Zhechong Yuanwai* 折衝員外⁷³⁰ ünvanı ve koyu-kırmızı balık torbası verildi ve aynı zamanda Çin Sarayı muhafız kıtasına atandı.⁷³¹

3.3.3. Bilge Kağan'ın Basmılları Mağlup Etmesi

720 Senesindeki Olaylar

1) Kasım Ayı Olayları

a) ZZTJ, 212: 2072b

Ganzhou 甘州 ile Liangzhou 涼州 Bölgeleri'ne tecavüz eden Göktürkler, Çin devlet hiyerarşisinde *Hexi Jiedushi* 河西節度使⁷³² derecesine sahip olan Yang Jingshu'yu 楊敬述⁷³³ mağlup ettiler. Sonradan Qibi 契苾 kabilelerini de zorla berbarberlerinde götürerek çekildiler. Bu olay şöyle olmuştu:

Daha evvel Shuofang Bölgesi'nin başkomutanı Wang Jun 王峻, İmparator Xuanzong'a batıdan Basmılları, doğudan da Xilerle 奚 Kitanları çağırarak, bu senenin (720) sonbaharında Jiluoshui 稽落水⁷³⁴ Nehri'nin kıyısında bulunan Bilge Kağan'ın otağına aniden baskın yapmalarını teklif etti.⁷³⁵ Bu haberi alan Bilge Kağan çok korktu. Fakat Tonyukuk onun cesaretini şu sözlerle kuvvetlendirdi:

“Korkacağımız bir şey yok ki. Beiting 北庭 (Beşbalık)* Bölgesi'nde bulunan Basmıllarla, Xiler ve Kitanlar arasındaki mesafe çok uzundur. Bunun için onlar birbirini destekleyemezler. Ayrıca Çin'in Shuofangjun ordusunun

⁷³⁰ *Zhechong Yuanwai* 折衝員外: Kontenjan dışında *Zhechong* rütbesi. Krşl. n.423. [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *chong* 衝 karakterinin transkripsiyonunu *cong* biçiminde yapmıştır.]

⁷³¹ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁷³² *Jiedushi* 節度使, eski bir memuriyet ünvanıdır. Tang Sülalesi (M.S. 618-906) zamanında kuruldu. Her *Jiedushi*'nin (manası: “bir komutanlığın yanındaki imparatorluk komiseri”) idaresi altında bir *dao* 道 veya birkaç *zhou* 州 vardı. *Jiedushi*, kendi bölgesinde bütün askerî ve sivil işleri idare ederdi. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.656, 662, 664.

⁷³³ Yang Jingshu'nun 楊敬述 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b.

⁷³⁴ Jiluoshui 稽落水, yani Kera Nehri, bugünkü Suiyuan 綏遠 Eyaleti'ndedir.

⁷³⁵ Bk. LMT, s.615, n.964.

* [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Bei* 北 karakterinin transkripsiyonunu *Bo* biçiminde vermiştir.]

da buraya kadar gelemeyeceğini düşünmeliyiz. Eğer Çin ordusu buraya gelebilirse, biz derhal otağımızı kuzeyde üç günlük yürüyüş yolunda bir yere taşırız. Böylece Çin ordusunun yiyecek levazımatı tükenince, avdete mecbur kalacaktır. Üstelik Basmıllar, açgözlü ve dikkatsizdirler. Bunun için Wang Jun'un çağrısını alınca memnuniyet sarhoşluğu içinde olacaklar ve herkesten önce yola çıkacaklardır. Fakat Wang Jun, Çin hükümetinde önemli yer alan vezir Zhang Jiazhen 張嘉貞⁷³⁶ ile anlaşmamaktadır. Bunun için imparatorlardan talep ettiği hususlardan bir kısmı yerine getirilmeyecek olursa, sefere çıkmaya kat'iyen cesaret edemeyecektir. Eğer Wang Jun'un ordusu buraya gelemese, yalnız başlarına gelen Basmılları kolaylıkla mağlup edebiliriz.”

Sonradan Basmıllar, Tonyukuk'un tahmin ettiği gibi Bilge Kağan'ın otağını basmak üzere asker gönderdiler. Fakat Xiler ve Kitanların askerleri gelemeydi. Bunun üzerine tehlikeli durumdan korkan Basmıllar geriye dönmeye mecbur kaldılar. Bu sırada Bilge Kağan onlara hücum etmek istedi. Fakat Tonyukuk, Bilge Kağan'a: “Kendi memleketlerinden çok uzakta bulunan bu Basmıllar herhalde bize karşı şiddetle muharebe edeceklerdir. Onlara hücum etmememiz gerekir. Şimdilik yapacağımız şeylerin en iyisi, askerlerimizin onları takip etmeleridir.”

Bunun üzerine Tonyukuk, Beşbalık Bölgesi'ne 200 li uzaklıkta bulunan ordusunun bir kısmını, kısa yoldan Beşbalık şehrini çevirmeye gönderdi ve Basmıllara şiddetle hücum ederek onları büyük bir bozguna uğrattı. Yenilerek dağılan Basmıllar, Beşbalık şehrine geldilerse de şehre gidemeyip Göktürklerle esir düştüler. Tonyukuk bundan sonra askerleriyle Chiting 赤亭⁷³⁷ yolundan geriye dönerek Liangzhou Bölgesi'ndeki at ve koyunları yağma etti. Bunun üzerine Yang Jingshu, komutan Lu Gongli 盧公利⁷³⁸ ile Panguan 判官⁷³⁹ rütbesini taşıyan yüksek dereceli memur Yuan Cheng'ı 元澄⁷⁴⁰ Göktürklerle saldırmaya gönderdi. Tonyukuk bu haber hakkında adamlarına şöyle dedi: “Biz, zaferden zafere koşarak buraya geldiğimize göre şehirden ayrılıp bizi karşılamaya gelen Yang Jingshu'nun ordusunu mutlaka yeneriz.”

⁷³⁶ Zhang Jiazhen'in 張嘉貞 biyografisi için bk. *JTS* 99 ve *XTS* 127.

⁷³⁷ Chiting 赤亭, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Longxixian 隴西縣 şehrinin batısındadır. Bk. *ZGGJ*, s.415.

⁷³⁸ Lu Gongli'nin 盧公利 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b.

⁷³⁹ Panguan 判官, cari işlerle görevli memurdur. Ayrıca bk. Rotours, *Traité des fonctionnaires...*, s.646.

⁷⁴⁰ Yuan Cheng'in 元澄 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b.

Lu Gongli ile Yuan Cheng, ordularıyla *Shandan* 刪丹⁷⁴¹ adındaki yerde Tonyukuk'un ordusuyla karşılaştılar. Fakat ağır bir şekilde mağlup oldular. Lu Gongli ile Yuan Cheng ordularını bırakarak kaçtılar. Bu suretle Bilge Kağan daha da çok kuvvetlendi ve Kapgan Kağan'ın bütün adamlarına sahip oldu.⁷⁴²

3.3.4. Bilge Kağan'ın Bir Çin Prensesiyle Evlenme Arzusu

724 Senesindeki Olaylar

1) Temmuz Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 212: 2077b

Bilge Kağan, Çin ile evlenmeye dayanan bir akrabalık kurmak için elçisi Gejie Xielifa'yı 哥解頡利發⁷⁴³ Çin'e gönderdi.⁷⁴⁴

2) Ağustos Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 212: 2078a

İmparator Xuanzong, Gejie Xielifa'nın rütbesinin düşük olması ve Bilge Kağan'ın nişan hediyesinin de tam olmadığını ileri sürerek kağanın bu talebini reddetti.

Gejie Xielifa memleketine döndü.⁷⁴⁵

1) Nisan Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 212: 2078b

İmparator Xuanzong, Fengshan 封禪 Töreni'nin yapılması için doğu gezisini tasarlıyordu. Bu sırada vezir Zhang Yue 張說⁷⁴⁶, Göktürklerin bundan faydalanarak Çin'i istila etmelerinden korunmak için takviye birliklerinin sınır bölgelerine gönderilmesini istedi. Bunun üzerine imparator, Savunma

⁷⁴¹ Shandan 刪丹, bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Shandanxian 山丹縣 şehridir. Bk. *ZGGJ*, s.368.

⁷⁴² Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Göktürklerin, Yang Jingshu'yu yendikten sonra, Qibi kabilelerini zorla beraberlerinde götürerek çekilmeleri.

⁷⁴³ Bk. *LMT*, s.616, n.975.

⁷⁴⁴ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁷⁴⁵ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

⁷⁴⁶ Zhang Yue'nin 張說 biyografisi için bk. *JTS* 97 ve *XTS* 125.

Bakanlığı Müsteşarı (Çince *Bingbu Langzhong* 兵部郎中) Pei Guangting'i 裴光庭⁷⁴⁷ görüşmeye çağırdı. Pei Guangting, Zhang Yue'ye şöyle dedi: "Fengshan Töreni'nin yapılması yurdun tam olarak sulh içinde olduğunu gösterir. Eğer tam bu sırada asker çağrısı yaparsak, gerçek durum Fengshan'ın taşıdığı bu manaya uymaz." Zhang Yue: "Öyleyse ne yapalım?" diye cevap verdi. Pei Guangting şöyle izah etti: "Göktürkler komşularımızın en kuvvetlileridir. Son zamanlarda bizimle evlenmeye dayanan bir akrabalık kurarak, barışmak talebinde ısrar etmişlerse de imparator onları bir süre daha kontrol edebilmek için henüz karar vermemiştir. Şimdi biz Göktürlere bir elçi göndererek, Göktürk vezirlerinden birinin imparatorun Taishan 泰山 Dağı gezisine rehine olarak katılmasını istersek, onlar bu davete mutlaka icabet edeceklerdir. Eğer Göktürkler bize temsilcilerini gönderirlerse, diğer komşu kavimlerin liderleri de mutlaka bu geziye katılacaklardır. Böyle olursa biz askerî bayrakları saklayıp, savaş davullarını susturacak derecede rahatça uyuyabiliriz."

Zhang Yue, Pei Guangting'e: "Görüşünüz çok yüksektir. Ben sizinle çekişmem." diyerek cevap verdikten sonra hemen bu teklifi İmparator Xuanzong'a sundu. İmparator bu teklifi kabul etti. Pei Guangting, Pei Xingjian'in 裴行儉 oğludur.

Bundan sonra İmparator Xuanzong, doğu gezisini ve bir Göktürk vezirinin de bu geziye katılmasının lazım olduğunu bildirmek için o zaman Çin devlet hiyerarşisinde *Zhongshu Zhisheng* 中書直省⁷⁴⁸ derecesine sahip olan vezir Yuan Zhen'e 袁振⁷⁴⁹ *Vekil Hongluqing* 攝鴻臚卿 ünvanını vererek ve onu Çin elçisi olarak Göktürlere gönderdi. Bilge Kağan, karısı, Kül Tegin, Tonyukuk ve öbürleriyle birlikte otağında daire şeklinde oturup, Çin elçisi Yuan Zhen'a içkili bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında Bilge Kağan, Yuan Zhen'a şöyle dedi:

"Tibetliler köpek neslinden gelirler. Fakat imparator onlara bir Çinli prenses verdi. Xi 奚 ve Kitanların da eskiden Göktürklerin uyrukları olmalarına rağmen, onların liderleri de bir Çinli Prensес aldı. Biz Göktürkler

⁷⁴⁷ Pei Guangting'in 裴光庭 biyografisi için bk. *JTS* 84 ve *XTS* 108.

⁷⁴⁸ *Zhongshu Zhisheng* 中書直省: "*Zhongshu Ling* 中書令 görevini yapan" demektir. Krşl. n.151 *Zhongshu Ling*.

⁷⁴⁹ Yuan Zhen'in 袁振 biyografisi için bk. *JTS* 194a ve *XTS* 215b.

şimdiye kadar birçok defalar imparatorun bir Çinli Prenses ile evlenmek için müsaade istedik. Fakat imparator buna razı olmadı. Bunun sebebi nedir? Gerçi Çin'in vassal devletlerine gönderilen Çinli Prenseslerin hepsinin imparatorun öz kızı olmadığını ben de biliyorum. Fakat bugün istediğimiz Çinli Prensesin imparatorun öz kızı olup olmaması bizce önemsizdir. Ancak tekrar tekrar rica ettikten sonra ellerimiz boş dönersek, diğer vassal hükümdarların önüne çıkmaya nasıl cesaret edebiliriz?"

Yuan Zhen söylenen bu sözleri imparatora nakledeceğine söz verdi. Böylece Bilge Kağan, Çin'e Göktürk Veziri Ashide Xielifa'yı 阿史德頡利發⁷⁵⁰ hediyeleriyle beraber yolladı. Ashide Xielifa, İmparator Xuanzong'un maiyetinde olarak doğu gezisine katıldı.⁷⁵¹

2) Aralık Ayı Olayları

a) ZZTJ, 212: 2080a

Göktürk elçisi (Gejie) Xielifa, memleketine dönmek için İmparator Xuanzong'un huzuruna çıkarak veda etti. İmparator ona birçok hediyeler vermişse de Bilge Kağan'ın evlenme talebini yine reddetti.⁷⁵²

3.3.5. Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın Ölümleri

731 Senesindeki Olaylar

1) Mart Ayı Olayları

a) ZZTJ, 213: 2088a

Göktürk *Sol Şad*'ı Kül Tegin öldü.⁷⁵³ Bu münasebetle İmparator Xuanzong, Bilge Kağan'a taziye mektubu göndererek başsağlığı diledi.⁷⁵⁴⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ Ashide Xielifa'nın 阿史德頡利發 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215b.

⁷⁵¹ Yukarıdaki olayların tarihi JTS ve XTS'da yoktur.

⁷⁵² Yukarıdaki olayların tarihi JTS ve XTS'da yoktur.

⁷⁵³ JTS'daki *Tujue Biyografisi* (JTS 194a), Kül Tegin'in 732 senesinde (開元二十年) öldüğünü yazmaktadır. ZZTJ ve XTS'daki *Tujue Biyografisi* (XTS 215a) de Tegin'in 731 senesinde (開元十九年) öldüğünü yazarlar ise de Nisan ayını değil, Mart ayını göstermektedirler. Kül Tegin'in ölüm tarihi için biz CFYG'deki tarihi (yani 731 senesinin Nisan ayı) kabul ediyoruz.

⁷⁵⁴ Yukarıdaki olayların tarihi JTS ve XTS'da yoktur.

⁷⁵⁵ Bk. LMT, s.620, n.994.

2) Nisan Ayı Olayları

a) *CFYG*, 964: 16b

731 senesinin Nisan ayında Göktürk Kağanı Bilge'nin kardeşi Kül Tegin öldü.⁷⁵⁶

3) Kasım Ayı Olayları

a) *CFYG*, 999: 18b

731 senesinin Kasım ayında Göktürkler, minnettarlıklarını göstermek amacıyla, Tang (yani Çin) sarayına Vezir Ge'amochazhi'yı 葛阿默察之 elçi olarak elli atla bereber gönderdiler. Bu olay şöyle izah edilebilir:

Bilge Kağan, kardeşi Kül Tegin'in ölümünden sonra onun resmini çizdirmek için Çin'den mahir ressamlar talep etti. Bunun üzerine İmparator Xuanzong, altı ressamın gönderilmesini emretti. Çin ressamları tarafından çizilen resmi o kadar güzel ve canlı idi ki Göktürklerin ülkesinde böyle bir resmi hiç görülmemişti. Bilge Kağan bu resme her baktıkça kardeşinin resimden canlı olarak çıkacağını sanarak hüngür hüngür ağlıyordu. Bilge Kağan, imparatora teşekkür etmek ve Çin ressamlarını geri göndermek için Ge'amochazhi'yı elçi olarak Çin'e yolladı.⁷⁵⁷

734 Senesindeki Olaylar

1) Aralık Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 214: 2092b

Bilge Kağan, kendi vezirlerinden Meilu Chuo 梅録啜 tarafından zehirlendi. Fakat zehir tesirini tamamen gösterinceye kadar Meilu Chuo'yu, ailesini, akrabalarını ve adamlarını öldürttü. Fakat kendisi de kurtarılamayarak öldü. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Yiran Kağan 伊然可汗 geçti. Çok geçmeden Yiran Kağan da öldü. Yerine kardeşi Dengli (Tengri) Kağan 登利可汗 geçti. Bu ay içerisinde Dengli Kağan,

⁷⁵⁶ Krşl. n.753.

⁷⁵⁷ Yukarıdaki olayların tarihi *JTS* ve *XTS*'da yoktur.

İmparator Xuanzong’a elçi göndererek, Bilge Kağan ile Yiran Kağan’ın ölümlerini bildirdi.⁷⁵⁸⁷⁵⁹⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ *ZZTJ* ve *JTS*’daki İmparator Xuanzong’un biyografisi (*JTS* 8), Bilge Kağan’ın 734 senesinde (開元二十二年) öldüğünü yazmaktadır. *CFYG* ve *JTS*’daki *Tujue Biyografisi* (*JTS* 194a) ise kağanın 732 senesinde (開元二十年) öldüğünü yazarlar. Ayrıca *XTS*’daki *Tujue Biyografisi* (*XTS* 215a), kağanın ölüm tarihi hakkında ne sene ve ne de ay yazmıştır; kağanın Kül Tegin’in ölmesinden az sonra (Tegin 731 senesinde öldü. Krşl. n.753) öldüğü belirtilmektedir. Bütün bu kaynakları inceledikten sonra biz, 731 senesinin doğru olduğunu kabul ediyoruz. Yiran Kağan’ın ölümü hakkında *JTS*’da “(Yiran Kağan) tahta çıktıktan az sonra hastalanarak öldü.”; *XTS*’da ise “Yiran (Kağan) tahta çıktıktan sekiz sene sonra öldü.” olarak yazılmıştır. Biz *ZZTJ* ve *JTS*’daki vesikaların doğru olduğunu kabul ediyoruz.

⁷⁵⁹ Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*’da yoktur:

- Dengli Kağan’ın Çin’e elçi göndererek Bilge Kağan ile Yiran Kağan’ın ölümlerini bildirmesi.

⁷⁶⁰ Bk. LMT, s.622.

4. BÖLÜM: GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN YIKILMASI (734-745)

4.1. Kağanlık Mücadelesi

4.1.1. Mücadele Esnasında Kanlı Hadiseler

741 Senesindeki Olaylar

1) Nisan Ayı Olayları

a) CFYG, 975: 19a

741 senesindeki nisan ayında, Göktürk Dengli (Tengri) Kağan öldü. Göktürkler, kağanın ölümünü bildirmek maksadı ile Çin'e kabile reisi Xiedie Mosi Xiejin'i 跌跌末思頡斤* elçi olarak gönderdiler. İmparator (Xuanzong) (Xiedie Mosi) Xiejin'e *Guoyi* 果毅⁷⁶¹ ünvanı ile mor elbise ve altın kemer ihsan edip yurduna dönmesine müsaade etti.⁷⁶²

2) Temmuz Ayı Olayları

a) ZZTJ, 214: 2101b

Göktürkler, Çin'e elçi göndererek Dengli Kağan'ın ölümünü bildirdiler. Olayın teferruatı şöyledir:

Dengli Kağan'ın tahtta bulunduğu sürece, iki amcasından birisi *Sol Şad*, öbürüsü de *Sağ Şad* olarak bütün askerî işleri yürütüyorlardı. Bu durumdan bıkan Dengli, kendi annesiyle görüşerek entrika sayesinde Sağ Şad'ı öldürttü ve ona ait askerleri bizzat kumandası altına aldı. Bu hadiseden korkan *Sol Şad* olan Pan-Kül Tegin 判闕特勒⁷⁶³ ordusu ile Dengli Kağan'a hücum ederek onu öldürdü ve yerine Bilge Kağan'ın oğlunu getirdi. Fakat çok geçmeden bu

* [e.n.: Eski Türkçe *İrkin* veya *Erkin* ünvanının Çince karşılığı olan *Xiejin*'deki 頡斤 *Xie* 頡 karakteri Çince de hem *Xie* hem *Jie* olarak okunabilmektedir, Zhang burada söz konusu karakterin transkripsiyonunu *Jie* olarak vermiştir.]

⁷⁶¹ *Guoyi* 果毅: Yani *Guoyi Duwei* 果毅都尉, “korkusuz milislerin ikinci başkanı”dır.

⁷⁶² Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

⁷⁶³ Pan-Kül Tegin'in biyografisi için bk. *XTS* 215b.

zat, Guduo Yabgu 骨咄葉護⁷⁶⁴ tarafından öldürüldü. Guduo Yabgu, öldürdüğü zatın kardeşini *kağan* ilan etti. Fakat bir süre sonra onu da öldürdü ve kendisini *kağan* ilan etti.

İmparator Xuanzong, Göktürklerin iç durumunda karışıklıklar olduğunu görerek, *Zuo Yulin Jiangjun* 左羽林將軍⁷⁶⁵ adlı generallik rütbesini taşıyan Sun Laonu'ya 孫老奴 Uygur, Karluk ve Basmıllar gibi kavimleri Çin'e tabi olmaya çağırmasını emretti.⁷⁶⁶⁷⁶⁷

4.1.2. Çin'in Bu Durumdan İstifade Etmesi

742 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 215: 2104a

Üç Göktürk kabilesi olan Basmıl, Uygur ve Karluklar beraberce Guduo Yabgu'ya hücum ederek onu öldürdüler, sonra da Basmılların liderini *Xiedieyishi Kağan* 頡跌伊施可汗⁷⁶⁸ ilan ettiler. Uygurların ve Karlukların liderleri ise *Sol Yabgu* ve *Sağ Yabgu* olmuşlardı. Geriye kalan Göktürk kabileleri ise birleşerek Pan-Kül Tegin'in oğlunu *Wusumishi Kağan* 烏蘇米施可汗 (*Ozmuş Kağan*)⁷⁶⁹ ilan ettiler ve kağanın oğlu Geladuo'yu 葛臘哆⁷⁷⁰ da *Batı Şadı* tayin ettiler.

⁷⁶⁴ Guduo Yabgu'nun biyografisi için bk. XTS 215b. [e.n.: Bu kişinin ünvanındaki *Guduo* 骨咄 büyük olasılıkla Eski Türkçe *Kutlug* ünvanının karşılığıdır.]

⁷⁶⁵ *Zuo Yulin Jiangjun* 左羽林將軍, generallik rütbelerinden biridir.

⁷⁶⁶ Yukarıdaki olaylardan şunlar JTS ve XTS'da yoktur:

- Göktürklerin Çin'e elçi göndererek Dengli Kağan'ın ölümünü bildirmeleri.
- Göktürklerin iç durum karışık olduğu için, Sun Laonu'nun, imparatorun emriyle Uygurlar, Karluklar, Basmıllar gibi kavimleri Çin'e tabi olmaya çağırması.

⁷⁶⁷ Çok kısaltılmış metin için bk. LMT, s.630, n.1005.

⁷⁶⁸ Xiedieyishi Kağan 頡跌伊施可汗, varyantı: 頡跌伊思 (XTS): Biyografisi için bk. XTS 215b. [e.n.: Xiedieyishi'nin 頡跌伊施 Eski Türkçe karşılığının genellikle *İlteriş* olduğu kabul edilmektedir.]

⁷⁶⁹ Wusumishi (Ozmuş) Kağan'ın 烏蘇米施可汗 biyografisi için bk. JTS 194a ve XTS 215b. [e.n.: Zhang, *Wusumishi*'nin 烏蘇米施 Eski Türkçe karşılığını *Ozmuş* olarak vermiştir, ancak bu kağandan söz eden Uygur yazıtları üzerine yapılan son çalışmalar, bu ünvanın *Ozmuş* okunması gerektiğini ortaya koymuştur.]

⁷⁷⁰ Geladuo'nun 葛臘哆 biyografisi için bk. XTS 215.

İmparator Xuanzong, Ozmış Kağan'a elçi göndererek onu Çin'e tabi olmaya çağırdı. Fakat Ozmış bunu reddetti. Bundan dolayı imparatorun emriyle *Shuofang Jiedushi*'sı 朔方節度使 Wang Zhongsi 王忠嗣⁷⁷¹, Gobi Çölü'nün kapısında ordusunu yerleştirerek Ozmış'ı tehdit etti. Ozmış bundan korkarak teslim olmak istedi. Fakat Çin'i ziyaret gününü erteleye erteleye Çin sarayına hiç gelmek istemedi.

General Wang Zhongsi, Ozmış'ın yalancılıktan Çin'e teslim olduğunu öğrenince, Basmıllar, Uygurlar ve Karluklara elçiler göndererek onları Ozmış'a hücum etmeye ikna etti. Ozmış kaçtı. Wang Zhongsi, Ozmış'ın kaçışından istifade ederek Göktürklerle hücum etti. Neticede Wang Zhongsi, Göktürklerin sağ kısmını çökertti ve bununla yetinerek geriye döndü.⁷⁷²

4.2. Son Kağanlar ve Son Olaylar

4.2.1. Göktürklerin Çin'e Teslim Olmaları

742 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) ZZTJ, 215: 2104a

Bu ay içerisinde Göktürklerden Batı Yabgu Abusi 阿布思⁷⁷³, Batı Şadı Geladuo, Kapgan Kağan'ın torunu Bodezhi 勃德支⁷⁷⁴ ve Yiran Kağan'ın küçük karısı (yani Dengli Kağan'ın kızı) Bilge kendilerine bağlı binden fazla çadırlık efrad ile arka arkaya Çin'e teslim olmaya geldiler. Bu suretle Göktürkler zayıflamaya başladılar.⁷⁷⁵

⁷⁷¹ Wang Zhongsi'nin 王忠嗣 biyografisi için bk. *JTS* 103 ve *XTS* 133.

⁷⁷² Yukarıdaki olaylardan şunlar *JTS* ve *XTS*'da yoktur:

- Wang Zhongsi'nin Gobi Çölü'nün kapısında ordusunu yerleştirerek Ozmış Kağan'ı tehdit etmesi.
- Ozmış Kağan'ın korkudan Çin'e teslim olmasını bildirmesi; fakat erteleye erteleye Çin sarayına gelmemesi.
- Wang Zhongsi'nin Basmıllar, Uygurlar ve Karluklara elçiler göndererek onları Ozmış Kağan'a hücum etmeye ikna etmesi.
- Wang Zhongsi'nin Göktürklerle hücum ederek onların sağ kısmını çökertmesi.

⁷⁷³ Abusi'nin 阿布思 biyografisi için bk. *JTS* 195a ve *XTS* 194a (Abusi Xielifa 阿布思頡利發).

⁷⁷⁴ Bodezhi 勃德支 veya Bodezhi Tegin'in biyografisi için bk. *JTS* 194a.

⁷⁷⁵ Yukarıdaki vesikalardan *JTS* ve *XTS*'da şu yoktur:

- Göktürklerin zayıflamaya başlamaları.

2) Eylül Ayı Olayları

a) ZZTJ, 215: 2104a

İmparator Xuanzong, *Hua 'elou* 花萼樓 adını taşıyan kulede teslim olan Göktürlere bir ziyafet verdi. Bu ziyafet sırasında İmparator Xuanzong, Göktürlere çok miktarda hediyeler ihsan etti.⁷⁷⁶

3) Ekim Ayı Olayları

a) CFYG, 975: 20a

742 senesinin ekim ayında İmparator Xuanzong, *Hua 'elou* 花萼樓 adını taşıyan köşke gelip orada Bilge Kağan'ın hatunu ile diğer Göktürk kadın ve erkeklerine saray kızları tarafından hizmet edilen bir ziyafet verdi ve sayısız hediyeler ihsan etti.

4.2.2. Göktürklerin Uygurların Himayeleri Altına Girmeleri

744 Senesindeki Olaylar

1) Ağustos Ayı Olayları

a) CFYG, 973: 15a

744 senesinin ağustos ayında Basmıllar, Ozmış Kağan'a hücum ettiler ve onu öldürdüler. Sonra da Ozmış'ın başını başkente (yani Chang'an'a) getirdiler.

b) ZZTJ, 215: 2105a

Basmıllar, Ozmış Kağan'a hücum ederek onu öldürdüler. Sonradan başını Chang'an'a getirdiler. Göktürkler, Ozmış'ın ölümünden sonra onun kardeşi Gulongfu Peymey Tegin'i 鶻隴匐白眉特勒 tahta çıkardılar. Bu zat, Peymey Kağan'dır 白眉可汗⁷⁷⁷. Böylece Göktürklerin iç durumları çok karışık bir hâle girdi. Bundan faydalanmak isteyen İmparator Xuanzong, General Wang Zhongsi'ye ordusu ile Göktürlere saldırmasını emretti.

⁷⁷⁶ Yukarıdaki olaylar hakkında, *JTS*'da ay, *XTS*'da ise sene ve ay tarihleri gösterilmemiştir.

⁷⁷⁷ Peymey Kağan'ın biyografisi için bk. *XTS* 215. [e.n.: Bu kişinin ünvanındaki 白眉 karakterleri Çince *Baimei* okunmaktadır ve "Ak Kaş" anlamına gelmektedir, *Peymey* ise Zhang'ın bu ünvanın karşılığı olarak önerdiği biçimdir.]

General Wang Zhongsi, Saheneishan 薩河內山* Dağı'nda Göktürklerin sol kısmını teşkil eden, başta Abo Dagan 阿波達干 olmak üzere on bir kabileyi mağlup etti. General Wang, daha Göktürklerin sağ kısmını yenmeye çalışırken, Uygurlar ile Karluklar beraberce Basmlıların Xiedieyishi Kağanı'na 頡跌伊施可汗 hücum ederek, onu öldürdüler. Uygur olan Guli Peiluo 骨力裴羅⁷⁷⁸ kendi kendini *Kutlug Bilge Kül Kağan* 骨咄祿毗伽闕可汗 ilan etti. Kutlug Bilge Kül Kağan sonradan Çin'e elçi göndererek memleketinde son zamanlarda olup bitenleri bildirdi. İmparator Xuanzong ona *Huairan Kağan* 懷仁可汗 ünvanını verdi.

Huairan Kağan, Göktürk topraklarını işgal edip Wudejianshan 烏德健山⁷⁷⁹ Dağı'nda otağını kurdu. Eksiden Huairan Kağan, başta Yaoluogelar 藥邏葛⁷⁸⁰ olmak üzere dokuz kabileyi idare etmişti; şimdi de Basmlılar ile Karlukların katılması ile on bir kabileye hükmediyordu. Huairan Kağan, her kabilenin başına bir Tutun 都督 getirdi; her muharebeye başlarken iki misafir kabilesini (yani Basmlı ve Karlukları) öncü kuvveti olarak gönderiyordu.⁷⁸¹

* [e.n.: Zhang, bu yer adındaki *Sa* 薩 karakterinin transkripsiyonunu *Se* biçiminde yapmıştır.]

⁷⁷⁸ Guli Peiluo 骨力裴羅 (varyantı 思力裴羅 *CFYG*), veya Huairan Kağan 懷仁可汗 veya Xielitufa'nın 頡利吐發 biyografisi için bk. *JTS* 195 懷仁可汗 ve *XTS* 217a 骨力裴羅. [e.n.: *Guli Peiluo* 骨力裴羅 ünvanının Eski Türkçe karşılığı *Kutlug Boyla*'dır.]

⁷⁷⁹ Wudejianshan 烏德健山 Dağı için, krşl. n.329.

⁷⁸⁰ Yaoluoge 藥邏葛 (Yaglakar), kabile adıdır. Bk. *JTS* 195. Varyantı: 藥羅葛. [e.n.: Bu oymak adındaki 藥 karakteri Çince'de hem *Yao* hem *Yue* okunabilmektedir. Zhang burada söz konusu karakterin transkripsiyonunu *Yue* olarak vermiştir, ancak bu oymak adındaki doğru okunuşu *Yao*'dur.]

⁷⁸¹ Yukarıdaki olaylardan *JTS* bahsetmemiştir; bu olaylardan şunlar *XTS*'de yoktur:

- Kutlug Bilge Kül Kağan'ın Çin'e elçi göndererek memleketinde olup bitenleri bildirmesi ve kendisine *Huairan Kağan* ünvanı verilmesi.
- Huairan Kağan'ın Göktürk topraklarını işgal edip Wudejianshan Dağı'nda otağını kurması.
- Huairan Kağan'ın on bir kabileye hükmetmesi.

745 Senesindeki Olaylar

1) Ocak Ayı Olayları

a) *ZZTJ*, 215: 2106a

Uygurların lideri Huairan Kağan, Göktürk Peymey Kağan'a hücum ederek onu öldürdü. Peymey Kağan'ın başı sonradan Çin başkenti Chang'an'a getirildi. Bu sırada Göktürklerden Bilge Hatun 毗伽可敦 (Bilge Kağan'ın karısı), kabileleriyle birlikte Çin'e teslim olmaya geldi. Bu suretle Çin'in kuzey sınırları sulhe kavulmuş oldu.

Uygurlar topraklarını daha da genişletiyorlardı. Doğu'da Shiwei, batıda Altay Dağları, güneyde Gobi Çölü Uygur Devleti'nin sınırları içine girdi. Yani Uygurlar, bütün Doğu Göktürk topraklarına sahip oldular.⁷⁸²

2) Mart Ayı Olayları

a) *CFYG*, 975: 20b

745 senesinin mart ayında Dokuz Uygur kavimlerinin reisi Sili Peiluo 思力裴羅⁷⁸³ ve kardeşi Axılan Xiejin (Arslan İrkin) 阿悉爛頡斤*, Peymey Kağan'ı öldürüp başını başkente (yani Chang'an'a) getirdiler. İmparator Xuanzong, kendilerini methetmek için (Sili) Peiluo'ya *You Xiaowei Jiangjun* 右驍衛將軍, (Arslan) İrkin'e ise *You Wuwei Jiangjun* 右武衛將軍 gibi generallik ünvanları verdi.⁷⁸⁴

⁷⁸² Yukarıdaki olaylardan *JTS* bahsetmemiştir; bu olaylardan şunlar *XTS*'de yoktur:

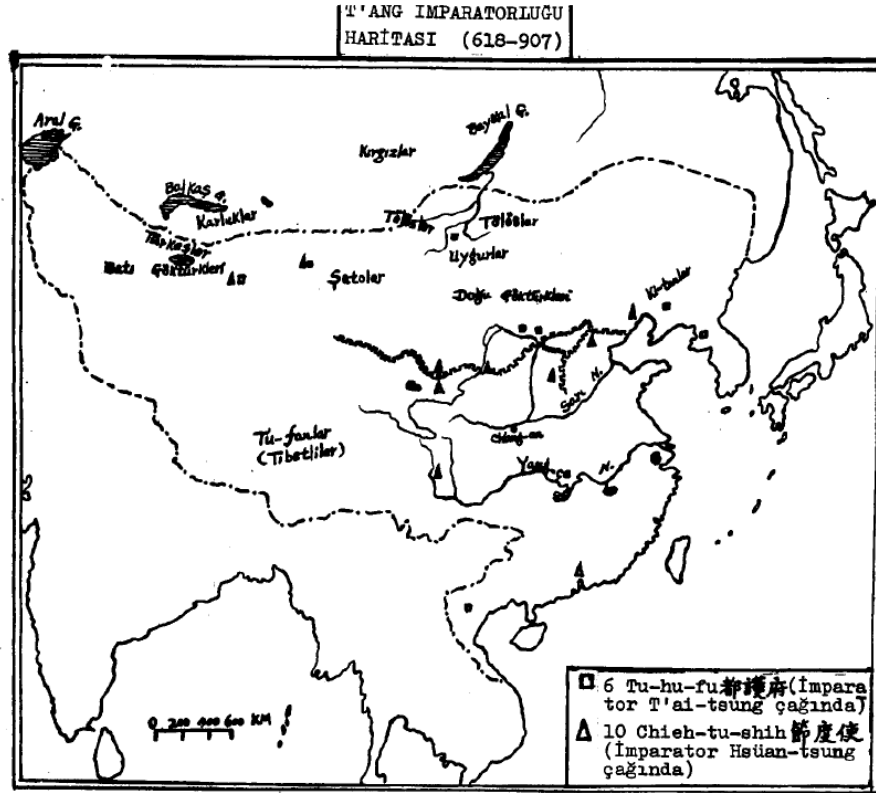
- Göktürk devletinin yıkılmasıyla Çin'in kuzey sınırlarının sulhe kavuşmuş olması.
- Uygurların topraklarını nerelere kadar genişletmeleri.

⁷⁸³ Sili Peiluo 思力裴羅, yani Guli Peiluo'dur. Krşl. n.778.

* [e.n.: Zhang, bu ünvandaki *xi* 悉 karakterinin transkripsiyonunu *shi* olarak vermiştir.]

⁷⁸⁴ Bu vesikalar *JTS* ve *XTS*'de yoktur.

HARİTA

BİBLİYOGRAFYA

I. Çin Kaynakları

- 1- Ba Tujue Wen Que Tele Bei (跋突厥文闕特勒碑): Cen Zhongmian (岑仲勉), *Furen Xuezhì* (輔仁學誌), 6:1, 2, Haziran, 1937.
- 2- *Bei Qishu* (北齊書): (Tang) Li Baiyao (唐) (李百藥), Ershiwu Shi Biankanguan (二十五史編刊館), Taipei, 1956. Renshou tabı (仁壽本).
- 3- *Beishi* (北史): (Tang) Li Yanshou (唐) (李延壽), Ershiwu Shi Biankanguan (二十五史編刊館), Taipei, 1956. Renshou tabı (仁壽本).
- 4- *Bianjiang Wenhua Lunji* (邊疆文化論集): Ling Chunsheng v.s. (凌純聲等), Zhongyang Wenwu Gongyingshe (中央文物供應社), Taipei, 1954.
- 5- *Cefu Yuangui* (冊府元龜): Qianlong tabı (乾隆版).
- 6- *Cefu Yuangui Suoyin* (冊府元龜索引): Yudugong Qingji (宇都宮清吉) ve Neiteng Wushen (內藤戊申), Dongfang Wenhua Yanjiu Suo (東方文化研究所), Kyoto, 1938.
- 7- *Cihai* (辭海): Taiwan Zhonghua Shuju (台灣中華書局), Taipei, 1962.
- 8- *Da Tang Chuangye Qijuzhu* (大唐創業起居注): (Tang) Wen Daya (唐) (溫大雅).
- 9- *Da Tang Chuangye Qiju Kaozheng* (大唐創業起居注考證)*: Luo Xianglin (羅香林), Tangdai Wenhua Shi Yanjiu (唐代文化史研究).
- 10- *Da Tang Xiyu Ji* (大唐西域記): (Tang) Xuanzang (唐) (玄奘)**, Taiwan Yinjingchu (台灣印經處), Taipei, 1955.
- 11- *Ershiwu Shi Renming Suoyin* (二十五史人名索引): Kaiming Shuju (開明書局), Taipei, 1961.

* [e.n.: Zhang, bu eserin başlığındaki *Kao* 考 karakterinin transkripsiyonunu *Gao* biçiminde yapmıştır.]

** [e.n.: Çince *奘* karakteri hem *zang* hem *zhuang* okunabilmektedir, Zhang bu kişinin adında *zhuang* transkripsiyonunu tercih etmiştir, ancak burada *zang* şeklinde yapılması gerekmektedir.]

- 12- *Guantang Jilin* (觀堂集林): Wang Guowei (王國維), Shijie Shuju (世界書局), Taipei, 1961.
- 13- *Gujin Tushu Jicheng* (古今圖書集成): (Qing), Kangxi Chizhuan (清)(康熙敕撰).
- 14- *Huichang Yipin Ji* (會昌一品集): (Tang) Li Deyu (唐) (李德裕).
- 15- *Jinshi Cuibian* (金石萃編): (Qing) Wang Chang (清) (王昶).
- 16- *Jiu Tangshu* (舊唐書): (Hou Jin) Liu Xu (後晉) (劉昫), Ershiwu Shi Biankanguan (二十五史編刊館), Taipei, 1956. Renshou tabı (仁壽編).
- 17- *Jiu Tong* (九通): Huawen Shuju (華文書局), Taipei, 1964.
- 18- *Lidai Zhiguanbiao* (歷代職官表): Yong Rong (永瑤) v.s. xiuji, Zhonghua Shuju (中華書局), Shanghai.
- 19- Li Taibai Tong Tujue Wenju Qituo (李太白通突厥文及其它): Hu Huaichen (胡懷琛), *Yijing* (逸經), VI, Ağustos, 1936.
- 20- Lun Tujueren he Tujue Hanguo de Shehui Biange (論突厥人和突厥汗國的社會變革): Ma Changshou (馬長壽), *Lishi Yanjiu* (歷史研究), 58:3, 4, Mart ve Nisan, 1958.
- 21- Menggu zhi Tujue Beiwen Daoyan (蒙古之突厥碑文導言), Han Rulin (韓儒林), *Yu Gong* (禹貢), 6:1, 2, 3, Nisan, 1937.
- 22- *Penglaixian Dilixue Congshu* (蓬萊軒地理學叢書)*: Ding Qian (丁謙), Zhengzhong Shuju (正中書局), Taipei, 1962.
- 23- *Qujiang Ji* (曲江集): (Tang) Zhang Jiuling (唐) (張九齡).
- 24- *Quan Tangwen* (全唐文): (Qing) Jiaqing Chizhuan (清) (嘉慶敕撰)**, Huiwen Shuju (滙文書局), Taipei, 1962.

* [e.n.: Zhang, bu eserin başlığındaki *Peng* 蓬 karakterinin transkripsiyonunu *Beng* olarak vermiştir.]

** [e.n.: Zhang, bu addaki *Chi* 敕 karakterinin transkripsiyonunu *Zhi* şeklinde yapmıştır.]

- 25- *Suishu* (隋書): (Tang) Wei Zheng (唐) (魏徵), *Ershiwu Shi Biankanguan* (二十五史編刊館), Taipei, 1956. *Renshou tabi* (仁壽本).
- 26- *Shitong Suoyin* (十通索引): *Xinxing Shuju* (新興書局), Taipei, 1959.
- 27- *Taiping Huanyu Ji* (太平寰宇記): (Song) Yue Shi (宋)(樂史), *Wenhai Chubanshe* (文海出版社), Taipei, 1963.
- 28- *Taiping Yulan* (太平御覽): (Song) Li Fang v.s. (宋) (李昉等), *Xinxing Shuju* (新興書局), Taipei, 1959.
- 29- *Tang Huiyao* (唐會要): Wang Pu (王溥), *Shijie Shuju* (世界書局), Taipei, 1960.
- 30- *Tang Leihan* (唐類函): (Ming) Yu Anqi (明) (俞安期).
- 31- *Tongjian Jilan* (通鑑輯覽): (Qing) Qianlong Chizhuan (清) (乾隆敕撰), *Xinxing Shuju* (新興書局), Taipei, 1959.
- 32- *Tongjian Jishi Benmo* (通鑑紀事本末): (Song) Yuan Shu (宋) (袁樞), *Shangwu Yinshuguan* (商務印書館), Taipei, 1956.
- 33- *Tongzhi* (通志): (Song) Zheng Qiao (宋) (鄭樵), *Xinxing Shuju* (新興書局), Taipei, 1959.
- 34- *Tujue Dashi Xinian* (突厥大事繫年): Fu Luocheng (傅樂成), *Yushi Xuebao* (幼獅學報), 1:2, Taipei, 1959.
- 35- *Tujue de Shiyuan ji qi Xingqi* (突厥的始源及其興起): Liu Yitang (劉義棠), *Bianzheng Xuebao* (邊政學報), IV, Taipei, 1965.
- 36- *Tujue Menggu Zuxian Chuanshuo* (突厥蒙古族先傳說): Han Rulin (韓儒林), *Shixue Jikan* (史學集刊), IV, Aǵustos, 1944.
- 37- *Tujue Qianbi Kao* (突厥錢幣考): 伯恩斯坦, Terc. Zhang Tiexian (張鐵弦), *Shuowen* (說文), 3:10, Mayıs, 1943.
- 38- *Tujuewen Biqie Kehan Bei Yishi* (突厥文苾伽可汗碑譯釋): Han Rulin (韓儒林), *Yu Gong* (禹貢), 6:6, Kasım, 1936.

- 39- Tujuewen Tunyugu Bei Yiwen (突厥文噉欲谷碑譯文)*: Han Rulin (韓儒林), *Yu Gong* (禹貢), 6:7, Aralık, 1936.
- 40- *Wenxian Tongdian* (文獻通典): (Tang) Du You (唐) (杜佑), Xinxing Shuju (新興書局), Taipei, 1959.
- 41- *Wenxian Tongkao* (文獻通考): (Yuan) Ma Duanlin (元) (馬端臨), Xinxing Shuju (新興書局), Taipei, 1958.
- 42- *Xiyu Diming* (西域地名): Feng Zhengjun (馮承鈞), Zhonghua Shuju (中華書局), Taipei, 1962.
- 43- *Xin Tangshu* (新唐書): (Song) Ouyang Xiu (宋) (歐陽修) ve Song Qi (宋祁) v.s., Ershiwu Shi Biankanguan (二十五史編刊館), Taipei, 1956. Renshou tabı (仁壽編).
- 44- *Xin Tangshu Tujue Zhuan Nizhu* (新唐書突厥傳擬注): Cen Zhongmian (岑仲勉)**, *Furen Xuezhı* (輔仁學誌), 6:1, 2, Haziran, 1937.
- 45- *Yiwen Leiju* (藝文類聚): (Tang) Ouyang Xun v.s. (唐) (歐陽詢等).
- 46- *Zizhi Tongjian* (資治通鑑): Sima Guang (司馬光), Shangwu Yinshuguan (商務印書館), Shanghai, 1931.
- 47- *Zizhi Tongjian Jinzhu* (資治通鑑金註): Li Zongtong (李宗侗) ve Xia Deyi (夏德儀), Shangwu Yinshuguan (商務印書館), Taipei, 1966.
- 48- *Yuanjian Leihan* (淵鑒類函): (Qing) Kangxi Chizhuan (清) (康熙敕撰), Xinxing Shuju (新興書局), Taipei, 1967.
- 49- *Zhangyan Gongji* (張燕公集): (Tang) Zhang Yue (唐) (張說).
- 50- *Zhenguan Zhengyao* (貞觀政要): (Tang) Wu Jing (唐) (吳兢).

* [e.n.: Zhang, bu eserin başlığındaki *Tun* 噉 karakterinin transkripsiyonunu *Dun* olarak yapmıştır.]

** [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadı olan *Cen* 岑 karakterinin transkripsiyonunu *Chen* şeklinde vermiştir.]

- 51- *Zhongguo Bianjiang Minzu Jianshi* (中國邊疆民族簡史): Zhou Kundian (周昆田), Taiwan Shuju (台灣書局), Taipei, 1961.
- 52- *Zhongguo Gujin Diming Da Cidian* (中國古今地名大辭典): Shangwu Yinshuguan (商務印書館), Shanghai, 1935.
- 53- *Zhongguo Lishi Dili* (中國歷史地理): Yan Gengwang (饒耕望), Zhonghua Wenhua Chubanshi Yeweyuanhui (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.
- 54- *Zhongguo Lishi Dili Tuji* (中國歷史地理圖集): Cheng Guangyu (程光裕), Zhonghua Wenhua Chubanshi Yeweyuanhui (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.
- 55- *Zhongguo Dili Yangetu* (中國地理沿革圖): Su Jiarong (蘇甲榮)*, Rixin Yudi Xueshe (日新興地學社), Shanghai, 1930.
- 56- *Zhongguo Zhengzhi Zhidu Shi* (中國政治制度史): Ceng Fankang (曾繁康), Zhonghua Wenhua Chubanshi Yeweyuanhui (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.
- 57- *Zhongguo Jingying Xiyu Shi* (中國經營西域史): Ceng Wenwu (曾問吾), Shanghai, 1936.
- 58- *Zhongguo Renmin Da Cidian* (中國人名大辭典): Shangwu Yinshuguan (商務印書館), Shanghai, 1931.
- 59- *Zhou shu* (周書): (Tang) Linghu Defen (唐) (令狐德棻), Ershiwu Shi Biankangan (二十五史編刊館), Taipei, 1956. Renshou tabı (仁壽編).
- 60- *Zhongxi Jiaotong Shi* (中西交通史): Fang Hao (方豪), Zhonghua Wenhua Chubanshi Yeweyuanhui (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.
- 61- *Zhongxi Jiaotong Shi Liaohuibian* (中西交通史料匯編): Zhang Xinglang (張星烺)**, Xinxing Shuju 新興書局, Taipei, 1964.

* [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *rong* 榮 karakterinin transkripsiyonunu *yong* biçiminde yapmıştır.]

** [e.n.: Zhang, bu kişinin adındaki *lang* 烺 karakterinin transkripsiyonunu *liang* olarak vermiştir.]

II. Batı Kaynakları

- 1- Andrews, R. C., *The New Conquest of Central Asia*, New York, 1932.
- 2- Arendt, C., Studien zur chinesischen Inschriftenkunde, I. Kültegin, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Ostasiatische Studien, Berlin, 1901.
- 3- Atalay, B., *Divan Lûgat-it-Türk Tercümesi*, 3 Cilt, Ankara, 1941.
- 4- Atalay, B., *Divan Lûgat-it-Türk Dizini, Endeks*, Ankara, 1943.
- 5- Bang, W., *Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kültegin Denkmals*, Leipzig, 1896.
- 6- Bang, W., Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei, *TP*, 1896, ss.235-355 ve *TP*, 1898, ss.117-141, Leiden.
- 7- Bang, W., Köktürkisches, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, XI, Wien, 1897.
- 8- Bang, W. ve Rahmeti, G. R., *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936.
- 9- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.
- 10- Barthold, W., *12 Vorlesungen Über die Geschichte der Türk Mittelasiens*, Übersetzt von Th. Menzel, Berlin, 1935.
- 11- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1928.
- 12- Barthold, W., Türklerde ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair, çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, C. XI, Sayı 43 (Temmuz 1947), ss. 515-539, Ankara.*
- 13- Barthold, W., *Four Studies on the History of Central Asia*, Terc. Minorsky, T., 3 Cilt, Leiden, 1962.
- 14- Bretschneider, E., *Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia*, London, 1876.
- 15- Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, 2 Cilt, London, 1888.
- 16- Caferoğlu, A., Tukyü ve Uygurlarda Han Ünvanları, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul, 1931, ss.105-119.
- 17- Cahun, L., *Introduction à l'histoire de l'asie, Turcs et Mongols, des origines à 1405*, Paris, 1896.
- 18- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg, 1903; ikinci basım: Paris, 1941.

* [e.n.: Zhang, bu makalenin çevirmeninin soyadını ve çevirinin basıldığı derginin adını yazmayı unutmuştur.]

- 19- Czaplicka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford Mediaeval History, 1919.
- 20- De Guignes, J., *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartars Occidentaux, ouvrage tiré des livres chinois*, 3 Cilt, Paris, 1756-1758. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın, 8 Cilt, İstanbul, 1923-24.
- 21- Drouin, E., Sur quelques monnaies turko-chinoises des VIe, VIIe et VIIIe siècles, *Revue Numismatique*, 1891, ss.454-473.
- 22- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, T.T.K. Yayınlarından, Ankara, 1942.
- 23- Eberhard, W., Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti, *Türkiyat Mecmuası***, VIII (1942), ss.125-191, İstanbul.
- 24- Eren, Hasan, *Türk Dil ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, T.T.K. Yayınlarından, Ankara, 1950.
- 25- Eren, Hasan, *Türk Yer Adları Hakkında Araştırmalar*, T.T.K. Yayınlarından, Ankara, 1950.
- 26- Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, I-V, 1930-52.
- 27- Gabain, A. v., Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, çev. Saadet Çağatay, *D.T.C.F. Dergisi*, C. II, Sayı 5 (Temmuz-Ağustos 1944), ss. 685-695, ve C. VIII, Sayı 3 (Eylül 1950), ss.373-379, Ankara.
- 28- Gabain, A. v., *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950.
- 29- Gabain, A. v., Hunnisch-Türkische Beziehungen, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-55.
- 30- Giraud, René, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris, 1960.
- 31- Groenbech, K., Turkish Inscription from Inner Mongolia, *Monumenta Serica*, C. IV, ss.305-208 (1939-40).
- 32- Grousset, René, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1939.
- 33- Hirth, F., Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk (Radloff, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St.-Petersburg, 1899).
- 34- Julien, S., Documents historiques sur les Tou-kioe (Turcs), extraites du Pien-i-tien, et traduits du chinois, *JA*, 1864, ss.200-242; 325-367; 391-430; 453-477; 490-549; Paris.
- 35- Köprülü, F., Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur, *Körösi Csoma Archivum*, Budapest, 1938, ss.327-344.

** [e.n.: Zhang, bu makalenin basıldığı derginin adını *Türkiye Mecmuası* olarak vermiştir.]

- 36- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, T.T.K. Yayınlarından, Ankara, 1954.
- 37- Kurat, Akdes Nimet, Gök Türk Kağanlığı, *D.T.C.F. Dergisi*, C.X, Sayı 1-2 (Mart-Haziran 1952), ss.1-56, Ankara.
- 38- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, D.T.C.F. Yayınlarından, Ankara, 1946.
- 39- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 Cilt, Wiesbaden, 1958.
- 40- Marquart, J., *Die chronologie des alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.
- 41- Nemeth, J., Türklüğün Eski Çağı, *Ülkü Mecmuası*, 90 (1940), ss.509-518, Ankara.
- 42- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul, 1936-41.
- 43- Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Sözü'nün Aslı*, İstanbul, 1940.
- 44- Ögel, Bahaeddin, Göktürk Yazıtlarının “Apurım”ları ve “Fu-lin” Problemi, *Belleten*, C. IX, Sayı 33 (1945), ss.63-87, Ankara.
- 45- Ögel, Bahaeddin, *Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar*, Belleten C.XXI, Sayı 81 (Ocak 1957), ss.81-137, Ankara.
- 46- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, T.T.K. Yayınlarından, Ankara, 1962.
- 47- Ögel, Bahaeddin, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964.
- 48- Parker, E. H., *A Thousand Years of the Tartars*, London, 1924.
- 49- Pelliot, P., L'Origine de T'ou-kioe, nom Chinois des Turcs, *TP*, 1915, 3 s.
- 50- Pelliot, P., Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, *TP*, XXVI, 1929.
- 51- Pelliot, P., La fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül-Tegin, *TP*, 1929, 8 s.
- 52- Radloff, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1895.
- 53- Rasonyi*, L., *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1942.
- 54- Rotours, Robert des, *Traité des fonctionnaires et traité de l'Armée*, (Bibliothèque de l'Institut des Haute Etudes chinoises), 2 Cilt, Leyden, 1948.
- 55- Schlegel, G., Tâgin et Töre, *TP*, VII, ss.158-161 (1897), Leiden.
- 56- Shiratori, K., A Study on the Titles Kaghan and Katun, *Toyo Bunko*, Memories, Tokyo, 1926.

* [e.n.: Zhang, bu kişinin soyadını Rasony olarak yazmıştır.]

- 57- Sprengling, Martin, Tonyukuk's Epitaph, *The American Journal of Semitic Languages and Literature*, LVI, 4, ss.365-383 (October 1939), Chicago.
- 58- Sümer, Faruk, Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış, *D.T.C.F. Dergisi*, C. XX, Sayı 3-4 (Temmuz-Aralık 1962), ss.213-244, Ankara.
- 59- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, D.T.C.F. Yayınlarından, Ankara, 1967.
- 60- Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors, 1896.
- 61- Thomsen, V., Moğolistandaki Türkçe Kitabeler, *Türkiyat Mecmuası*, C. 3 (1926-1933), ss.81-118, İstanbul, 1935.
- 62- Togan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.
- 63- Turan, Osman, Eski Türklerde Okun Hukukî Sembol Olarak Kullanılması, *Belleten*, C.IX, Sayı 35 (1945), ss.305-318, Ankara.
- 64- Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.
- 65- Wladimirtsov, B., Noms géographiques des inscriptions de l'Orkhon, *Conservés dans la langue mongole*, sa., sl., s.169 ve s.174.